

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

На правах рукопису

МАКАРЧУК ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 37(07) (477) + 37. 035. 3

ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ В ДОСВІДІ ШКІЛ УКРАЇНИ (60–70-ті роки ХХ століття)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Кузь Володимир Григорович,
доктор педагогічних наук,
професор, академік АПН України

Умань – 2006

ЗМІСТ

<u>ВСТУП</u>	3
<u>РОЗДІЛ I. ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ І ШКІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ</u>	15
<u>1.1. Роль продуктивної праці у становленні і повноцінному розвитку особистості</u>	15
<u>1.2. Емпіричний досвід продуктивної праці в радянській школі</u>	36
<u>Висновки до I розділу</u>	69
<u>РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ УЧНІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ У 60–70-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ</u>	72

<u>2.1. Періодизація розвитку продуктивної праці в загальноосвітніх школах України.....</u>	72
<u>2.2. Формування активної життєвої позиції особистості засобами продуктивної праці у педагогічному досвіді В.О. Сухомлинського.....</u>	93
<u>2.3. Виховна і розвиваюча спрямованість продуктивної праці учнів в авторських школах педагогів-гуманістів.....</u>	113
<u>Висновки до II розділу.....</u>	131
<u>РОЗДІЛ III. РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ УЧНІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ.....</u>	135
<u>3.1. Використання досвіду організації продуктивної праці учнів у сучасних новаторських школах України.....</u>	135
<u>3.2. Перспективи розвитку продуктивної праці учнів у загальноосвітніх навчальних закладах.....</u>	156
<u>Висновки до III розділу.....</u>	171
<u>ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....</u>	174
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</u>	178
<u>ДОДАТКИ.....</u>	203

ВСТУП

Нові суспільні та економічні реалії українського сьогодення зумовлюють модернізаційні зміни у національній системі освіти. Аналіз літературних джерел свідчить про те, що вітчизняний і зарубіжний досвід продуктивної праці трансформується у сучасні форми і методи профільної підготовки учнів, а тому актуалізація історичних аналогів передового досвіду організації продуктивної праці у взаємозв'язку з навчанням старшокласників є важливою науковою проблемою. У наукових дослідженнях з порівняльної педагогіки з'ясовано, що у Великобританії, Німеччині, США, Японії важливу роль в економічному реформуванні відіграють їх загальноосвітні школи, які мають високий рівень адаптації до суспільних цілей розвитку.

Міністр освіти і науки України С.М. Ніколаєнко наголошує на тому, що: "...обробіток нашої землі – питання номер один. Якщо ми не можемо відродити виробничі комбінати, щоб там навчали дітей професії, нехай з п'ятого – шостого класу діти один день на тиждень ідуть в професійно-технічні училища і професію там здобувають. Нам потрібно належно поставитися до цього. Ми викинули продуктивну працю з тріади освіта – наука – виробництво. А вона повинна впливати на навчальний процес" [158, 6].

У контексті особистісно зорієнтованого навчання, виховання і розвитку учнів актуальною стає проблема профілізації школи третього ступеня, в тому числі і з технологічних дисциплін. Профілі трудового навчання можуть бути ефективними, якщо пов'язані з продуктивною працею учнів.

Для запланованого переходу до профільної школи розроблено Концепцію профільного навчання у старшій школі, проект якої активно обговорюється педагогічною громадськістю [99]. Профільне навчання відповідно до Державних стандартів освіти покликано забезпечувати загальноосвітню підготовку учнів, їх допрофесійну готовність, стійку орієнтацію на продовження навчання. Аналогічні завдання успішно розв'язувалися в українських школах педагогів-новаторів 60–70-х роках ХХ століття у взаємозв'язку із впровадженням на той час продуктивної праці в загальноосвітній школі.

Вивчення організаційно-педагогічних засад продуктивної праці, розроблених і апробованих педагогами-гуманістами в українському шкільництві періоду 60–70-х років ХХ століття, є актуальною і своєчасною науковою проблемою в історії педагогіки. У зазначений історичний період функціонувала Богданівська школа-лабораторія І.Г. Ткаченка, Сахнівська школа-толока О.А. Захаренка та інших педагогів. Академік В.М. Мадзігон зазначає: "У час модернізаційних змін у національній системі освіти і вихованні освітня діяльність і педагогічна спадщина Івана Ткаченка набувають особливого значення. Адже він як педагог-новатор став творцем самодостатньої педагогічної системи, яка є в органічній взаємодії з педагогічною системою Василя Сухомлинського, ... становленням і розвитком сухомлиністики в 70–90 роках ХХ століття" [127, 3].

Вітчизняні дослідники (В.М. Мадзігон, Г.Є. Левченко та інші) навчальної продуктивної праці вбачали і вбачають у ній два найважливіші аспекти по-перше, це усвідомлення взаємозв'язку людини з природою (особистісна сторона праці, в

якій виявляються індивідуальні нахили, творчість, майстерність); по-друге, створення матеріальних цінностей для суспільства (суспільна сторона продуктивної праці).

Починаючи з 90-х років ХХ ст., у зарубіжному досвіді організація профільного навчання безпосередньо пов'язується з продуктивною працею учнів. У школах налагоджено зв'язки з виробничими підприємствами, поширюється досвід створення “міні-підприємств”, “компаній”, які допомагають учням активно включатися в реальну виробничу діяльність, світ бізнесу [192, 4].

На основі вивчення досвіду функціонування шкіл з досконалою організацією продуктивної праці, а також за результатами теоретичного аналізу літературних джерел продуктивна праця українського шкільництва 60–70-х років була виділена як найбільш актуальна для сучасних умов. Її актуальність зумовлена ринковими відносинами, розвиненою підприємницькою діяльністю, значенням менеджменту і маркетингу та інших важливих явищ сучасного виробництва, яких не було раніше. Сучасна продуктивна праця здійснюється з урахуванням спільної взаємодії учителя та учнів відповідно до місцевих та регіональних потреб у її результатах. Іншим є технологічне оснащення сучасних видів продуктивної праці, яке запозичається з-за кордону. Але особливо важливим завданням у вітчизняному досвіді організації продуктивної праці 60–70-х років ХХ століття є виявлення можливостей для підсилення ролі професійної орієнтації старшокласників в умовах сьогодення.

У вітчизняних і зарубіжних літературних джерелах все виразніше формулюється думка про те, що підготовки кваліфікованого робітника можна домогтися лише за умови, якщо в школі буде здійснюватися політехнічна освіта, сприятлива для творчої самореалізації особистості засобами проектування у процесі продуктивної праці. Монотехнічна підготовка кваліфікованого робітника в умовах змінюваної кон'юнктури ринку праці не гарантує його конкурентоспроможності. А політехнічна підготовка забезпечує здатність до проектування, розширює спектр пошуку молодого людиною найпривабливішого професійного вибору, такого, що максимально відповідає її індивідуальним задаткам, забезпечує набуття професійної майстерності, оволодіння професіоналізмом в особистісно ціннісних напрямках професійної діяльності.

Теоретична розробка проблеми залучення підлітків і учнівської молоді до організації продуктивної праці в умовах трудового навчання і профільної підготовки вимагають критичного вивчення і творчого аналізу наукових здобутків і практичного досвіду педагогів різних історичних епох.

Аналіз концепцій трудового виховання подано в наукових працях О.В. Духновича [55], Т. Кампанелли [81], Г. Кершенштейнера [85], Я.А. Коменського [97], Дж. Локка [116], Т. Мора [147], Й.Г. Песталоцці [177], Ж.-Ж. Руссо [201], Г.С. Сковороди [211], Л.М. Толстого [259], К.Д. Ушинського [269], І.Я. Франка [272] та інших мислителів і діячів культури.

Проблема залучення учнів до продуктивної праці привертала увагу багатьох учених-дослідників і вчителів-практиків: П.П. Блонського [16], А.В. Луначарського [119], А.С. Макаренка [133], В.О. Сухомлинського [231–232], С.Т. Шацького [280], С.Х. Чавдарова [278].

Різним аспектам продуктивної праці присвячено монографії і дисертаційні дослідження: В.В. Акімова [2], В.І. Андріяшина [4], Й.М. Гушулей [41], Н.А. Калініченко [79–80], В.Г. Кузя [106], В.М. Кухарського [109], В.М. Мадзігона [124–125], І.К. Матюши [141], Н.Г. Ничкало [156], А.М. Пашинського [174], Б.О. Попова [183], М.М. Скаткіна [210], Д.О. Сметаніна [212], Д.Л. Сергієнка [206–207], Д.М. Тарнопольського [234], В.П. Тименка [236–237], І.Г. Ткаченка [242], А.Х. Тураєва [261], Д.О. Тхоржевського [262–265].

У низці досліджень – у дисертаційних працях А.В. Вихруща [27–28], С.П. Дем'янчука [42], М.В. Левківського [110–111], С.Г. Мазуренко [128], В.І. Рака [195] та ін. висвітлено окремі історичні аспекти трудового навчання школярів в Україні.

Особливо актуальною є проблема підготовки підростаючого покоління до продуктивної праці в сільськогосподарському виробництві, яка досліджувалася вченими К.Ш. Ахіяровим [7], С.І. Гореславським [37], С.М. Жарковим [58], В.С. Люлькою [123], В.У. Хільковець [275].

Російськими науковцями Ю.П. Аверичевим [1], П.Р. Атутовим [6], С.Я. Батишевим [8] досліджено методологічні аспекти проблеми трудової підготовки учнів. Питання організації суспільно корисної продуктивної праці висвітлено Б.М. Бухаловим [20], А.І. Воробйовим [32], В.О. Поляковим [181–182].

В умовах ринкових відносин підвищується роль школи у формуванні особистісної відповідальності, швидкої адаптованості до змін, високої мобільності, необхідних для залучення учнів до продуктивної праці, актуалізується проблема підготовки школярів до вибору та оволодіння професіями. Фундаментальні психолого-педагогічні дослідження із загальних проблем профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю відображено у працях Р.Н. Гуревича [39], В.Є. Кавецького [78], М.С. Янцури [285] (питання профдіагностики та профконсультації у процесі професійного самовизначення учнів); В.В. Мачуського [142], Л.А. Йовайша [77] (формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності); О.В. Осипова [166], Є.М. Павлютенкова [171] (управління професійним самовизначенням учнів); В.К. Сидоренка [208] (формування готовності учнів до праці у процесі трудового навчання); Б.О. Федоришина [271] (система професійної орієнтації). У працях С.В. Лісової [114], Н.О. Пасічника [173], Р.Ф. Пустовіта [193], М.П. Тименка [240–241] усе більше уваги приділяється вихованню господарської культури.

Деякі педагогічні аспекти підготовки учнів до продуктивної праці на основі підприємницької діяльності розглянуто Р.І. Лучечком [122], С.В. Мельниковим [144], О.В. Тополь [260]. Дослідженню розглядуваної проблеми, зокрема таких її аспектів, як проблеми трудового виховання в гуртках у сучасних економічних умовах, присвячені праці О.В. Биковської [14], Л.В. Оршанського [165] та ін.

Психологічні та методичні аспекти проблеми продуктивної праці учнів розглядаються в дослідженнях І.Д. Бега [13], Є.П. Верещака [24], В.І. Войтка [29], Ю.З. Гільбуха [34], В.О. Моляко [146].

Сучасні аспекти та тенденції розвитку системи навчання і виховання в Україні, досліджено у працях В.П. Андрущенко [5], В.І. Бондара [18], В.А.

Василенка [22], С.У. Гончаренка [36], П.М. Гусака [40], І.В. Зайченка [63–64], О.М. Коберника [93–94], О.Г. Мороза [150], Г.М. Падалки [172], Н.Г. Протасової [191], О.В. Сухомлинської [219–220], С.І. Ткачука [256–257], О.П. Щолокової [283], М.Д. Ярмаченка [286–289], О.Г. Ярошенко [290].

Праць узагальнюючого характеру, в яких би в комплексі розкривалися всі, або, принаймні, основні особливості організації продуктивної праці в досвіді шкіл України 60–70-х років ХХ століття, поки що немає. Таке дослідження допомогло б глибше пізнати форми продуктивної праці учнів, зрозуміти психолого-педагогічні аспекти впливу продуктивної праці на формування особистості, актуалізувало б позитивний досвід залучення учнів до продуктивної праці в загальноосвітніх навчальних закладах.

Актуальність дослідження підсилюється тим, що в нинішній момент реформування української освіти склалася серйозна суперечність між потребою в особистісно значущій професійній орієнтації учнів у процесі профільної підготовки і водночас відмовою шкіл від продуктивної праці, взаємозв'язку шкіл із виробничими підприємствами. “Ми живемо в час ринкового майбутнього. Тому продуктивна праця, продуктивна педагогічна технологія посідає особливе місце в сучасній школі. Вона “виділяє головне, дає потрібне, програмує успіх і гарантує якість, а тому стає найбільш витребуваною у народній школі” [178, 9].

Останнім часом проблема залучення учнів до продуктивної праці випала з поля зору педагогічної громадськості. Відкриття навчальних закладів нового типу супроводжується відмовою від політехнічної освіти й залученням учнів до посиленої продуктивної праці, нерозумінням її значення для профільної підготовки, що звужує можливості для учнів обирати робітничі професії різних профілів. У багатьох офіційних документах, включаючи й Національну доктрину розвитку освіти, прямо не згадуються терміни *учнівська продуктивна праця, політехнічна освіта, політехнічна творчість*.

Актуальність проблеми організації продуктивної праці учнів в умовах реформування української освіти полягає в тому, що особистісно зорієнтоване навчання вимагає розробки наукового підходу до трудового навчання продуктивного типу, яке б сприяло професійній орієнтації, самовизначенню і набуттю на цій основі професіоналізму.

Проектно-технічний характер трудового навчання в основній школі повинен трансформуватися у зміст профільної підготовки з елементами продуктивної праці. Профільна підготовка, пов'язана з продуктивним типом трудового навчання, вимагає врахування принципу диференціації за особистісно ціннісними видами життєдіяльності. На жаль, новітній підхід до продуктивної праці як основи профільної підготовки, пов'язаний із професійною орієнтацією й професіоналізмом особистості, із політехнізмом і проектуванням, ще недостатньо представлений у наукових дослідженнях. Майже відсутні відомості про національну своєрідність трудової підготовки учнів українських шкіл.

Ретроспективний огляд проблеми сприяє виявленню прогресивних педагогічних надбань, недоліків у її розв'язанні, допомагає глибше усвідомити сучасний стан і перспективи розвитку організації продуктивної праці в загальноосвітній школі. Особливо значущими для розвитку політехнічної освіти і

виробничого навчання в українських десятирічних школах були 60–70-ті роки ХХ ст., важливо було відмітити в темі дослідження саме такі хронологічні межі.

Отже, відсутність фундаментальних педагогічних досліджень, які комплексно відображали б особливості продуктивної праці учнів української загальноосвітньої школи, та нова якість продуктивної праці у школах 60–70-х років ХХ ст., яка є актуальною для сучасного профільного навчання, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Продуктивна праця в досвіді шкіл України (60–70-ті роки ХХ століття)”**.

Хронологічні рамки дослідження – 60–70-ті роки ХХ століття. Нижня межа зумовлена введенням в українську школу обов’язкового десятирічного навчання і пошуком нових організаційних форм продуктивної праці учнів, а верхня – помітним піднесенням інтересу педагогічної громадськості до виробничого навчання із залученням учнів до різних видів продуктивної праці.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною роботи наукової лабораторії “В. О. Сухомлинський і школа ХХІ століття” Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, діяльність якої координується АПН України. Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 5 від 27.12.2000 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол №2 від 20.02.2001 р.).

Об’єкт дослідження – процес трудової підготовки учнів загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – зміст та форми організації продуктивної праці учнів загальноосвітньої школи у 60–70-х роках ХХ століття.

Метою дослідження є узагальнення теоретичних надбань і досвіду організації продуктивної праці учнів у школах України в 60–70-х роках ХХ ст. та з’ясування потенційних можливостей їх використання для організації навчання за технологічним профілем у сучасній українській школі.

Згідно з предметом і метою визначено такі **завдання дослідження**:

- проаналізувати теоретичні основи й емпіричний досвід продуктивної праці учнів української загальноосвітньої школи 60–70-х років ХХ століття;
- виокремити та охарактеризувати етапи організації продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл, відповідно періодизації розвитку української педагогічної думки (за О.В. Сухомлинською);
- вивчити й узагальнити новаторські підходи до організації учнівської продуктивної праці в авторських школах В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка;
- науково обґрунтувати перспективи трансформації досвіду 60–70-х років минулого століття щодо організації продуктивної праці учнів у профільну підготовку в умовах реформування української освіти та впровадження ринкової економіки.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають концепції матеріальної культури як технологічного аспекту суспільного процесу (В.Є. Давидович, Ю.А. Жданов, М.С. Каган, Е.С. Маркарян, З.І. Файнбург) і як засобу

особистісного становлення людини, вдосконалення індивідів у процесі предметно-перетворювальної діяльності (Е.А. Баллер, Л.Б. Коган, В.М. Межуєв); теоретичні положення про технологізацію освіти й удосконалення професійного розвитку особистості (І.А. Зязюн, В.М. Мадзігон); принцип єдності свідомості і діяльності (О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); особливості періодизації розвитку української педагогічної думки (О.В. Сухомлинська); теоретичне положення про міжпредметні зв'язки трудового навчання з іншими навчальними дисциплінами (П.Р. Атутов, С.Я. Батишев); наукове обґрунтування ролі праці у різнобічному розвитку особистості (В.О. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко, Д.О. Тхоржевський).

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи**: теоретичний, за допомогою якого проаналізовано й узагальнено наукові положення про сутність продуктивної праці; порівняльно-зіставний, який дозволив провести зіставлення і порівняння подій, явищ і фактів стосовно змісту і форм організації продуктивної праці учнів в 60-х і 70-х роках; історико-генетичний, на основі якого проаналізовано педагогічні, соціально-економічні умови виникнення та розвитку ідеї поєднання навчання з продуктивною працею, встановлено наукові погляди на цю проблему; за допомогою обсерваційного – досліджено особливості функціонування навчальних закладів з різними видами трудової діяльності та з'ясовано їх результативність у контексті досліджуваної проблеми.

Джерельну базу дослідження становлять: історико-педагогічні джерела: рукописні, архівні матеріали Павлівської та Богданівської (Кіровоградської обл.) і Сахнівської (Черкаської обл.) шкіл; експонати Державного педагогічно-меморіального музею В.О. Сухомлинського, розміщеного в Павлівській середній школі; документи сімейного архіву, статті, науково-педагогічні праці В.О.

Сухомлинського, І.Г. Ткаченка та О.А. Захаренка; філософська, психолого-педагогічна, методологічна література; монографії, докторські та кандидатські дисертації, автореферати, наукові статті та наукові звіти в періодичних виданнях, журналах, присвячені різним аспектам досліджуваної проблеми.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося протягом 2000–2005 років у три етапи.

На першому етапі (2000–2001 р.р.) проводилася підготовча робота, яка передбачала вивчення стану проблеми у філософській, соціологічній, психолого-педагогічній, навчально-методичній літературі з теми дослідження. Визначалися вихідні методологічні та теоретичні положення, об'єкт, предмет, основні напрями дослідження, а також комплекс чинників, що забезпечують ефективність використання різних форм продуктивної праці учнів в умовах реформування української школи. Проаналізовано теоретичні основи, емпіричний досвід продуктивної праці учнів української загальноосвітньої школи 60–70-х років ХХ століття.

На другому етапі (2001–2004 рр.) вивчалися та узагальнювалися матеріали досліджень, аналізувалися можливості використання досвіду минулих років у сучасних умовах, архівні матеріали, праці з трудового виховання, зокрема продуктивної праці відомих діячів освіти.

На третьому етапі (2004–2005 рр.) матеріал узагальнювався і систематизувався, формулювалися загальні висновки та пропозиції, здійснювалося структурування та оформлення тексту дисертації. Теоретично узагальнювалися новаторські підходи до організації продуктивної праці в авторських українських школах 60–70-х роках ХХ століття та науково обґрунтовувалися перспективи трансформації досвіду в означений період у профільну підготовку учнів в умовах реформування української освіти.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження. Вперше узагальнено теоретичні надбання й емпіричний досвід організації продуктивної праці учнів української загальноосвітньої школи, що дозволило визначити 60–70-ті роки ХХ ст. як період її найвищого піднесення. Встановлено особливості організації продуктивної праці у відомих сільських авторських школах В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка, що полягають у виявленні та створенні педагогічних умов, необхідних для продуктивної праці школярів.

Доведено, що у 60–70-х роках ХХ ст. продуктивна праця учнів, модернізована новими ідеями її організації стала ефективним засобом для профорієнтації і професіоналізму, проектної творчості і політехнізму, забезпечення суспільних потреб у компетентних працівниках.

Виявлено ефективні форми організації продуктивної праці учнів у 60–70-х роках (учнівські виробничі бригади, табори праці і відпочинку, шкільні лісництва тощо). Уточнено зміст поняття “продуктивна праця” у контексті сучасної соціально-економічної ситуації та особистісно зорієнтованої української освіти. У науковий обіг введено нові матеріали із особистого архіву І.Г. Ткаченка, документи діяльності Яворівської загальноосвітньої школи Івано-Франківської області.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці змісту і методики профільної технологічної підготовки старшокласників у сучасній 12-річній школі, у системі перепідготовки вчителів трудового навчання, організації науково-практичних семінарів з питань розвитку освітньої галузі “Технології”. Зібраний та узагальнений матеріал дослідження можна використовувати у процесі вивчення у вищих педагогічних навчальних закладах таких курсів, як “Основи теорії трудової підготовки”, “Основи підприємницької діяльності школярів”. Результати дослідження, що стосуються перспектив розвитку продуктивної праці, можуть використовуватися вчителями трудового навчання у школах, де впроваджується технологічний профіль, для організації сучасних форм трудової діяльності учнів різного віку; керівниками загальноосвітніх шкіл і міжшкільних навчально-виробничих комбінатів з метою впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних класів. Запропоновано перспективні шляхи трансформації досвіду організації продуктивної праці учнів у 60–70-х роках в сучасну профільну підготовку старшокласників.

Вірогідність та надійність наукових положень і висновків, сформульованих у результаті проведеного дослідження, обумовлюються широтою використаної джерельної бази, системним аналізом історико-педагогічних фактів та явищ; застосуванням комплексу взаємодоповнюваних

методів наукового пошуку, адекватних меті, предмету й конкретним завданням дослідження.

Особистий внесок. У спільній з В.В. Мадзігоном монографії авторськими є розділи “Проблема продуктивної праці учнів у педагогічній теорії і практиці загальноосвітньої школи” та “Розвиток продуктивної праці учнів в умовах реформування української освіти”.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження обговорювалися в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини на засіданнях кафедри педагогіки, науково-дослідної лабораторії “В.О. Сухомлинський і школа ХХІ століття”, аспірантських семінарах (2002–2006). Матеріали дослідження висвітлювалися у виступах автора на Міжнародних конференціях – “Проблеми розвитку системи соціальної роботи та неперервної освіти в Україні та зарубіжжі” (Чернівці, 2002), “Гуманістичні ідеї педагогічної спадщини Януша Корчака в ХХІ столітті” (Умань, 2003); на VII Всеукраїнських читаннях “В.О. Сухомлинський і сучасність” (Одеса, 2001) та X Всеукраїнських педагогічних читаннях “Василь Сухомлинський і сучасність: особистість учителя” (Київ – Кіровоград – Павлиш – 2003); на Всеукраїнській науково-практичній конференції “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), міжвузівській конференції “Проблеми розвитку регіонального бізнесу та управління” (Вінниця, 2002).

Основні положення і результати дисертаційного дослідження впроваджено у практику роботи Бориспільського міжшкільного навчально-виробничого комбінату трудового навчання та професійної орієнтації учнів (довідка № 25 від 30.01.2006 р.), Яворівської загальноосвітньої школи I-III ступенів (довідка № 12 від 03.03.2006 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 133/01 від 14.02.2006 р.) та Бориспільського ліцею “Дизайн-освіта” імені Павла Чубинського Київської області (довідка № 25 від 30.01.2006 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено в колективній монографії, 12 одноосібних публікаціях автора, з них 9 – у фахових виданнях з педагогічних наук.

Обсяг і структура дисертації. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 231 сторінку (з них – 177 сторінок основного тексту). Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел (290 найменувань, із них 12 архівних справ) та додатків (на 29 сторінках). У роботі вміщено 1 рисунок, 8 таблиць.

РОЗДІЛ І ПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ І ШКІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

1.1. Роль продуктивної праці у становленні і повноцінному розвитку особистості

Протягом тривалого часу основними завданнями виховного процесу були “всебічний розвиток особистості” (це завдання, як правило, називали метою виховання), “політехнічна підготовка”, “формування комуністичного ставлення до праці”. Реалізація цих завдань здійснювалася шляхом неодмінного залучення учнів до продуктивної праці. Дефініція всіх цих понять стала безальтернативним дороговказом для кількох поколінь вітчизняних педагогів. Саме в такому трактуванні активно реалізувалися ці завдання в 60–70-х роках ХХ століття і в українській педагогіці.

Основним результатом взаємозв’язку продуктивної праці із навчанням учнів мав бути гармонійний розвиток всіх трьох сфер духовного життя особистості: емоційно-почуттєвої, інтелектуальної і вольової (дієво практичної). Зокрема, М.Д. Ярмаченко зазначає: “Продуктивна праця учнів є одним із найважливіших засобів всебічного гармонійного розвитку підлітків і юнацтва” [288, 379].

Учені вказують на перспективність соціологічної концепції трудового виховання. Соціологічна, або трудова, гіпотеза виховання є однією з низки альтернативних концепцій (еволюційно-біологізаторської, психологічної, релігійної, соціокультурної). Вона й сьогодні посідає помітне місце між ними.

Початком виникнення трудового виховання є діяльність первісних людей. Умовами виникнення феномену трудового виховання були: а) потреба первісних людей у виготовленні знарядь праці; б) необхідність передачі трудових умінь виготовлення і використання цих знарядь наступними поколіннями. Трудове навчання і виховання завжди розглядалося у контексті з продуктивною працею. В українській етнопедагогіці відображено значення продуктивної праці для реалізації завдань розвитку особистості.

Звичною практикою з середини ХІХ ст. стало в багатьох країнах, у тому числі і на території України, залучення дітей до роботи по найму. Досить поширеною була така форма заробітчанства, як багаторічне учнівство в майстра-ремісника. Такі шляхи передачі досвіду називалися “школами учнівства”. Вони витримали тривалий час практичної апробації, були підтримані соціалістами-утопістами як ефективний засіб розвитку особистості.

Ідею поєднання навчання з продуктивною працею теоретично запропонували ще ранні соціалісти-утопісти Т. Мор [147], Т. Кампанелла [81]. У творах Т. Мора вперше було змальовано ідеальні картини майбутнього, в якому немає дармоїдів, усі люди навчені землеробству та скотарству, а діти поєднують теоретичні заняття в школі з практичною роботою на полях. У ХІХ ст. Р. Оуен успішно реалізував цю ідею, але це поєднання було механічним, бо навчання і продуктивна праця співіснували у нього як паралельні процеси, які зовсім не

перетиналися. Кожен з цих процесів мав свою окрему мету.

Р. Оуен стверджував, що з раннього дитинства виховання повинно включати не лише фізичний та розумовий розвиток, а й продуктивну працю. Він уперше показав виховне значення одного з провідних принципів поєднання навчання з продуктивною працею учнів. У 1816 р. ним було відкрито “Новий інститут для формування характеру”, який об’єднував раніше створені ним заклади: школу для маленьких дітей 1–6 років та початкову школу для дітей віком від 6 до 10 років, вечірню школу для працюючих підлітків [168]. У 1825 р. Р. Оуен організував колонію “Нова гармонія”, в якій школи складали єдину систему із трьох ступенів [176, 10]. Тут учні поєднували навчання з працею в майстернях, саду, полі.

Основою трудового навчання Р. Оуен вважав не ремісничу, а індустріальну працю. На конкретних прикладах він показував, який позитивний вплив на здобуття наукових знань має продуктивна праця. Його система виховання не лише сприяла повноцінному фізичному, розумовому і моральному розвитку дітей, але й ефективно готувала їх до практичного життя. Позитивним є те, що Р. Оуен вважав обов’язковим поєднання навчання з продуктивною працею не тільки для того, щоб покращити засоби виробництва матеріальних цінностей, а й для удосконалення самої особистості. Отже, пропонувалося поєднання двох різних реальностей – фізичної і внутрішньої “семантичної”.

В умовах зарубіжного шкільництва шлях до запровадження продуктивної праці з метою всебічного розвитку особистості виявився досить тривалим. Спочатку залучення дітей до продуктивної праці переслідувало одну мету – економічну. Наприклад, Дж. Локк підкреслював, що не варто брати з державної скарбниці кошти на утримання шкіл для дітей жебраків та злочинних елементів. Він пропонував дозволяти будь-кому з приватних осіб брати цих дітей для виконання посильної для них роботи, а оплату за виконану працю передавати власникові школи для компенсації витрат на утримання цих дітей та для отримання ще й прибутку.

На думку Дж. Локка, фізична праця для дітей буржуа має подвійну користь: по-перше, фізичне навантаження на свіжому повітрі сприяє зміцненню здоров’я, а по-друге, досконале знання технології виробництва дозволить їм у майбутньому грамотно експлуатувати своїх найманих робітників. На його думку, знанням потрібно надавати практичного характеру, вихованець повинен займатися яким-небудь ремеслом, що може знадобитися діловій людині. Він пропонував використовувати працю для розвитку певних якостей людини [115]. Продуктивна праця розглядалася як засіб гармонізації особистістю фізичної і семантичної реальності.

Значним внеском в історію розвитку теорії навчання і виховання через працю є розроблені Ш. Фур’є методи залучення учнів до продуктивної праці. На його думку, до 20 років підлітки повинні “освоїтися з землеробством, промисловістю, ремеслами, мистецтвами і науками, бо завдяки цьому “створюється гармонія духовного і фізичного світу людини” [цитується по 9, 73]. Природничий, технологічний, мистецький профілі сучасної підготовки є аналогами пропозицій Ш. Фур’є.

Дж. Беллерс запропонував у 1695 р. ідею зміни суспільства шляхом трудового виховання всього народу з допомогою коледжів, у яких підлітки і юнаки – вихідці з різних соціальних прошарків – виховувалися б у дусі працелюбності. Цей проект передбачав організацію такого навчально-виховного закладу, в якому б поєднувалося промислове підприємство і школа трудового виховання. У Дж. Беллерса ідея трудового виховання не мала характеру вузького професіоналізму. Він акцентував увагу на впливові трудового виховання на фізичний і розумовий розвиток, на вихованні волі і характеру. На його думку, “вже чотирьохлітніх та п’ятилітніх дітей, хлопчиків та дівчаток, можна навчати в’язати, прясти, чесати вовну тощо” [цитується по 170, 144]. Він стверджував, що не пов’язане з фізичною працею навчання, не набагато краще, аніж навчання неробству, що фізична праця так само необхідна для здоров’я, як і їжа. Дж. Беллерс підкреслював думку, що в робочих коледжах, де праця і навчання взаємодоповнюються, громадське виховання буде набагато ефективнішим. Така ідея була частково реалізована у практиці радянської школи педагогів-новаторів 60–70-х роках ХХ століття.

Новаторськими були ідеї Ж.-Ж. Руссо щодо трудового навчання і виховання. Він був глибоко переконаним, що людина може забезпечити собі волю і незалежність насамперед власною працею. Саме тому найдієвішим засобом виховання Ж.-Ж. Руссо вважав ручну працю (садівництво, городні роботи, столярна, слюсарна праця тощо). Кожен, на його думку, неодмінно має оволодіти якимось ремеслом, щоб у майбутньому мати змогу утримувати себе й свою родину. Але чи не найголовнішим у його концепції трудового виховання є те, що стало наступним кроком у напрямі до політехнізму: Ж.-Ж. Руссо був палким прихильником багаторемісничої підготовки дитини. Лише в такий спосіб, на його думку, можна досягти свідомого вибору найбільш привабливої і вигідної професії. Поєднання навчання з працею (“трудоий метод навчання”) забезпечує, на думку Ж.-Ж. Руссо, свідоме й міцне засвоєння знань. Окрім того, він чітко усвідомлював, що залучення дитини до праці дорослих забезпечує ознайомлення її не лише з трудовими процесами, а й з трудовими відносинами.

Ідея поліремісничої підготовки дитини виникла у нього значною мірою під впливом власного життєвого досвіду. Адже в роки дитинства, отрочства і юності він, щоб вижити, змушений був перепробувати близько трьох десятків професій. Але не лише самі умови життя привели Ж.-Ж. Руссо до ідеї поліремісництва. Цьому сприяли ще і його роздуми над проблемою розподілу праці. Він висловлює думку, що саме розподіл праці, з якого починається сучасна культура, знищує природну рівність людей і їхню свободу. Адже людина, обмежуючи свою діяльність одним якимось заняттям і стаючи професіоналом, потрапляє в залежність від інших людей: землевласник – у залежність від коваля, коваль – від землевласника. І чим більше продовжується розподіл праці з притаманною йому спеціалізацією, тим сильнішими стають обмеження, в які потрапляє людина.

Щоб уникнути згубного напрямку в розвитку особистості, Ж.-Ж. Руссо вважав, що дитині потрібно пропонувати для оволодіння різні види праці, але при цьому слід керуватися принципом корисності, сумісністю ремесла з психологічними особливостями вихованця; відповідності виду роботи статі

дитини; розвивальними можливостями ремесла. Ідея поліремісничої трудової підготовки є важливою для розуміння сутності продуктивної праці учнів 60–70 рр. ХХ століття.

Кожен вихованець, на думку Ж.-Ж. Руссо, має оволодіти ручною працею, яка наближує людину до “природного стану”. Саме участь у трудовій діяльності забезпечує усвідомлення вихованцем соціальних відносин та дає йому змогу забезпечити себе матеріально за будь-яких змін долі [202]. Взаємодія з природною і соціокультурною сферами як основна умова розвитку, “природний стан” людини у процесі продуктивної праці – це ідеї різних епох, які лишаються актуальними для педагогіки. Продуктивна праця розглядається як найефективніший засіб повноцінного пізнання і розвитку особистості.

Деяко схожі, але вже більш помірковані положення спостерігаються і в творах Л.М. Толстого. Говорячи про “природний розподіл праці”, він стверджує, що професійна спеціалізація відзначається захопленням чужої праці й неодмінно призводить до виникнення нерівності між людьми [259].

Значним внеском відомого швейцарського демократа Й.Г. Песталоцці в педагогічну науку є те, що він практично застосував принцип зв'язку навчання з продуктивною працею. На відміну від своїх попередників, педагог стверджував, що саме цей принцип стане основною умовою гармонійного розвитку дитини. Й.Г. Песталоцці сформулював положення, які в подальшому мали значний вплив на становлення та розвиток ідеї трудової школи. На його думку, в дітей потрібно розвивати різнобічні здібності та навички, які необхідні для швидкої адаптації до практичної діяльності в різних галузях господарства. Уперше в історії Й.Г.

Песталоцці поставив питання про відкриття трудової політехнічної школи [177, 320]. Ним чітко визначений зміст трудової підготовки: домашнє господарство; сільське господарство; промисловість, а також ставилася вимога про необхідність спеціального підрозділу, в якому б була ясно викладена відповідна профінформація.

У навчальних закладах для бідних дітей, на думку Й.Г. Песталоцці, варто було організувати професійне навчання і забезпечити безпосередню участь дитини у продуктивній праці. Підготовка дитини до участі в праці має, на його думку, відповідати низці вимог:

1. Розвивати здатність творчо розв'язувати поточні виробничі завдання.
2. Сформувати ставлення до праці як до складного і необхідного заняття.
3. Навчити дитину з допомогою спеціально розробленого комплексу вправ правильно користуватися інструментами та інвентарем.
4. Максимально наблизити умови праці в навчальному закладі до реальних умов, з якими вихованцю доведеться зіткнутися в дорослому житті.

Й.Г. Песталоцці на початку свого педагогічного експерименту запропонував залучення вихованців до продуктивної праці, щоб хоч якось забезпечити матеріальні умови утримання дітей у притулку за відсутності фінансової підтримки з боку держави. Цей вимушений крок виявився досить вдалим не лише в матеріальному відношенні. З'ясувалося, що систематична продуктивна праця є важливим стимулом активного засвоєння саме того навчального матеріалу, який має істотне практичне значення. Вона, водночас, є й могутнім засобом

морального виховання і навіть перевиховання, сприяє формуванню почуття власної гідності, впевненості у власні сили. А здобуття корисної професії дозволяє дитині оптимістичніше дивитися у майбутнє. Досвід продуктивної праці, апробований Й.Г. Песталоцці, був сприйнятий і розвинений у трудовій школі радянського періоду.

Проблемам трудового виховання велику увагу приділяв і видатний чеський педагог Я.А. Коменський. Значне місце в його педагогічній системі посідало питання навчання і виховання підлітків: як виростити їх гармонійно розвинутими, обізнаними, з навичками користування знаряддями сучасного виробництва. На думку педагога, починаючи з чотирьох років, дитину потрібно залучати до найпростіших видів ручної праці. Я.А. Коменський вперше в історії педагогіки ввів ручну працю в курс шкільної програми. “Учні повинні ознайомитися з усіма більш загальними прийомами ремесл” [97, 211]. Я.А. Коменський до основ людської величі відносив пошуковий інтелект, волю, спрямовану на пошук блага і прагнення до дії. Видатний педагог розглядав трудове навчання і пов’язану з ним продуктивну працю як основу гармонійного розвитку особистості, як поєднання двох нетотожних реальностей – зовнішніх і внутрішніх.

У педагогічній спадщині К.Д. Ушинського багато уваги приділено питанню трудового виховання та навчання. У його поглядах на цю проблему можна виділити такі напрями: розробка питань дидактики трудового навчання, теоретичне обґрунтування трудового навчання, вивчення і аналіз передового досвіду в інших країнах, ознайомлення учнів з окремими професіями і виробничими галузями через навчальні книги. К.Д. Ушинський, розглядаючи місце праці в житті людини, показав, якою необхідною умовою трудове виховання є для фізичного, розумового, морального вдосконалення особистості. Природа людини, особливо дитини, завжди прагне до праці. Як джерело виховання праця повинна бути свідомою, значущою, цілеспрямованою, творчою. Тоді вона дає справжню насолоду людині. Він пов’язує навчання з певними зусиллями, з формуванням загартованого і підготовленого до життя працівника. І саме тут він особливого значення надає трудовому вихованню. “Матеріальні плоди праці, – зазначав К.Д. Ушинський, – можна відібрати, успадкувати, купити; але внутрішньої, духовної, животворної сили праці не можна ні відібрати, ні успадкувати, ні купити ... вона лишається у того, хто працює” [270, 107]. А тому, на думку К.Д. Ушинського, залучати дітей до продуктивної праці потрібно з раннього дитинства. Проте, педагог не ототожнював працю фізичну та працю розумову. Він вбачав ідеал в розумному поєднанні цих видів праці, при цьому виступав проти “легкого” навчання, вважаючи, що навчання є працею. Але поєднання продуктивної праці з розумовим вихованням він розглядав лише в межах сім’ї, а не школи.

Ідеї К.Д. Ушинського про морально-виховну роль праці, про правильну організацію навчання і відпочинку, про поєднання фізичної і розумової праці були значним внеском у розвиток вітчизняної педагогіки.

Органічне поєднання цих ідей – доцільності трудового виховання, поліремісництва, практичного залучення дітей до продуктивної праці – було передумовою виникнення нової педагогічної категорії – політехнічного

виховання. Це поняття не є наслідком примітивної компіляції вищезазначених ідей, бо означає іншу, значно вищу якість трудового виховання. Уперше ідея політехнічного виховання була сформульована К. Марксом: “Під вихованням ми розуміємо три речі: По-перше: розумове виховання. По-друге: фізичне виховання, таке, яке дається в гімнастичних школах та військовими вправами. По-третє: технічне навчання, яке знайомить з основними принципами всіх процесів виробництва і водночас дає дитині або підлітку навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв” [139, 76].

К. Маркс не лише підкреслив, що кожна дитина повинна з 9-річного віку продуктивно працювати, а пропонує дітей і підлітків обох статей поділити на три групи і встановлює норму щоденної праці як у майстерні, так і дома. За К. Марксом, діти 9–13 років повинні працювати дві години в день, підлітки 13–15 років – чотири години і 16–17 років – шість годин. “Розподілові дітей і підлітків, які працюють, по групах за віком, – писав К. Маркс, – має відповідати курс розумового й фізичного виховання і технічного навчання, що поступово ускладнюється” [139, 76].

По-різному розглядалася проблема, пов’язана із визначенням віку, з якого можна залучати дітей до продуктивної праці, а також мінімального віку, з якого можна дозволити перехід із загальноосвітньої політехнічної до професійної (монотехнічної) освіти.

На думку К. Маркса, при розумному суспільному ладі кожна дитина з 9-річного віку повинна стати продуктивним працівником так само, як і кожна працездатна доросла людина повинна коритися загальному заповіді природи, а саме: щоб їсти, вона повинна працювати і працювати не тільки розумом, але й руками [139, 75].

Цієї ідеї радянська школа дотримувалася протягом кількох поколінь. У 60–70-х роках ХХ ст. навчання в поєднанні з продуктивною працею набуло особливо широкого розповсюдження. Відбувалися дискусії між прихильниками політехнічної та монотехнічної освіти, між українською та російською моделями освіти. Школа, що створювалася в 20-ті роки на Україні під керівництвом наркома освіти Г.Ф. Гринька, у своїй основі була трудовою професійною і монотехнічною. Вона поєднувала навчання та виховання з виробничою працею, давала певну професію. Диференційований підхід до трудової підготовки з елементами продуктивної праці у 30–50-х роках ХХ ст. називався фуркацією. Це був історичний момент, який можна вважати аналогом теперішній ситуації в українському шкільництві, а саме: продуктивна праця трансформувалася у профільну підготовку старшокласників. Фуркація – виділення у старших класах загальноосвітніх шкіл спеціалізованих профілів підготовки, завдання якої є:

1. Підготовка найздібніших учнів для вступу на відповідні факультети ВНЗ.
2. Оволодіння професіями, необхідними народному господарству, місцевому регіону.

Найпоширенішими були профілі: фабрично-заводський і сільськогосподарський. Основні профілі диференціювалися на відділення: фізико-технічне, хіміко-технічне, природничо-агрономічне, біолого-агрономічне, соціально-економічне, гуманітарне. У цих профілях поєднувалися загальна,

політехнічна і професійна освіти. Обов'язковим було виробниче навчання, продуктивна праця, а саме: обробка металів, рослинництво, садівництво, автосправа, тракторна справа, механізація сільськогосподарських робіт. Важливо зазначити, що напрями виробничого навчання диференціювалися з урахуванням усіх трьох видів творчості: наукової (сільськогосподарське дослідництво), технічної (промислове виробництво), художньої (культурно-побутове обслуговування населення). Продуктивна праця розглядалася як засіб гармонізації фізичної і семантичної реальності особистості, що розвивається. На продуктивну працю як засіб політехнічної творчості важливо звернути увагу в теперішній момент розвитку українського шкільництва.

Низку ідей, частина з яких була прямо використана при організації системи соціального виховання в радянській школі, було висловлено П.П. Блонським [17]. Організація праці на виробництві повинна стати базою для соціального виховання підлітків, оскільки вона відображає у найповнішій формі всю організацію життя соціалістичного суспільства. Фактично автор пропонував половину навчального часу учнів відводити на проходження стажування на промислових підприємствах. Тут вихованці мали б послідовно проходити весь цикл виробництва, а також брати участь в адміністративно-технічній роботі з керівництва виробничими ділянками і усім заводом в цілому. Згодом вони мали б пройти практику роботи у вищих адміністративних органах, що забезпечують координацію роботи окремих підприємств і навіть цілих галузей.

На виробництві учні, за задумом П.П. Блонського, повинні знайомитися не лише з реальним виробництвом, а й з науковим поясненням хімічної суті різних технологічних операцій. Наприклад, через роботу верстатів учень покликаний пізнавати закони фізики. Отже, за П.П. Блонським, продуктивна праця учнів в умовах виробничого навчання мала носити творчий характер. Такі ідеї з організації продуктивної праці 30–50-х роках ХХ століття були сприйняті і використані у авторських школах України педагогами-гуманістами 60–70-х роках. У розвитку продуктивної праці зберігався принцип наступності, але ідея взаємозв'язку продуктивної праці з розумовим вихованням, пізнавальною діяльністю носила ситуативний характер, реалізувалася окремими особистостями.

Досить оригінальний підхід до трудового виховання був сформульований на початку 20-х роках ХХ ст. О.К. Гастевим, одним з основоположників наукової організації праці. Учений намагався розробити так звану індустріальну педагогіку, спрямовану на професійну підготовку молоді (“машинізоване покоління”), здатної легко адаптуватися до постійного вдосконалення техніки, раціоналізаторства і винахідництва. Він піддавав критиці стилізоване і надмірно заідеологізоване трудове виховання [33].

У пересічного добросовісного педагога створювалося під впливом висловлювань авторитетів (філософів, політичних діячів, педагогів) враження про однозначно позитивний вплив продуктивної праці дітей на їх моральне виховання. Радянська школа офіційно визнавалася не просто “загальноосвітньою”, а ще й “трудовою” та “політехнічною”. Деякий час вона до того ж була ще й з “виробничим навчанням” і відкритою для впровадження різних зарубіжних освітніх технологій.

У цей період перебудови вітчизняної школи досить популярною була теорія громадянського виховання і трудової школи Г. Кершенштейнера [86]. Він відстоював ідею подвійної системи народної освіти: окрім народної школи з її “трудова принципом” та відмовою від вербального (книжного) навчання, він пропонував ще й середню школу – гімназії і реальні училища, на які “трудова принцип” практично не поширювався: у гімназіях трудовою діяльністю він пропонував вважати роботу з книгою (повернення до критикованого ним вербального навчання), а у реальних училищах заміником продуктивної праці мала бути робота в лабораторіях. Г. Кершенштейнер був прихильником ремісництва, пропагував дуальний підхід до трудової підготовки молоді, а саме: поєднання політехнічного навчання із практичною підготовкою в умовах ремісничого виробництва.

Основою формування “ідеальної людини” Г. Кершенштейнер вважав продуктивну працю з народних ремесел. На його думку, реміснична школа повинна здійснювати два виховні завдання: якнайкраще навчати молодь спеціальності і готувати її до служіння своєму народові. Він зазначав: “Шлях до ідеальної людини веде через корисну людину. Корисною вважається така людина, яка пізнала і знає свою працю і працю свого народу та має волю і силу її здійснювати” [87, 119–121].

У 30-х роках офіційне ставлення до педагогічної спадщини Г. Кершенштейнера різко змінилося, його, як і багатьох інших реформаторів, почали характеризувати як реакціонера і консерватора. Але було б помилковим вважати, що напрацювання німецького реформатора не мали помітного впливу на генезу трудового виховання в українській школі радянського періоду. Вітчизняний і зарубіжний досвід організації продуктивної праці учнів періоду 30–50-х років був критично проаналізований і відображений українськими педагогами для втілення в авторських школах 60–70-х роках ХХ століття.

Важливим є емпіричний досвід продуктивної праці в умовах навчання за методом проектів. Глибокий аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду використання методу проектів та його значення в залученні дітей до продуктивної праці здійснено Г.Г. Ващенком [23].

Структура викладеного ним аналізу така: наукове підґрунтя американського професора У.Х. Кільпатрика для створення методу проектів, чітке розмежування понять “метод проектів” і “дослідницький метод”, критичні роздуми над невдалим досвідом запровадження елементів методу проектів у радянській школі, позитивний досвід використання цього методу в американській школі та прогнозування перспектив впровадження методу проектів в українській школі за умови здобуття Україною незалежності.

Експеримент із впровадження у 1929–1931 роках методу проектів у радянську школу був невдалим, причому загальна схема злету й падіння цього методу стала класичною й віддзеркалювала аналогічні процеси, що відбулися і з іншими методами чи науковими течіями, котрі, виникнувши за кордоном, пройшовши там блискучу апробацію, тимчасово потрапляли на радянський ґрунт і досить скоро піддавалися нищівній критиці (комплексна система навчання, дальтонський лабораторний план, педологія тощо). Але й з невдалого

експерименту Г.Г. Ващенко зробив цінні висновки. Він показав механізм дискредитації зарубіжних запозичень у галузі педагогіки та психології.

Спотворення методу проєктів, як показав Г.Г. Ващенко, полягало в тому, що “ув’язування” програмового матеріалу з комплексно-проєктними темами не давало можливості навіть кваліфікованим вчителям подавати теоретичні знання в певній послідовності, а отже, не давало учням систематичних знань.

Зіставивши зарубіжний і вітчизняний досвід використання методу проєктів, вчений робить низку слушних висновків, корисних для педагогічної справи в будь-якій країні, у тому числі й в незалежній Україні. Ці висновки можна звести до таких тез: 1. Розвиток особистої ініціативи учня й духу вільних творчих шукань неможливий в країнах з тоталітарним режимом. 2. Не можна проєктний метод навчання, який є лише одним з методів навчання, обертати в систему, що включає в себе всі інші форми й методи навчання. 3. Школа має бути зв’язана з навколишнім життям, але ні за яких умов політичного і державного устрою вона не може бути додатком до якогось виробництва. 4. Органічно зв’язуючи теорію з практикою, слід в процесі навчання уникати однобокого практицизму, звертаючи головну увагу на вироблення в учнів наукового світогляду, ґрунтовних знань та гнучкого логічного мислення. 5. Не потрібно зводити практичні завдання дітей до “чорної роботи”, що вимагає лише фізичних зусиль, і аж ніяк не допустимо доручати дітям завдання, що вносять деморалізацію в життя родини і суспільства [23].

Рекомендації Г.Г. Ващенка щодо продуктивної праці учнів як ефективного засобу їх розвитку є актуальними до сьогоднішнього дня і мають впроваджуватися науковими підрозділами і передовими педагогічними колективами. До розв’язання цих проблем сьогодні спонукає досвід українських шкіл 60–70-х років ХХ століття, які виявилися передовими у втіленні ідеї поєднання навчання з продуктивною працею учнів.

Щоб довести педагогічну доцільність продуктивної праці та відстояти ідею її впровадження у загальноосвітній школі, необхідно домогтися єдиного підходу до її визначення. Потрібно розглянути сутність поняття “продуктивна праця” як економічну та педагогічну категорію, співвіднести це поняття з терміном “профільна підготовка” і науково сформулювати аргументацію щодо поєднання профільної підготовки із продуктивною працею.

В “Українському радянському енциклопедичному словнику” дається таке визначення поняття продуктивної праці: “Продуктивна праця – категорія марксистської політичної економії, що характеризує працю робітників виробничої сфери, якою створюється як необхідний, так і додатковий продукт, і водночас працю, що визначає форми тих виробничих відносин, у системі яких вона здійснюється” [189, 29]. Зазначена сутність поняття *продуктивна праця* не може поширюватися на учнівську продуктивну працю в умовах школи, оскільки не передбачає творчого розвитку особистості, її самореалізації, повноцінної професійної орієнтації, етнічної диференціації, як того вимагає сучасна парадигма української освіти. Продуктивна праця, обмежена матеріальним виробництвом, орієнтує на професії типу “людина – природа”, “людина – техніка”.

Аналізуючи продуктивну працю з економічної точки зору, доцільно виділити такі її основні характеристики: здійснення безпосередньо у виробничій сфері; створення необхідного та додаткового продукту для задоволення потреб суспільства; втілення у матеріальних цінностях; примноження суспільної власності, яка в поточний момент включає і власність інтелектуальну [30].

В “Економічному словнику” подається таке визначення: “Продуктивна праця – праця людини, в результаті якої створюються матеріальні блага та послуги. Продуктивною є не тільки праця у сфері матеріального виробництва, але й у сфері науки, освіти, управління, охорони здоров’я, послуг, а також у духовній [188, 265–266]. Із зазначеної дефініції важливо виокремити розуміння сутності продуктивної праці, яка не обмежується матеріальним виробництвом та орієнтацією учнів на реалістичні професії типу “людина – природа”, “людина – техніка”, але й включає сфери науки, послуг і сферу духовну. Таке розуміння продуктивної праці розширює можливості для профорієнтації учнів, адже сфері науки відповідають професії типу “людина – знакові системи”, сфері послуг – “людина – людина”, духовній сфері – “людина – художні образи”. Зазначене визначення продуктивної праці ми обрали як робочу дефініцію, оскільки лише таке багатоаспектне розуміння феномену продуктивної праці забезпечує повноцінну профорієнтацію особистості старшокласників і трансформацію продуктивної праці в різноманітну профільну підготовку з урахуванням потреб місцевих регіонів.

К.М. Катханов пропонує розглядати поняття “продуктивна праця” у трьох аспектах – соціально-економічному, техніко-економічному, психолого-педагогічному. Соціально-економічний аспект передбачає розгляд категорії продуктивної праці в плані суспільних виробничих відносин. Техніко-економічний аспект розглядає продуктивну працю з точки зору її змісту і простого процесу праці, тобто створення корисного продукту споживчої вартості. Психолого-педагогічний аспект передбачає вплив продуктивної праці на виховання, формування особистості, відношення до праці. Цей аспект впливає на створення форм та методів поєднання навчання з продуктивною працею [83, 359]. Зазначене розуміння сутності продуктивної праці не є новим. Воно аналогічне до тих, які робили свого часу соціалісти-утопісти, розглядаючи продуктивну працю як ефективний засіб поєднання зовнішньої фізичної і внутрішньої семантичної сфер. До того ж розуміння продуктивної праці у К.М. Катханова обмежене лише сферою матеріального виробництва.

Дослідник дає таке визначення продуктивної праці: “При соціалізмі продуктивною працею є праця в сфері матеріального виробництва, яка перетворює предмети природи, змінюючи їх у відповідності з людськими потребами.. Продуктивна праця – це праця в сфері матеріально-суспільного соціалістичного виробництва, яка характеризується рівнем ефективності” [83, 76–77]. Виходячи з такого визначення поняття продуктивної праці, К.М. Катханов пропонує розглядати його на трьох рівнях: перший рівень – продуктивна праця характеризується тільки самим фактором створення матеріальних цінностей, без відповідного врахування супровідних її ознак, економіко-технічних факторів праці. Такий підхід характерний для загальноосвітньої середньої школи; другий

рівень – продуктивна праця включає й економіко-технічні фактори з усіма їхніми ознаками (нормування та облік, продуктивність праці, матеріальне стимулювання, поєднання кількісних та якісних показників, економія матеріальних ресурсів тощо). Такий підхід характерний для ПТУ; третій рівень – продуктивна праця з точки зору вимог досягнень науки, техніки та організації виробництва, тобто в повному розумінні цього поняття. Така праця характерна для сучасних виробництв. Тільки вона може забезпечити створення не тільки необхідного, але й додаткового продукту [83, 77]. Зазначені рівні не відповідають вимогам особистісно зорієнтованої освіти, не забезпечують можливостей для самореалізації кожної особистості, а лише учнів, які мають інтерес до реалістичного і конвенціонального типів професій (класифікація професій за Дж. Голландом). Учні з природними здібностями до інтелектуального, артистичного, соціального типів професій не зможуть задовольнити свої потреби в продуктивній праці, яка обмежується лише матеріальним виробництвом і утилітарним підходом до оцінювання його результатів.

У школі необхідно застосовувати всі рівні продуктивної праці, оскільки в умовах ринкової економіки праця виступає сприятливим фактором для швидкого входження молоді у трудові стосунки. Учні повинні реально уявляти ті проблеми, які можуть виникнути вже після закінчення навчання в школі, тому знання та вміння, набуті ними – це товар, який потрібно продати на ринку праці. Тому ми не можемо повністю погодитися з поглядами К.М. Катханова на сутність продуктивної праці.

На думку Д.О. Тхоржевського, продуктивна праця – це організована праця, спрямована на створення матеріальних або духовних благ та всебічний розвиток особистості [264, 162]. Така дефініція є сприйнятливою для сучасного розуміння продуктивної праці. Продуктивна праця, за Д.О. Тхоржевським, відповідає формулюванню, яке подане в “Економічному словнику”. Формулювання сутності продуктивної праці, зазначене у Д.О. Тхоржевського, ми включили до нашого робочого визначення поняття.

О.М. Коберник розглядає продуктивну працю як важливий засіб підготовки молоді до самостійного трудового життя. На його думку, продуктивна праця учнів повинна слугувати для “закріплення теоретичних знань з основ наук, оволодіння знаннями, уміннями і навичками в галузі техніки і технології, сучасного виробництва; носити здебільшого творчий характер, бути посиленою, систематичною, колективною; щоб самі умови трудової діяльності ставили учнів в позицію повноправних членів трудового колективу; допомагати вихованцям повною мірою вивчити всі стереотипи та особливості сільськогосподарських професій, правильно їх вибирати” [95, 34]. Таке розуміння аналогічне до вже проаналізованих нами визначень К.М. Катханова. Зведення продуктивної праці до техніки, технології, сільськогосподарського виробництва, тобто лише до реалістичного типу професій не зовсім відповідає сьогоднішнім реаліям української освіти. Хоча думка О.М. Коберника про творчий характер продуктивної праці є слушною та актуальною для з’ясування її сутності в умовах особистісно зорієнтованого навчання.

У дисертаційному дослідженні Г.Є. Левченка подано таку дефініцію поняття: “Продуктивна праця школярів – це педагогічно доцільна, економічно виправдана, суспільно-необхідна діяльність, яка за змістом відповідає їх розумовому, фізичному розвитку і спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, збільшення суспільного багатства, а за характером відповідає логіці організації праці в різних сферах соціалістичного народного господарства” [112, 52]. У визначенні є протиріччя, адже розумовий і фізичний розвиток без духовного компонента не може забезпечити всебічно розвиненої особистості. Формування сутності продуктивної праці Г.Є. Левченком наближене до визначення Д.О. Тхоржевським, але не виражає всієї повноти змісту продуктивної праці.

Учений-педагог С.М. Шабалов свого часу досить різко висловив своє ставлення до цієї проблеми. На його думку, потрібно припинити спроби оголошувати продуктивною працею, а значить, і проголошувати як таке, що відбулося, саме поєднання навчання з продуктивною працею у тих випадках, коли школярі готують собі різноманітні навчальні посібники, іграшки, займаються технічним моделюванням. Якщо речі називати власними іменами, то продуктивна праця починається там, де вона входить у систему економічних відносин. Отже, продуктивною є та праця, внаслідок якої створюються вироби, призначені для продажу, тобто вони мають природу товару [279]. Зазначений підхід не може бути прийнятий нами як робоча дефініція, адже в ринкових економічних відносинах товарною продукцією є і навчальні посібники й іграшки, і технічні конструкції або їх пошукові макети, або інші види інтелектуальної власності особистості.

У дисертаційному дослідженні Д.А. Сметаніна знаходимо таке визначення продуктивної праці: “Продуктивна праця учнів як педагогічна категорія – це відповідна до віку і завдань виховання суспільства, значима праця дітей та підлітків зі створення матеріальних цінностей, яка організовується за логікою виробництва в умовах найбільш близьких до сучасного підприємства і, в силу цього, вона включає учнів в сферу трудових стосунків цього суспільства” [212, 523]. Зазначена сутність продуктивної праці занадто звужена для сучасного її розуміння, оскільки обмежується лише матеріальними цінностями, не беручи до уваги цінності інтелектуальні і художньо-естетичні.

Концепція трудової підготовки учнів сільських загальноосвітніх навчальних закладів тлумачить поняття продуктивна праця учнів, як доцільно організована праця, спрямована на створення матеріальних благ та всебічний розвиток особистості. Вона є одним із найважливіших засобів всебічного гармонійного розвитку підлітків і юнацтва [100, 5].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що в економічній, соціально-педагогічній літературі подаються різні визначення категорії продуктивна праця, але не всі вони можуть бути сприйнятими для сучасної особистісно зорієнтованої парадигми української освіти, спрямованої на повноцінну реалізацію потенційних здібностей особистості. У сучасних ринкових економічних умовах продуктивній праці учнів притаманні нові риси:

- наявність інтелектуальної і художньо-естетичної продукції, менеджменту і маркетингу;

-виробничо-організаційні – коли праця, організована відповідно до вимог сучасного виробництва, що дозволяє включити її в систему трудових відносин дорослих; постійне вдосконалення технічних умов праці, посиленість праці; проектно-художній, дизайнерський підхід до створення продукції;

-економічні – це суспільно необхідна праця для виготовлення продукції або надання послуг, створення нових зразків продукції, кінцевий результат яких – отримання прибутку, попереднє дослідження ринку та залучення до нових форм власності (сімейної, приватної, кооперативної, спільної тощо);

-психолого-педагогічні – це спеціально організована діяльність, що спрямована на формування гармонійно розвиненої особистості, яка повинна відповідати віковим та індивідуальним особливостям учнів, їх ставленню до праці; вивчення форм і методів, за допомогою яких навчання поєднується з продуктивною працею.

Отже, категорія продуктивна праця має три рівні розгляду: перший, коли в результаті праці створюється матеріальний, інтелектуальний, художньо-естетичний продукт, що користується попитом споживачів; другий – включає економічні чинники праці (трудомісткість виконуваних робіт, матеріаломісткість продукції тощо); третій – продуктивна праця розглядається з точки зору досягнень науки, техніки та організації виробництва, врахування особливостей менеджменту й маркетингу, тобто в повному обсязі розуміння цієї категорії.

У “Педагогічному словнику” сутність поняття продуктивна праця визначається наступним чином: це “праця учнів, яка передбачає виготовлення (випуск) вартісної продукції, що має суспільну цінність. Одна частина прибутків від продуктивної праці учнів іде на зміцнення матеріальної бази навчального закладу (виробництва), інша – на заробітну плату тих, хто працює” [288, 379]. На сучасному етапі розвитку українського шкільництва таке визначення продуктивної праці є загальноприйнятим, хоч воно й зумовлене Постановою Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1974 р.: “Дозволити керівникам підприємств і організацій створювати і обладнувати у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах навчальні цехи, дільниці, комбінати, лабораторії в якості структурних підрозділів цих підприємств і організацій, і виділяти кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників для навчання і організації продуктивної праці учнів” [159, 369–371]. Але зазначений підхід потребує розширення функцій продуктивної праці в сучасних ринкових відносинах, створення можливостей для трансформації продуктивної праці у профільну підготовку з урахуванням проектного, творчого підходу до організації продуктивної праці учнів.

У сучасний період реформування української школи на ідеях особистісного розвитку, як і в період революційного романтизму, продуктивна праця трактується не лише з утилітарно-прагматичної точки зору. Усе частіше висловлюється теоретичне положення про продуктивну працю “як один з найважливіших засобів всебічного гармонійного розвитку підлітків і юнацтва” (М.Д. Ярмаченко), “як професійну пробу, що моделює реальну професійну діяльність” (М.І. Піддячий). Актуалізується заново погляд Н.К. Крупської на

значення продуктивної праці для розвитку особистості: “У кожного є свої особливості, зв’язані з його організмом. ... Один легше вчиться зі слуху, другий легше засвоює в процесі діяння, третьому треба бачити очима, щоб запам’ятати, і т. д. Всі ці різні властивості організму дуже важливі. Праця тільки тоді може бути продуктивною, коли на кожній посаді стоятимуть відповідні люди” [103, 240–241].

В.П. Тименко вважає, що у трудовій підготовці особистісна зорієнтованість виражається у принципах профорієнтаційної спрямованості, політехнізму і проектування [236, 33]. Принцип професіоналізму і профорієнтаційної спрямованості продуктивної праці пов’язаний із професійною майстерністю, зумовленою діагностико-прогностичною реалізованістю, виявленням здібностей відповідно до особистісно ціннісних напрямів життєдіяльності. У сучасній Концепції профільного навчання в старшій школі зазначається, що профільне навчання (в т.ч. і технологічне) ґрунтується на принципі діагностико-прогностичної реалізованості (виявленні здібностей учнів з метою їх обґрунтованої орієнтації на профіль навчання) [99].

На початку ХХІ ст. актуалізуються теоретичні положення німецької педагогіки початку ХХ ст., зокрема Г. Кершенштейнера про позитивний вплив традицій народних ремесел, художньо-промислового виробництва на повноцінний розвиток особистості. Таку думку висловлюють Н.В. Абашкіна, Є.А. Антонович, В.М. Сирота, П.М. Татіївський, В.П. Тименко та інші. Вчені вказують на необхідність організації продуктивної праці учнів на засадах політехнічної творчості – міждисциплінарної проектно-художньої діяльності, у якій синтезуються елементи наукових, технічних і гуманітарних знань, інженерного конструювання і художнього мислення.

Отже, береться до уваги педагогічною думкою теза про те, що духовний продукт теж може вважатися наслідком продуктивної праці. Продуктивна праця повинна передбачати створення матеріальних і духовних цінностей для різних сфер суспільного життя; здійснюватися у ході класних, позакласних та позашкільних форм організації навчального процесу; будуватися як на безпосередніх, так і на опосередкованих економічних стосунках; має формувати високі моральні риси особистості, національну самосвідомість тощо. З огляду на сучасні тенденції у трактуванні сутності поняття продуктивна праця, ми вважаємо, що – це діяльність, наслідком якої є утилітарна та естетична результативність трудових дій, завдяки якій досягається створення матеріально-духовних цінностей, забезпечується відповідність змісту праці особистісно ціннісним напрямам життєдіяльності людини. Продуктивна праця учнів ґрунтується на принципах профорієнтації і професіоналізму, проектування та політехнізму і може бути основою для організації профільної підготовки старшокласників.

У запропонованому визначенні сутності поняття “продуктивна праця” передбачене і зовнішнє, і внутрішнє (особистісне) спрямування продуктивної праці. Наше визначення продуктивної праці наближене до того, яке сформульоване Д.О. Тхоржевським і зазначене в “Економічному словнику”. Новим у нашому визначенні є включення принципу професійної орієнтації, поєднання продуктивної праці із професійною підготовкою учнів.

Історичні передумови для такого розуміння продуктивної праці були закладені в радянській школі.

1.2. Емпіричний досвід продуктивної праці в радянській школі

У дослідженні визначено хронологічні межі, які, крім 60–70-х роках ХХ ст., охоплюють суміжні часові проміжки: ретроспективу становлення продуктивної праці в радянській школі і перспективи її розвитку у сучасній українській школі.

Перші роки становлення радянської школи були періодом гострої боротьби за відмову від дореволюційної системи освіти, за утвердження принципів нової школи, періодом шукання нового змісту, нових методів навчання і виховання підростаючого покоління, організації суспільно корисної, продуктивної праці учнів. Для створення нової школи необхідно було розробити основні керівні положення, які визначили б шляхи її розвитку.

У серпні 1918 року в Москві відбувся 1-й Всеросійський з'їзд освітніх працівників з метою “виробити загальні директиви для планомірної роботи з освіти в дусі Радянської влади і знищити існуючу недомовленість у цьому відношенні” [61, 13]. Делегати з'їзду у своїх виступах підкреслювали, що нова школа має бути трудовою школою. “Кожна людина, – зазначав А.В.

Луначарський, – повинна бути людиною праці, ...якій знання служать попередньою підготовкою для праці, щоб вона була доцільною, щоб вона була спрямована по лінії, яка визначається людським ідеалом. Ось чому ми робимо школу трудовою...” [61, 25]. Трудова школа в розумінні А.В. Луначарського – це школа із сенсомоторним розвитком, школа “художньої праці” і профорієнтації на особистісно ціннісні напрями предметно-перетворювальної діяльності.

Підтвердженням цьому є редагування А.В. Луначарським журналу “Художня праця”. Нова пластика предметно-розвивального середовища вважалася ефективним засобом розвитку нової особистості. Але ідея профорієнтації і проектно-художньої спрямованості продуктивної праці, висловлена Н.К.

Крупською, А.В. Луначарським не знаходила підтримки в партійних постановках, які формулювали і приймали чиновники, далекі від проблеми духовного розвитку особистості.

16 жовтня 1919 р. були опубліковані два урядові документи – “Положення про єдину трудову школу РРФСР” і “Декларація про єдину трудову школу”. У них зазначалося, що в основу всієї навчально-виховної роботи школи повинно бути покладено поєднання навчання з продуктивною працею. Ці документи визначили шляхи перебудови школи на соціалістичних основах.

У березні 1919 р. було прийнято програму партії, в якій у §12 були чітко визначені основні завдання в галузі народної освіти. Ця програма утверджувала принцип поєднання освіти з продуктивною працею, політехнізацією школи. Політехнізація розумілася як оволодіння різними техніками обробки матеріалів (технологічно обумовленими, утилітарно спрямованими).

Народному комісарові освіти для здійснення програми єдиної трудової школи було надано право “за погодження з відповідними центральними та місцевими установами, займати в тимчасове або постійне користування окремі

земельні ділянки, сільськогосподарські економії, літні дачі, родовища корисних копалин, промислові підприємства, що є у віданні цих установ” [84, 15]. Цей декрет був прийнятий у період громадянської війни, коли потрібно було подбати не лише про освіту учнів, а й про їх матеріальне забезпечення. На земельних ділянках учні вирощували городні культури, зібраний урожай використовувався для їх харчування. За такого підходу втрачалася сутність продуктивної праці як засобу повноцінного розвитку учнів. Вона була лише засобом виживання в екстремальних умовах військового часу.

Питання про характер, місце і значення продуктивної праці у загальноосвітній школі викликало суперечки. Основна дискусія відбулася у червні 1919 р., її підсумки знайшли виявлення у таких положеннях: 1. У школі фізична і розумова праця повинні перебувати в тісному і органічному зв'язку. Всяке навчання буде успішним тільки тоді, коли воно поєднуватиметься з особистим досвідом дитини. Знання будуть більш глибокими, повними, якщо учень набуватиме їх у процесі фізичної праці. Те, що здобуто шляхом праці, залишає глибокий слід у свідомості дитини. Але не завжди розумова праця може супроводжуватися фізичним чи трудовим процесом. 2. Праця дітей в школі повинна бути суспільно продуктивною, а не марною працею. 3. Продуктивна праця є важливим фактором соціального виховання дитини. Діти працюють у школі колективно. Ця колективна праця на користь суспільства сприяє виробленню вміння спільно працювати і жити. 4. Головне завдання школи – підготувати людину до життя в соціалістичному суспільстві, у якому всі будуть працювати. Дитина під керівництвом учителів, вихователів дуже рано повинна усвідомити, що вона зобов'язана також працювати для загального добра. Вона повинна зрозуміти, що коли працюють всі, аби задовольнити свої потреби та створити цінності, які потрібні для життя людей, то повинна в міру своїх можливостей працювати і вона [50, 17–18]. Тобто продуктивна праця трактувалася як колективна форма діяльності. Особистісний підхід, можливість для самореалізації природних здібностей через продуктивну працю не бралися до уваги.

Протягом громадянської війни і військової інтервенції Радянський уряд, виявляючи турботу про дітей червоноармійців, бідняків та дітей-сиріт, створює різноманітні виховні заклади, завданням яких було виховання і навчання підростаючого покоління за рахунок держави, що зумовило заміну “Декларації про єдину трудову школу” “Декларацією Наркомосу УРСР про соціальне виховання дітей”, де провідними виступали ідеї охорони дитинства та єдиного дитячого будинку. Так, у 1919 р. Наркомос УРСР запропонував організацію дитячих трудових комун, у яких учні виховувалися б протягом кількох років. Приймалися в комуну діти найбільш бідного населення і сироти [45, 77]. У червні 1919 р. трудові комуні були створені в с. Китаєво, Ржищеві, Святошино (Київська губернія) [43, 65]. Усі діти шкільного віку в комуні не лише навчалися, а й прилучалися до продуктивної праці в сільському господарстві.

Поряд з трудовими комунами в 1919 р. в Україні створювалися дитячі трудові літні колонії для дітей міських робітників і службовців [45, 6]. У зв'язку з важкими економічними умовами життя, таких колоній існувало небагато. У

червні 1919 р. 4 дитячі трудові колонії було організовано в Києві [45, 42]. “Колонії покликані забезпечувати розумовий, фізичний, моральний, естетичний розвиток, виховувати дітей у дусі колективізму, сприяти розвитку активності, самодіяльності. Обов’язковою для всіх дітей колонії є суспільно корисна продуктивна праця, яка повинна бути тісно пов’язана з господарством і промисловістю тієї місцевості, де розташована колонія” [44, 21]. Це була настанова на профорієнтацію, відповідну до кадрових потреб окремих регіонів.

У цей самий період поширеною формою дитячих виховних закладів були літні майданчики, які охоплювали дітей віком від 4 до 14 років і функціонували протягом літніх місяців. У режимі дня майданчиків передбачалося: перша половина дня – сільськогосподарські роботи (обробка городніх культур, збір фруктів та ін.), упорядкування території майданчика; друга – ігри, читання, бесіди [45, 6]. Особливістю продуктивної праці зазначеного періоду була орієнтація не на особистість, а на колективні потреби.

Потрібно зазначити, що 20-ті роки в історії радянської школи розглядаються як період безперервного експериментування. У цей час розроблялися теоретично і застосовувалися в практиці навчання найважливіші системи, форми і методи, створені передовою європейською і американською педагогічною думкою. Це були комплексна система навчання, метод проєктів, бригадно-лабораторний метод тощо, які підлягали управлінню зверху, а не здійснювалися природним чином, з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, регіонів, колективів.

На трудову школу України істотно вплинув політехнізм російської освіти, а згодом став єдиним принципом, витіснивши українську ідею профорієнтації в процесі продуктивної праці. Політехнізація школи – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, оволодіння всіма найрізноманітнішими знаряддями й інструментами.

25 березня 1920 року нарком освіти Г.Ф. Гринько затвердив першу “Систему народної освіти Української СРСР”, яка істотно відрізнялася від Російської системи освіти: дитячі будинки і дитячі садки для дітей від 4 до 8 років, дитячий будинок і семирічна трудова школа для дітей від 8 до 15 років. Єдина трудова школа складалася з двох концентрів: до першого концентру належали I–IV класи, а до другого – V–VII. У сільській місцевості організовувалися однорічні, дворічні і чотирирічні школи, які мали переростати в п’ятирічну, шестирічну і семирічну трудову школу.

Найповніше цю різницю виявив С.А. Ананьїн, який одним з перших дослідив положення про поєднання трудового навчання й виховання з продуктивною працею [52, 42]. Він зазначав: “У Росії найвпливовіша течія, що має змогу свої думки здійснити, тримається політехнічного погляду. Весь другий ступінь російської школи ... збудовано на політехнізмі. На цьому ступені діти вивчають найголовніші форми людської праці в їхній історії, соціально-економічній зумовленості, в зв’язку з політехнічними умовами та ін. А Україна таку форму трудового виховання рішуче відкинула. Трудова загальноосвітня школа на Україні єдина і суцільна. Закінчивши цю школу, її вихованці дістають суто професійну освіту. Політехнізмові на Україні протиставлено професійність”

[3, 142–146]. Традиційний підхід до продуктивної праці, який ґрунтується на професіоналізмі, силовими і партійними відомствами було підмінено політехнізмом, що не відповідало українській традиції.

4 липня 1920 р. Наркомос УРСР прийняв постанову “Про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи”, на основі якої в Україні були створені початкові і семирічні школи [205]. За даними Наркомосу УРСР, на 15 жовтня 1920 р. тільки на території 9 губерній із 12 (крім Волинської, Подільської і Олександрійської, які були утворені в кінці 1920 р. і не встигли подати відомостей) було: єдиних трудових шкіл 22000 (2250 тис. учнів); дитячих будинків 600 (42000 дітей)... [38, 38].

Після закінчення громадянської війни держава вступила в період відбудови народного господарства. Праця учнів у цей період знову була тісно пов’язана з потребами країни. Трудова діяльність дітей мала не лише виховну мету, але й була економічно необхідною. Учні залучалися до праці на пришкільних ділянках, до роботи у столярних і слюсарних майстернях тощо. В умовах виживання домінувала економічно спрямована продуктивна праця учнів.

Це питання заслуговувало на велику увагу з боку органів народної освіти. Так, наприклад, у квітні 1921 р. Наркомос УРСР надіслав циркуляр “Про участь учнів трудових шкіл у посівній кампанії” в губернські відділи освіти такого змісту: “В той час, коли всі живі сили республіки залучаються до посівної кампанії, трудова школа не може залишитися поза цією справою. Участь учнів у посівній кампанії зміцнить їх фізично, дасть їм елементи політичного виховання, корисні знання і навички до праці. У терміновому порядку провести такі заходи: а) поставити за обов’язок, щоб всі шкільні ділянки були засіяні; б) кожна школа або група сусідніх шкіл повинні взяти районну ділянку землі і засіяти (розмір ділянки встановлюється залежно від місцевих умов). Обробіток землі на шкільних і районних ділянках повинен здійснюватися комунально. Догляд за городами і полями, охорона їх від шкідників повинні проводитися учнями” [47, 7]. З метою досягнення свідомого ставлення учнів до роботи, у названому циркулярі підкреслено, що перш, ніж залучати дітей до сільськогосподарської праці, потрібно організувати в школі спеціальні заняття, на яких дати учням теоретичні знання із сільського господарства, городництва. Але авторитарний підхід до продуктивної праці не дозволяв їй бути засобом повноцінного розвитку учнів: інтелектуального, емоційно-почуттєвого, вольового.

У 1923 р. вийшли в світ нові навчальні програми, складені Державною Науковою Радою Наркомосу РРФСР, які внесли в життя радянської школи великі зміни. “Програми розкривали принцип зв’язку школи з соціалістичним будівництвом у районі, який обслуговується школою, як виконання нею конкретних суспільно корисних завдань і справ” [102, 265]. Вони були перекладені українською мовою і використовувалися у школах України. Вчителі, працюючи за програмами ДНР, робили перші спроби у здійсненні завдань поєднання навчання з продуктивною працею. Ці спроби інколи мали істотні недоліки і навіть помилки, але значення цього першого досвіду велике: було зроблено перші кроки на шляху переборення старої теоретичної школи, відірваної від життя. Але і продуктивна праця не диференціювалася відповідно до потреб

учнів, а лише відповідно до потреб держави і колективів.

З часу виходу у світ комплексних програм праця школярів набуває широкого розмаху і, головним чином, за участю дітей в громадському житті. Учні та вчителі проводили найрізноманітнішу сільськогосподарську роботу: боролися за підвищення урожайності (сортування, протравлення насіння), доглядали за посівами, городиною, садами, знищували шкідників сільськогосподарських культур, здійснювали пропаганду багатопілля, допомагали у зборі врожаю, тобто залучалися до безкоштовної виконавської діяльності без елементів творчості і врахування індивідуальних потреб.

У практиці шкіл не завжди можна було спостерігати вмилу організацію трудової діяльності учнів. Не всі діти залучалися до продуктивної праці, допускалося перевантаження фізичною працею, порушувався принцип систематичності праці. Давалося взнаки адміністративне втручання владних структур у природний процес життєдіяльності окремих педагогічних колективів та індивідів.

У роки соціалістичної індустріалізації країни і підготовки суцільної колективізації сільського господарства (1926–1929 рр.) праця учнів набула більш широкого, масового, організованого характеру, ніж раніше, і здійснювалася у найрізноманітніших формах. У ці роки в багатьох випадках у школах забезпечувався зв'язок навчання з життям, практикою, трудовою діяльністю школярів. Так, наприклад, у 1926–1927 навчальному році на території Київської округи працювало 5 агрономізованих шкіл. Вони встановили тісний зв'язок з науково-дослідними станціями – Поліською, Носівською, Київською, Миронівською – і виконували відповідну роботу за їх дорученням. Наприклад, Германівська школа за дорученням Київської дослідної станції та за її інструкцією проводила досліди над кукурудзою. Подібну роботу здійснювали і інші школи даного типу [49, 19]. Так, Германівська, Копачівська та інші школи організовували питомники, парники і, таким чином, стали єдиними джерелами постачання посадочних матеріалів в селі. Школи брали на себе ініціативу в боротьбі з шкідниками фруктових садів. Наприклад, учні Війтовецької школи виконували “відповідну роботу не тільки в шкільному саду, а і в садах окремих селян, при якій приведено в порядок 288 дерев, що належать господарям” [277, 87].

Характерно, що організовані школи прагнули поєднати участь учнів у трудовій діяльності з повідомленням їм теоретичних відомостей з основ сільськогосподарського виробництва. Виконання цього завдання полегшувалося тим, що до роботи в цих школах залучалися агрономи та працівники сільського господарства.

Передові школи залучали учнів до різноманітних видів праці, які диктувалися життям, а не особистими потребами учнів. Основним видом трудової діяльності учнів Гатецької 7-річної школи Бердичівської округи була сільськогосподарська праця. Школа мала 8 десятин землі, на яких вирощувалися городні, польові і садові рослини. Школярі брали участь у різноманітних роботах: підготовці ґрунту, сівбі, догляду за посівами, збиранні врожаю. Водночас ними проводилася дослідна робота з метою з'ясування таких питань: які ярові культури

в місцевих умовах дають найвищий урожай, які овочі найвигідніше вирощувати та ін. Теоретичні знання з біології учні набували під кутом зору їх практичного застосування в землеробстві. Уміло організована праця учнів на шкільному полі забезпечила високу врожайність сільськогосподарських культур. Цим самим школа виявила конкретну допомогу селянським господарствам, які переймали досвід школярів по вирощуванню зернових і городніх рослин [48, 74].

Однак організація і проведення трудового виховання учнів у 1921–1931 рр. мали низку істотних недоліків. По-перше, праця школярів планувалася недостатньо чітко, не було належної системи організації трудової діяльності учнів. Лише деякі школи мали більш-менш правильно розроблені плани організації продуктивної праці. По-друге, праця учнів не в усіх школах була достатньо поєднана з навчальним процесом. По-третє, інколи допускалося трудове перевантаження учнів, що заважало шкільним заняттям. По-четверте, не завжди був продуманий вибір виду праці. Учні залучалися до окремих видів трудової діяльності, які не відповідали їх віковим особливостям і не мали виховного значення. Наприклад, боротьба з малярійним комаром чи жуком-довгоносом, з пияцтвом та самогоноварінням, антисанітарією, забобонами, лайкою тощо. По-п'яте, був відсутній систематичний облік праці школярів.

Відзначаючи ці недоліки, необхідно ще раз підкреслити, що в період 1921–1931 рр. фізична праця набула масового поширення. Цей період характеризувався встановленням тісних зв'язків навчання із суспільною діяльністю. Посилилася увага до формування політехнічних навичок з метою наближення школи до життя. Утворюються фабрично-заводські учнівства, школи учнівства масових професій [129, 47]. По закінченню громадянської війни виникла потреба піднімати з руїн народне господарство. У Києві в 1921 р. було організовано добровільне дитяче об'єднання “Юнтрудармія”, учнів трудових шкіл, які, заготовляли паливо, розчищали залізничні колії, прибирали вулиці й заводські подвір'я, виконували іншу посильну їм роботу. Цей почин було підтримано в різних регіонах України.

У цей самий час по селах виникають учнівські посівками, які працювали на городах і в садках, збирали хліб та інші продукти на допомогу голодуючим дітям, допомагали сім'ям вдів у польових роботах. Це в Україні відбувалося задовго до виникнення так званого “тимурівського руху”.

При всіх своїх позитивних рисах радянська школа в цей час не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань і не забезпечувала належну теоретичну підготовку учнів, які вступали до технікумів та у вищі навчальні заклади. Ця корінна хиба школи була відзначена “історичною” постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. “Про зв'язок навчання з працею”, в якій школам було дано таку вказівку: “Поєднання навчання з продуктивною працею необхідно проводити на такій основі, щоб уся громадська продуктивна праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним цілям школи” [84, 44].

Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р., педагогічні колективи прагнули підпорядкувати працю навчальним і виховним цілям школи, здійснювали перші кроки у справі політехнічної підготовки учнів. Так, у Ладижинській школі Уманського району учні залучалися до трудової діяльності,

яка була тісно поєднана з навчальною роботою (досліди з вивчення схожості насіння, протруювання насіння, боротьба з бур'янами). Усі види і норми виробничої праці визначалися школою, піонерською організацією у співпраці з правлінням колгоспу [46, 14].

На Першому Всеукраїнському зльоті юних піонерів було прийнято рішення про створення піонерської машинно-тракторної станції (МТС). Було оголошено республіканський місячник зі збирання вторсировини. А вже в квітні 1931 р. у районному центрі Херсонської округи – Снігурівці – “МТС імені Першого зльоту піонерів” мала 101 трактор, обробляла 8250 га землі в 56 колгоспах. Вона стала однією із 150 МТС, створюваних на той час в Україні. У результаті успішно проведеної акції піонери вирішили здійснити збирання коштів на другу колону тракторів, а також на книги, спортивний інвентар, радіоприймачі, музичні інструменти [21, 193–194]. Зазначимо, що збиранням коштів на піонерську МТС не вичерпувалася участь школярів у розбудові сільського господарства. На початку 1931 р. між Центральним бюро юних піонерів при ЦК ВЛКСМ та Наркомосом, з одного боку, та Наркомземом і Колгоспцентром СРСР – з іншого, було укладено договір, згідно з яким піонерські організації та школи зобов'язувалися організовувати дослідні ділянки, проводити деревонасадження, боротися з польовими шкідниками, доглядати молодняк, збирати органічні добрива, доглядати посіви, збирати колоски під час жнив, охороняти хліб на токах, пасти коней у нічний час, доглядати за молодняком, виготовляти граблі й держак до лопат і сапок, брати активну участь у насажденні вздовж доріг і на полях лісосмуг, щоб затримувати сніг і протидіяти вивітрюванню родючого ґрунту.

Однак усі ці приклади не дають остаточних підстав робити висновок про те, що в період з 1931 до 1933 р. забезпечувався тісний зв'язок теорії з практикою, навчання з життям. Основний недолік у роботі школи в той час полягав у тому, що праця учнів не завжди підпорядковувалася навчально-виховній меті. Очевидним є і той факт, що заходи з поєднання навчально-виховного і трудового процесів у тогочасній школі могли лише тимчасово покращити ситуацію і не забезпечували постійного розвитку як економіки, так і освіти країни.

Отже, протягом 1931–1936 рр. змін зазнали зміст і організація трудового виховання дітей, молоді. На початку 30-х років зусилля органів народної освіти, керівників шкіл, учителів, а також громадськості були спрямовані на поліпшення політехнічної освіти, трудового навчання і виховання учнівської молоді. Учні сільських шкіл набували трудової підготовки на колгоспних і радгоспних ланах, у технічних і агробіологічних гуртках. В окремих випадках продуктивна праця здійснювалася як проектна діяльність, носила творчий характер. Переважним чином заохочувалася технічна творчість.

Заходи, заплановані і, по можливості, впроваджені в життя постановами уряду, не мали належного впливу на учнів через нестабільну економічну і політичну ситуацію в країні. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Можемо вести мову про позитивні досягнення радянської школи лише тому, що свою діяльність вона розпочала фактично з нуля, відкидаючи усі здобутки

дореволюційної (і світової) освіти й науки. Реформи тогочасної школи мали прогресивне значення лише для новоствореної радянської держави, а не для світової педагогіки. Проте не можна повністю ігнорувати деякі справді прогресивні намагання радянського уряду створити такі середні навчальні заклади, які б раціонально поєднували теорію і практику, забезпечували високу ефективність навчально-виховного (з високим відсотком трудової діяльності) процесу. Основною характеристикою продуктивної праці радянського передвоєнного періоду була її авторитарна підпорядкованість державним, партійним органам. Керівництво зумовлювалося “зверху”, завдання визначалися державою, учні підпорядковувалися партійним завданням.

Починаючи з 1936 р., намітився курс на суто “академічний” розвиток школи, на відмову від посиленої для учнів участі у продуктивній праці. Школа почала виконувати по суті одне завдання: давати учням загальноосвітню підготовку, необхідну для вступу у ВНЗ.

У постанові Ради Народних Комісарів УРСР “Про підсумки навчально-виховної роботи початкових і середніх шкіл УРСР” у I півріччі 1939–1940 н. р. “відмічалось” поліпшення викладання основ наук у значній частині шкіл, унаслідок чого, порівняно з 1938–1939 н. р., підвищилася якість знань учнів, а також збільшилася кількість класів з повною успішністю. Потреба у науково-технічній інтелігенції замінила потребу у продуктивній праці як засобу виживання. До інтелектуальних і духовних потреб особистості і їх задоволення в процесі особистісно значущих видів продуктивної праці реформи у радянській школі не доходили.

У 1937–1941 рр., знявши з навчального плану ручну працю учнів I–IV класів, ліквідувавши майстерні, пришкільні навчально-дослідні земельні ділянки і посади інструкторів політехнічного навчання, Наркомос УРСР, по суті, відмінив політехнічне навчання в школах [38, 145]. Час від часу навіть уже здобуті успіхи у продуктивній праці ліквідувалися, що не сприяло утворенням повноцінних видів продуктивної праці у школах, їх поступовій трансформації у профільну підготовку старшокласників.

Нарком освіти УРСР В.П. Затонський у наказі від 23 лютого 1937 р. “Про скасування викладання праці як самостійного предмета” зазначав, що замість праці як самостійного предмета в школах необхідно “значно поширити елементи політехнізму при викладанні фізики, математики, креслення, природознавства” [187, 162]. Це рішення мотивувалося тим, що шкільні навчальні майстерні були обладнані кустарною, примітивною технікою, в них прищеплювалися неправильні уявлення про сучасне індустріально-соціалістичне виробництво, що стан цих майстерень приводив до того, що учні не бачили наслідків своєї праці, а пришкільні ділянки часто використовувалися в особистих інтересах керівників шкіл і вчителів.

У 1937 р. всупереч постанові ЦК ВКП(б) “Про початкову та середню школу” від 5 вересня 1931 р. було відмінено викладання ручної праці в школах і закрито майстерні та робочі кімнати. У 1937–1938 н. р. трудова підготовка учнів уже не передбачалася навчальним планом середньої загальноосвітньої школи. Відсутність послідовності партійних органів у керівництві організацією

продуктивної праці не дозволяло розвиватися їй шляхом набуття досвіду, аналогічного до європейського. Згортання трудового навчання, недооцінка ролі поєднання навчання з продуктивною працею призвели до того, що школа, хоч і домоглася певних успіхів у підвищенні якості теоретичних знань учнів, значно ослабила зв'язок з життям, недостатньо готувала своїх вихованців до участі в промисловому і сільськогосподарському виробництві [153, 79].

У 1939 р. відбувся XVIII з'їзд ВКП(б), на якому було запропоновано вжити необхідних заходів, спрямованих на забезпечення підготовки учнів, що закінчують середню загальноосвітню школу, до практичної діяльності. Після цього Наркомосами союзних республік були розроблені конкретні заходи, що сприяли набуттю учнями практичних умінь і навичок у зв'язку з вивченням програмного матеріалу. Питання це було центральним на січневих учительських нарадах в 1940 р. Газети “Правда”, “Радянська освіта” та інші друкували багато статей і заміток з питання про трудове виховання, про набуття навичок, про зв'язок теорії з практикою в радянській школі. З'явився ряд робіт, присвячених питанню трудового виховання школярів, підготовки їх до практичної діяльності [70, 198].

Широке коло проблем, які стосуються зв'язку навчання з працею, висвітлено у змістовній статті С.Х. Чавдарова [278]. Автор підкреслив, що, виконуючи тепер успішно завдання підготовки досить грамотних людей для вищої школи, наша середня школа не цілком успішно реалізує інше завдання – готувати людей, підготовлених до практичної діяльності. Він дає конкретні рекомендації керівникам шкіл, учителям щодо підготовки учнів до життя, практичної діяльності. На думку професора С.Х. Чавдарова, здійснення зв'язку школи з життям повинно йти, насамперед, шляхом насичення теоретичного навчання практичним матеріалом (лабораторні заняття, гурткова робота, суспільно корисна праця поєднана з основами наук, екскурсії та ін). Крім цього, С.Х. Чавдаров вважав доцільним запровадження у школах додаткового навчання, безпосередньо спрямованого на цілі практичної підготовки учнів. З цією метою він радить у старших класах середньої школи передбачити навчальним планом вивчення, поряд із загальноосвітніми, предметів практичного характеру (основи рахівництва, бібліотечна справа, керування трактором, комбайном, робота в дитячих яслах та ін.). Прихильники “теоретичної” школи, якщо і не цілком погоджувалися із пропозиціями С.Х. Чавдарова, то вважали їх цікавими і пропонували до розгляду [278]. Його рекомендації є актуальними для забезпечення кадрових потреб окремих регіонів України у поточний момент. Важливими вони були і в 60–70-х роках ХХ століття.

Передові сільські школи в передвоєнний час посилили зв'язок теоретичного навчання з творчою працею учнів, але адміністративно підпорядкованою. Так, у невеликому с. Тулиголово Сумської області садиба неповної середньої школи (площею близько гектара) у 1940 р. була цілком задіяна для дослідницької роботи. Досліди проводилися за наступними темами: а) вплив посіву добірним насінням на врожай овочевих культур; б) весняний посів озимої пшениці насінням; в) вплив строків посіву на врожай; г) вплив добрива на врожай овочевих культур та ін. Учні вирощували рис, для якого було збудовано цілу систему штучного зрошення

, каучуконоси, бавовник, лікарські рослини та ін. Свій досвід школа передавала колгоспу, стаючи таким чином провідником агробіологічних знань на селі. Силами дітей Тулиголівської школи посаджено 120 різних порід дерев – цілий ботанічний сад. Школа виростила фруктовий садок, у якому проводилися мічурінські досліди. Організуючи таку роботу, вчителі мали за мету виконання як освітніх, так і виховних завдань: поглибити і розширити знання з основ наук, а також виховати у дітей відповідальність за результати своєї праці [267, 4].

Якщо вести мову про організацію суспільно корисної, продуктивної праці учнів з 1937 до 1941 р., зазначимо, що в цей час трудова діяльність дітей значно скоротилася. Загальноосвітня школа всі свої зусилля спрямувала на озброєння учнів необхідним рівнем знань для вступу до вищих навчальних закладів і технікумів, що мало неабияке значення для підготовки інженерно-технічних працівників, потрібних для країни.

Роки Великої Вітчизняної війни були суворим випробуванням “всієї нашої суспільної системи і народної освіти зокрема” [153, 91]. У надзвичайно складних умовах початку війни органи народної освіти і школи УРСР готувалися до нового 1941–1942 н. р. Наприкінці серпня 1941 р. НКО УРСР опублікував інструктивно-методичний лист “Про організацію навчально-виховної роботи в школах УРСР у 1941–1942 навчальному році”. У цьому документі було чітко визначено завдання і зміст навчально-виховної роботи в умовах війни. Народний Комісаріат освіти дав такі вказівки: організувати безперебійну роботу школи, охопити всіх дітей шкільного віку навчанням; піднести якість навчально-виховної роботи, підпорядковувати її успішній підготовці молоді до праці й оборони тощо. У методичному листі водночас пропонувалося широко організувати суспільно корисну роботу школи, залучаючи учнів до різних видів практичної діяльності. У вересні 1941 р. заняття розпочалися тільки в школах Донбасу, Одеси і Севастополя, які не були зайняті окупантами, та в деяких школах Сумської і Чернігівської областей, що контролювалися партизанськими загонами [38, 166].

З перших днів війни трудова діяльність учнів набула великого розмаху: масова участь у будівництві оборонних споруд, участь у підготовці до протиповітряного, протихімічного захисту; посильна допомога колгоспам і радгоспам у різноманітних сільськогосподарських роботах, праця дітей на шкільних навчально-дослідних ділянках; трудова діяльність учнів середніх і старших класів на промислових підприємствах, робота в шкільних майстернях; безпосередня допомога фронту збиранням коштів на будівництво танків і літаків, виявлення піклування про поранених, інвалідів; збір теплого одягу, подарунків бійцям Радянської Армії. Це лише незначна кількість тих видів діяльності, якими займалися учні у напружений для країни період. З усіх видів трудової діяльності школярів у роки війни найбільшого поширення набула сільськогосподарська праця у радгоспах і колгоспах. Вихід із економічної кризи післявоєнних років вбачався в індустріалізації, яка і зумовила пожвавлення розвитку системи освіти.

Постанова ЦК КП(б) України від 3 грудня 1947 р. “Про стан загального обов’язкового навчання в школах УРСР” вказувала на необхідність наблизити навчання до життя та практики соціалістичного будівництва, а Міністерство освіти УРСР видало інструкцію про введення практичних занять учнів у куточках

живої природи, на пришкільних земельних ділянках, проведення екскурсій на підприємства, в колгоспи, радгоспи і МТС.

Сільські і міські школи надавали допомогу колгоспам і радгоспам у сільськогосподарських роботах, організували виготовлення силами учнів необхідних для практичних і лабораторних робіт приладів, тимурівці допомагали дітям-сиротам, сім'ям інвалідів і загиблих бійців Радянської армії. При окремих школах були створені учнівські будівельні бригади, які брали безпосередню участь у відбудові зруйнованих і будівництві нових навчальних приміщень.

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що основна увага зверталася на ту господарську цінність, яку приносила праця учнів суспільству, і недостатній зв'язок її з навчальним процесом. Не завжди доручалося учням виконання посиленого трудового завдання; як правило, школярів не залучали до участі в плануванні, організації і керівництві роботою; не було чіткого контролю за виконанням дорученої роботи; часто праця носила одноманітний характер – збирання врожаїв або заготівля добрив. Ці недоліки зумовлені різними причинами. Однією з них є та, що педагогічна наука в перші післявоєнні роки послабила увагу до проблеми підготовки учнів до практичної діяльності. Педагогічна преса вмещувала недостатню кількість матеріалу з названої проблеми. Трудове виховання з урахуванням українських народних традицій і звичаїв не здійснювалося в умовах школи.

Таким чином, школа в 1949–1952 рр. досягла деяких успіхів у трудовій підготовці учнів, намітилися шляхи перебудови викладання основ наук у напрямі зближення теорії з практикою. Учні залучалися до тих видів праці, які мали велике навчально-виховне значення: виготовлення і ремонт наочних посібників, приладів, моделей; радіофікація школи, будинків колгоспників; озеленення вулиць, шляхів, вирощування на пришкільній ділянці, в колгоспі сільськогосподарських культур.

Однак у роботі тогочасної загальноосвітньої школи було і багато недоліків. Численні архівні матеріали переконують у тому, що вчителі, класні керівники, включаючи дітей у трудову діяльність, не завжди керувалися положенням про те, що праця є найбільш продуктивною і має велике значення у розв'язанні освітніх і виховних завдань, якщо вона спирається на знання. У звітах окремих шкіл, районних, обласних відділів народної освіти не було зазначено жодного факту, який ілюстрував би поєднання, наприклад, шкільного курсу біології з працею учнів у сільському господарстві. Крім того, значення продуктивної праці учнів у школах часто розглядалося вузько, а саме: обладнати кабінет наочними посібниками, приладами, допомогти колгоспу в збиранні врожаю, озеленити шкільне подвір'я тощо. Такою в школах бачили основну, а інколи і єдину мету трудової діяльності дітей.

У 1954–1955 рр. були внесені корективи у навчальні плани: в 1–4 класах – ручна праця і робота на пришкільній ділянці; в 5–7 класах – заняття в шкільних майстернях і на навчально-дослідній ділянці; у 8–10 класах – практикуми з машинознавства, електротехніки і сільського господарства, який у 1956–1957 рр. замінено на курс “Основи виробництва” й навчально-виробничу практику [204, 7].

Школи одержали програми з праці (практичних занять в 1–4-х класах і практикумів у 8–10-х класах), а методичних розробок з їх запровадження не отримали. Незначну допомогу надавало Міністерство і в питаннях створення майстерень, робочих кімнат, в їх обладнанні. Для пришкільних майстерень був потрібний спеціальний кваліфікований працівник, який наглядав би за обладнанням, верстатами і відповідав за техніку безпеки. Але це питання також ще не було вирішене [35, 3]. Усе це неабияк ускладнювало роботу загальноосвітньої школи з організації трудового навчання і виховання. Проте і в таких умовах кращі учителі досягали значних успіхів у своїй роботі.

У Менському районі Чернігівської області в 1955–1956 н. р. уроки ручної праці в початкових класах було запроваджено в усіх школах. Але якість їх не завжди була високою, не скрізь вони досягали поставленої мети. Пояснюється це, насамперед, недостатнім забезпеченням учнів у багатьох випадках потрібними інструментами та матеріалами. У 1955 р. у 14 середніх і семирічних школах (із 19) було відкрито навчальні майстерні, але устатковувалися вони дуже повільно. У школах району з початком навчального року розпочалися практикуми для учнів 8–10 класів. У середніх школах десятикласники (в першій чверті) вивчали матеріальну частину трактора, вели ознайомлення з комбайном. Старшокласники з цікавістю ставилися до вивчення будови сільськогосподарських машин. На базі тракторних частин у школі створили навчальний кабінет механізації. Починаючи з другої чверті, учні 10 класів розпочали вивчення електротехніки. Учні 8–9 класів проходили практикум із сільського господарства [161, 4].

Досвід показав, що для успішного їх проведення класи необхідно ділити на дві половини. Однак із фінансового боку справа не була вирішена, а тому виникли певні труднощі. Крім того, навчальні програми з практикумів тільки визначали перелік питань, не розкриваючи їх обсягу. А керівникам практикумів потрібні були методичні посібники, які розкривали б зміст навчального матеріалу та визначали обсяг теоретичних і практичних знань школярів з машинознавства, електротехніки та сільського господарства.

Враховуючи потреби країни, керуючись положенням про поєднання навчання з продуктивною працею, XX з'їзд комуністичної партії (лютий 1956 р.) вказав, що “в роботі школи найбільшою хибою є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школу, до практичної діяльності. Для якнайшвидшого здійснення політехнізації школи необхідно не лише запровадити нові предмети, що дають основи знань з питань промислового і сільськогосподарського виробництва, але й практично задіювати учнів до праці на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, на дослідних ділянках і в шкільних майстернях” [197, 17].

У цей період основними формами залучення учнів до продуктивної праці стали учнівські будівельні бригади, які було створено майже в усіх середніх, а також у семирічних школах; участь у деревонасадженні, шефство над молодняком тваринницьких ферм, вирощування кролів, праця на навчально-дослідних ділянках.

Однак зазначені форми носили, як правило, тимчасовий, сезонний характер. Шукаючи інших шляхів розв'язання цього завдання, окремі школи приступали до

організації класів виробничого навчання на базі промислових підприємств чи колгоспів, щоб забезпечити випускників певною виробничою кваліфікацією. Проте в роботі класів з виробничим навчанням мали місце і серйозні недоліки. В окремих школах профіль виробничого навчання не забезпечував розширення політехнічних знань учнів, ознайомлення їх з основами сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва, а зводився до вузької спеціалізації. Недоліком варто вважати й таку практику, коли виробниче навчання було відірване від викладання основ наук і всієї системи навчально-виховної роботи школи. Уроки проводилися без зв'язку з життям і практикою промислового та сільськогосподарського виробництва, без потрібного унаочнення, що призводило до формалізму в знаннях учнів.

У 1957 р. почався новий період у розвитку системи трудової підготовки учнів. Основні характеристики цього періоду: а) був добре продуманий і спланований, до того ж, відрізнявся від так званого “революційного романтизму” 20-х років (посилити політехнічну підготовку учнів, ввести в навчальні плани уроки трудового навчання, створити систему науково-методичного забезпечення тощо); б) дозволяв використовувати зарубіжний досвід організації трудової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл; в) задовольняв потреби післявоєнного періоду в робітниках, які б мали достатньо високу загальноосвітню підготовку і відповідний рівень професійної культури; г) забезпечував поступовий перехід до обов'язкової середньої освіти. Ліквідувавши ремісництво і не забезпечивши індустріалізації шкільних майстерень, освітянські адміністрації так і не змогли створити матеріально-технічну базу для задекларованої продуктивної праці учнів.

У 1957–1958 н. р. виробниче навчання здійснювало майже 3,5 тисячі шкіл республіки, що охоплюють понад 244 тисячі школярів старших класів. Поряд із вивченням повної програми середньої школи, вони освоювали різні спеціальності кваліфікованих робітників. Велике піклування про створення потрібних умов для політехнічного, в тому числі виробничого, навчання в школах виявляли колективи промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. З їх допомогою устатковано близько 6 тисяч майстерень, багато нових навчальних кабінетів, лабораторій тощо. З участю колективів багатьох заводів Києва, Харкова, Горлівки та інших міст створено сітку міжшкільних майстерень, виділено спеціальні цехи і робочі місця для практики учнів. У сільських школах в розпорядження учнів надано ділянки землі, машини, інвентар, насінний матеріал. Сотні досвідчених спеціалістів промисловості і сільського господарства кваліфіковано керували виробничим навчанням школярів.

Усе це дало можливість школярам нагромадити значний досвід виробничого навчання, яке мало величезний вплив на поліпшення всієї навчально-виховної роботи. Факти свідчать про те, що в школах, де запроваджено виробниче навчання, майже припинився відсів учнів, різко зменшилася кількість пропущених уроків, зросла успішність, підвищився рівень знань школярів. Поєднання шкільного навчання з продуктивною працею учнів сприяло встановленню тісного контакту школи з заводом, колгоспом, зміцнювало зв'язки учнів з робітниками і колгоспниками, що мало велике значення для виховання учнівської молоді. Виробниче навчання, давало можливість успішно розв'язувати

проблему працевлаштування випускників шкіл. Водночас у здійсненні виробничого навчання школярів були серйозні хиби. Деякі програми і посібники вимагали значного удосконалення, особливо щодо узгодженості вивчення основ наук з основами виробництва. Недостатню допомогу діставали школи в узагальненні досвіду і організації виробничого навчання з боку наукових педагогічних закладів. Науково-дослідні інститути педагогіки і психології, педагогічні інститути, які мають свої базові школи, не спромоглися організувати серйозну дослідну роботу в цій галузі. Мала місце недооцінка виробничого навчання в школах з боку окремих органів народної освіти [26, 4].

Учителі, працівники народної освіти шукали нові форми залучення учнів до продуктивної праці як у процесі навчально-виховної роботи школи, так і поза нею.

У Ставропольському краї передові сільські школи вперше в історії радянської школи організували учнівські виробничі бригади. За прикладом шкіл Ставропольського краю стали організовувати учнівські навчально-виробничі бригади в Україні. Виробнича праця учнів у спеціальних бригадах найбільше відповідала навчально-виховним завданням сільської школи. Вона давала змогу найкраще поєднувати теоретичні знання з практикою, прищеплювати учням практичні навички майже з усіх основних видів сільськогосподарських робіт.

Створення учнівських навчально-виробничих бригад у школах України набуло широкого розмаху. Так, лише влітку 1958 р. на колгоспних полях працювало 4541 учнівських сільськогосподарських бригад, якими охоплювали понад 230 тисяч учнів. Вони виростили і зібрали урожай різних сільськогосподарських культур на площі 107,7 тисяч гектарів. Трудове виховання і політехнічна підготовка здійснювалися у цей період не тільки шляхом організації виробничого навчання учнів старших класів. Велика увага зверталася на ознайомлення учнів з основами промислового і сільськогосподарського виробництва в процесі вивчення основ наук.

Розгорталася трудова діяльність учнів з виконання виробничих завдань на навчально-дослідних ділянках. Практичні роботи учнів на навчально-дослідних ділянках не тільки розширювали і поглиблювали знання з біології, а розвивали трудові навички, вправність, кмітливість, вміння користуватися найпростішими сільськогосподарськими знаряддями, привчали до організованої колективної праці.

У системі трудового виховання і політехнічного навчання важливе місце займали в цей період уроки ручної праці в 1–4 класах, які запроваджені в загальноосвітній школі з 1954–1955 н. р. На них учні не лише опановували практичні навички й уміння, а й набували таких необхідних кожній людині моральних якостей, як старанність, акуратність у роботі, почуття відповідальності за доручену справу.

У справі трудового виховання учнів, прищепленні трудових навичок велику користь приносили практичні заняття у навчальних майстернях. Праця у шкільних навчальних майстернях набирала різноманітного характеру – ремонт знарядь, виготовлення наочних посібників. Робота в майстерні готувала учнів до свідомого вибору професії, допомагала закріпити знання, набуті на уроках.

31 березня 1958 р. на сесії Верховної Ради СРСР було прийнято закон про реорганізацію МТС і передачу сільськогосподарської техніки у власність колгоспів. Правління колгоспів, радгоспів, партійні і комсомольські організації сільської місцевості одержали широку можливість у створенні школярам умов для ґрунтового вивчення техніки [186, 1–2].

Значну роль у здійсненні трудового виховання і політехнічного навчання відіграла продуктивна праця учнів у колгоспах та радгоспах у літній період, під керівництвом передовиків сільського господарства і вчителів, з метою допомоги дорослим і знайомства з сільськогосподарським виробництвом.

Починаючи з 1956 р., у школах України почала розвиватися і поширюватися нова форма продуктивної праці дітей у колгоспах – праця на так званих “піонерських гектарах”. Колгоспи закріплювали за школою ділянки землі, а учні вирощували на них сільськогосподарські культури. Про значне поширення цієї форми продуктивної праці школярів свідчить той факт, що в 1957 р. лише в Чернівецькій області у 260 школах було організовано роботу учнів на “піонерських гектарах”.

Великого значення для подальшого розвитку загальноосвітньої школи мали Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні” і прийняття відповідного Закону Верховною Радою СРСР (24 грудня 1958 р.). Прийняття законів про перебудову школи Верховними Радами республік було зумовлено суспільно-політичними змінами та соціально-економічними потребами. “Після загальновідомої промови М.С. Хрущова на ХХ з’їзді КПРС (1956 р.), реформи школи (1958 р.), яка повною мірою лібералізувала шкільне життя й школу та намагалася наблизити її до життя, розпочався рух демократизації, рух “шестидесятників” [221, 6].

17 квітня 1959 р. Верховна Рада Української РСР прийняла “Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР”. Згідно Закону про школу передбачалося уведення замість загальної обов’язкової семирічної освіти загального обов’язкового восьмирічного навчання для дітей і підлітків від 7 до 15–16 років. Восьмирічка вважалася неповною середньою загальноосвітньою трудовою політехнічною школою, де навчально-виховна робота мала будуватися “на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно корисної праці” [65, 7].

Отже, в 60-ті роки у школах було проведено певну роботу щодо зв’язку навчання з продуктивною працею та підготовкою підростаючого покоління до практичної діяльності. У відповідності з вимогами життя серед завдань виховання перед школою “висувалося формування не лише матеріалістичного світогляду як основи наукового пізнання світу, а й духовно багатого, морально чистої, фізично досконалої, всебічно розвиненої і освіченої, свідомої бути корисною суспільству, працьовитої людини” [12, 10].

Центральне місце в трудовому вихованні учнів сільської школи отримала організація продуктивної праці в колгоспному виробництві. Учніські виробничі бригади організовувалися за підтримки органів народної освіти, партійних

організацій. У 1958 р. організація учнівських бригад набрала масового характеру і на кінець року в республіці налічувалося 5 тисяч бригад, які об'єднували 200 тисяч учнів [145, 2–3]. На кінець 1959 р. в бригадах об'єднувалося більше 300 тисяч учнів. Учнівські виробничі бригади мали певні особливості, оскільки вони, здебільшого організовувалися у школах з виробничим навчанням сільськогосподарського профілю. “Ці особливості полягають у тому, що вивчення спеціальних сільськогосподарських предметів, яке передбачається в школах з виробничим навчанням, теоретично готує учнів до праці. В учнівській бригаді учні відповідають за вирощення врожаю, а це створює умови для зміцнення, розширення і застосування знань та здобуття навичок і відповідної спеціальності” [25, 7]. Більшість учнівських виробничих бригад у колгоспах відзначалися вагомими дослідницькими роботами і високою культурою праці по вирощуванню високих урожаїв.

Систематична дослідницька робота проводилася в Оринській середній школі Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У 1960 р. учнівська виробнича бригада виростила на площі 4 га кукурудзи та одержали по 113 ц зерна з га [284, 36].

Важливою формою участі учнів у трудовій діяльності була робота на дослідних ділянках: сортовивчення і впровадження у виробництво нових сільськогосподарських культур, вирощування розсади овочевих і декоративних рослин, саджанців для колгоспних садів; праця учнів у навчальних майстернях по виготовленню виробів на замовлення колгоспів, радгоспів, підприємств.

У 1960 р., в оголошеному Міністерством освіти УРСР і ЦК ЛКСМ України Республіканському конкурсі на виготовлення нових приладів і моделей, брало участь 230000 школярів, які виготовили 220000 експонатів. У результаті проведеної роботи учні шкіл Української РСР сконструювали у 1959–1960 н. р. велику кількість оригінальних, цінних приладів і моделей: реле, різноманітні верстати з автоматичним управлінням, моделі сільськогосподарських машин з елементами автоматики, діючу модель водонапірної башти, макет механізованої кормової бази [167, 74].

Широко впроваджувалося в школах створення будівельно-ремонтних бригад, які допомагали у будівництві і ремонті шкіл, а інколи під керівництвом спеціалістів самостійно виконували ряд робіт. Багато будівельних бригад створено у Вінницькій, Запорізькій, Ворошиловградській, Кримській, Львівській, Сумській та інших областях. Загалом в Україні в 1959 р. при активній допомозі учнів збудовано 169 шкіл, 885 майстерень, 2424 класних кімнати, відремонтовано 5735 шкільних приміщень.

Практичні заняття на пришкільних ділянках у багатьох школах поєднувалися з продуктивною суспільно корисною працею. Крім навчальних, школи проводили досліди, спрямовані на розв'язання актуальних питань для місцевих колгоспів. Вирощуючи різні культури на навчально-дослідній ділянці, школярі досліджували кращі способи посіву і посадки сільськогосподарських рослин, норми внесення добрив під різні культури і вплив добрив на підвищення врожаю, вплив штучного додаткового запилення на врожай, займалися сортовипробуванням, вирощуванням різних овочів. Результати дослідів були

основою практичної роботи в колгоспах і радгоспах.

Залучення підростаючого покоління до систематичної суспільно корисної продуктивної праці в колгоспах, у шкільних майстернях, на навчально-дослідних ділянках, проведення практикумів, організація самообслуговування, виробничих екскурсій і відповідної позакласної роботи дали можливість значною мірою ліквідувати відрив школи від життя, поліпшити трудове навчання і виховання учнів. Учителі фізики, хімії, біології та інших дисциплін почали ознайомлювати учнів із застосуванням законів науки на підприємствах і в сільському господарстві. Більше уваги приділялося проведенню передбачених програмами лабораторних занять і практичних робіт.

Актуальним і невідкладним завданням педагогічної науки і практики було подальше удосконалення змісту, форм і методів трудового навчання і виховання учнів.

У період з 1960–1970 рр. значного поширення набула трудова діяльність учнів сільських шкіл по допомозі колгоспам, радгоспам у проведенні сільськогосподарських робіт, а також дослідна робота на пришкільних ділянках. Заслужують уваги такі поширені види праці учнів сільських шкіл: шефство над молодняком тваринницьких ферм, робота ланок високої продуктивності, допомога колгоспникам у збиранні врожаю тощо.

Характерно, що в цілому ряді шкіл піонерські організації самостійно і чітко планували як вибір об'єктів, так і розподіл робіт між окремими піонерськими колективами учнів.

У липні 1962 р. на сесії Верховної Ради Української РСР обговорювалося питання про хід виконання “Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” і було прийнято відповідну постанову [184]. У доповідях підкреслювалося, що трудящі України, Ради депутатів, працівники народної освіти провели значну роботу по виконанню Закону про перебудову школи. У 1961 р. завершено реорганізацію семирічних шкіл у восьмирічні; закінчується перетворення десятирічних шкіл в одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. Основною формою оволодіння професіями сільськогосподарського виробництва стали учнівські виробничі бригади. Значно зміцнилася навчально-матеріальна база загальноосвітніх шкіл. Для потреб виробничого навчання учнів було створено 158 цехів, 148 дільниць, 45 полігонів, 1709 шкільних і міжшкільних майстерень. Проведена в республіці робота по виконанню Закону дала відчутні позитивні результати у справі здійснення зв'язку школи з життям, теорії з практикою.

Проте ще мали місце істотні недоліки. Не було створено належних умов для оволодіння учнями сільськогосподарською технікою. У деяких випадках виробниче навчання зводилося в основному до фізичної праці учнів на ланах, школярі надмірно переобтяжувалися сільськогосподарськими роботами. У ряді областей планування профілів виробничого навчання проводилося без належного врахування потреби в кадрах робітників певних професій, учні не завжди забезпечувалися робочими місцями на виробництві, деякі виконками місцевих рад депутатів трудящих, керівники підприємств і установ не приділяли належної

уваги працевлаштуванню випускників середніх та особливо восьмирічних шкіл.

Державними органами України формувалися такі вимоги: “Держпланові УРСР, Укрраднаргоспу і Радам народного господарства економічних адміністративних районів та виконкомам обласних Рад депутатів трудящих вжити рішучих заходів до поліпшення професійної підготовки учнів у середніх школах з виробничим навчанням. Посилити вимогливість до керівників підприємств, колгоспів і радгоспів за організацію виробничого навчання учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів. Особливу увагу приділити організації навчально-виробничих цехів, дільниць, ліній, полігонів, а також забезпеченню учнівських бригад колгоспів (радгоспів) відповідною сільськогосподарською технікою. Подавати школам, особливо сільським, дійову допомогу у підготовці механізаторів широкого профілю. Створити в кожній школі умови для трудового навчання, подавати школам необхідну допомогу в обладнанні навчальних кабінетів і майстерень та забезпечити їх інструментами і матеріалами. Розробити чіткий порядок обов’язкового працевлаштування випускників шкіл, зокрема восьмирічних, на промислових підприємствах, будовах, в установах, колгоспах і радгоспах республіки” [184, 3–4]. Зберігаючи принцип професійної орієнтації, українське шкільництво мало авторитарну спрямованість і не дозволяло учням обрати особистісно значущі види продуктивної праці.

У березні 1963 р. в Києві відбувся перший республіканський зліт передовиків учнівських виробничих бригад. На ньому були підведені підсумки роботи учнівських навчально-виробничих бригад. Зокрема, було відзначено, що в багатьох бригадах розгорнута дослідна робота, досягнуті на навчально-дослідній ділянці результати стають надбанням виробничих бригад, а потім колгоспів і радгоспів.

Юннати Сторожинецької восьмирічної школи на Буковині протягом трьох років випробовували 16 сортів картоплі і у 1962 р. передали своєму колгоспу 150 кг відбірних високоврожайних сортів бульб.

Відзначаючи значні успіхи учнівських виробничих бригад у дослідній роботі, вирощуванні високих урожаїв, на зльоті було звернуто увагу і на серйозні недоліки. У деяких бригадах процес навчання часто поєднувався з виробничою працею механічно, праця інколи не мала цілеспрямованого, творчого характеру, не пов’язувалася із дослідницькою роботою, з упровадженням передових методів виробництва. Мали місце випадки, коли комітети комсомолу бачили у праці учнівських виробничих бригад лише помічників у виконанні відповідних господарських завдань. В окремих школах учні дуже перевантажувалися, оскільки набували функції філіалів місцевих галузей виробництва – промислових або сільськогосподарських.

З метою подолання цих недоліків було внесено такі пропозиції: а) організувати роботу так, щоб кожна виробнича бригада, кожний член бригади працював творчо, змістовно; б) щоб робота, за яку беруться учні, мала практичне значення, була потрібною колгоспу, дослідній станції або інституту; в) щоб кожна ланка мала справу з новою технікою, кращими сортами сільськогосподарських культур; г) щоб у своїй праці вони мали необхідні умови і можливості для

досягнення найкращих результатів. Але про “природовідповідну”, “сродну” працю мова не йшла. Науково обґрунтована профінформація не мала місця у школі.

Перший республіканський зліт передовиків учнівських виробничих бригад відіграв значну роль у підвищенні рівня їх діяльності. У 1964 р. 1800 учнівських бригад проводили дослідницьку роботу за завданнями науково-дослідних інститутів і станцій. Свідченням успіхів у цій роботі є те, що бригади вирощували вищі показники врожаїв різних сільськогосподарських культур, ніж місцеві радгоспи та колгоспи. Передові педагогічні колективи в своїй практичній роботі намагалися виробити чітку систему трудової діяльності учнів [153, 148].

У зв'язку з цим вартий уваги досвід Великокоровинецької 8-річної школи (Житомирська область). Педагогічний колектив виробив чітку систему суспільно корисної, продуктивної праці з урахуванням вікових особливостей школярів. Учні Великокоровинецької школи з власної ініціативи надавали допомогу дорослим, у своїй роботі практикували “розвідки корисних справ”. Наприклад, учні 7-го класу з власної ініціативи допомогли колгоспу заготовити і вивезти на поля добрива.

При організації суспільно корисної, продуктивної праці великого значення надавалося змаганням серед учнів. Вони самостійно розробляли умови змагання, які проводилися з різних видів трудової діяльності: самообслуговування, збирання металевого брухту, озеленення вулиць, участь у будівельних роботах тощо. Продуктивна праця була поширена у всіх вікових групах учнів загальноосвітньої школи.

У суспільно корисній, продуктивній праці брали участь школярі, починаючи з 7–8 років. Учні 1–4-х класів залучали до самообслуговування, вирощування квітів, догляду за зеленими насадженнями, праці на пришкольній сільськогосподарській ділянці, до створення наочних посібників, збирання макулатури і металолому, вирощування птиці. Учні 5–8-х класів на шкільних ділянках займалися сортовипробуванням насіння сільськогосподарських культур, вирощували для колгоспу саджанці високоякісних плодкових і декоративних дерев та кущів. Старшокласники самостійно ремонтували меблі, приміщення школи. Крім того, у школі була будівельна бригада, силами якої побудували спортивний зал, шкільну майстерню, географічний майданчик, огорожу. Усі будівельні роботи проводилися навесні, влітку, восени. Під час занять учні працювали не більше 2-х годин. У шкільних майстернях діти виготовляли зубила, стамески, кельми, держак для молотків, сокир і швабр, геометричні прилади, ящики для розсади. Чітко була спланована і організована продуктивна праця учнів поза школою, вони працювали на колгоспних ланах, брали участь у роботі із благоустрою рідного села тощо. Школа мала 1,5 га колгоспної землі, на якій працювали піонерські ланки високої продуктивності праці. Роботу було організовано так, що учні мали можливість брати участь у всьому циклі робіт, починаючи з підготовки насіння і закінчуючи збиранням врожаю. Тут вони набували умінь і навичок вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур. Праця на “піонерських гектарах” давала можливість учням закріпити на практиці знання з ботаніки. Школярі стежили за ростом і розвитком рослин протягом усього вегетативного періоду, вели

щоденники своїх спостережень, в яких відзначали вплив проведених ними агрозаходів на стан рослин. Трудова діяльність учнів робила навчальний процес більш осмисленим, практично потрібним.

Така система продуктивної праці давала можливість залучити всіх учнів школи до різноманітної трудової діяльності, озброювати їх різними вміннями і навичками. У школі учнями 5–8 класів було багато зроблено для зміцнення матеріальної бази: обладнано біологічний і фізичний кабінети; створено географічний майданчик, на якому було розміщено флюгер, діючий макет вулкана, метеорологічну будку тощо.

У серпні 1964 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням”. У середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням на базі восьмирічної школи змінено трирічний термін навчання на дворічний. Переведення середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням на новий термін навчання повинно бути здійснено протягом двох років, починаючи з 1 вересня 1964 р. [185, 1]. Відповідно до постанови внесено зміни в навчальні плани і програми. У 1966 р. проведено останній випуск з одинадцятих класів масових шкіл і перший випуск з десятих класів.

У зв’язку з переходом середньої загальноосвітньої школи на десятирічний термін навчання та враховуючи те, що в багатьох школах не було відповідних умов для здійснення обов’язкової професійної підготовки учнів, було прийнято урядову постанову “Про часткову зміну трудової підготовки в середній загальноосвітній школі” (лютий 1966 р.). Встановлено, що в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах учні дістають середню загальну і політехнічну освіту та трудове виховання, а за наявності умов і професійну підготовку. Відповідно до цього Президія Верховної Ради СРСР внесла часткові зміни до статті 4 “Закону про школу”.

Виконкомам обласних Рад депутатів трудящих було доручено визначити перелік середніх шкіл, які мають відповідну матеріально-технічну базу і досвід професійної підготовки учнів, рекомендовано враховувати також перспективу працевлаштування випускників за фахом, який вони набуватимуть у школі. З 1 вересня 1966 р. професійна підготовка учнів здійснювалася більш як у 400 середніх школах республіки. До них вступали, як правило, лише ті випускники восьмирічних шкіл, які виявляли бажання набутти відповідну спеціальність: тракториста, автослюсаря, кулінара, працівника прилавка, швачки, лаборанта та ін. [153, 117–118].

Особливо велике значення у розвитку школи, удосконалення системи трудового навчання мали рішення XXIII з’їзду КПРС, де підкреслювалося, що “Якість і зміст загального, трудового і політехнічного навчання повинні відповідати сучасним вимогам ... Треба зміцнити матеріальну базу шкіл, оснастити їх сучасним обладнанням” [153, 180]. У листопаді 1966 р. було прийнято постанову “Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи”, в якій постановлено вимоги щодо ідейно-політичного виховання учнів радянської школи, здійснення трудового, фізичного й

естетичного виховання підростаючого покоління.

Значно поліпшилася робота учнівських виробничих бригад. Так, у колгоспах і радгоспах Кіровоградської області більше, ніж вдвічі, зросла їх кількість. Уже в 1970 р. учнівські бригади були створені в усіх сільських середніх школах і охоплювали 11 тисяч учнів.

Постановою Колегії Міністерства освіти УРСР від 27 травня 1966 р. “Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах УРСР” встановлено таку систему трудового виховання учнів: I–VIII класи – уроки ручної праці; праця на пришкольній ділянці; заняття в майстернях; екскурсії на виробництво; робота в технічних і сільськогосподарських гуртках; суспільно корисна праця; самообслуговування; IX–X класи – а) вивчення основ промислового або сільськогосподарського виробництва на базі конкретної його галузі (радіотехнічне виробництво, швейне виробництво, сільськогосподарське виробництво та ін.); б) професійна підготовка з найбільш масових поширених та потрібних народному господарству спеціальностей у тих школах, де є для цього відповідні умови.

Наказом міністра освіти УРСР №51 від 15 березня 1966 р. “Про трудове навчання і виховання учнів у школах Української РСР” встановлено у V–VIII класах міських і сільських загальноосвітніх шкіл республіки такі види робіт з трудового навчання: елементи механізації і технології обробки деревини, елементи механізації і технології обробки металів; початкові елементи електротехніки; технічне моделювання, конструювання; обслуговуюча праця; сільськогосподарська праця.

Для учнів V–VII класів передбачено навчально-виробничу практику. У IX і X класах середніх загальноосвітніх шкіл, зазначено в наказі, запровадити в міських школах основи промислового виробництва (по одній з провідних галузей: металообробка, електротехнічне виробництво, радіотехнічне виробництво, хімічне виробництво, швейне виробництво та ін.) або трудовий політехнічний практикум з автомобіля, електротехніки, радіоелектроніки, металообробки, прикладної хімії, машинопису та ін.); у сільських школах: основи сільськогосподарського виробництва, або трудовий політехнічний практикум з автомобіля, трактора, сільськогосподарських машин, садівництва, овочівництва, агрохімії тощо.

Для професійної підготовки учнів, крім двох годин, визначених за навчальним планом на трудове навчання, виділяти по 2–4 тижневих години на клас за рахунок факультативних занять. Програму практичних занять з професійної підготовки складала школа разом з базовим підприємством. Ці документи Міністерства освіти УРСР відіграли значну роль у підвищенні рівня трудового навчання учнів, успішному здійсненні політехнічної освіти.

Немало шкіл республіки мали таку навчально-матеріальну базу, яка давала повну можливість успішно здійснювати політехнічне і трудове навчання відповідно до вимог навчального плану і програм з усіх предметів. З кожним роком поліпшувалася робота учнів на шкільних навчально-дослідних ділянках. На багатьох з них застосовувалася передова агротехніка, що забезпечувала вирощування високих врожаїв різних сільськогосподарських культур. Велика

увага приділялася проведенню практичних занять в майстернях з практикумів. Багато і наполегливо працювали школи над здійсненням виробничого навчання. Усе це, безперечно, вимагало напруженої організаторської, творчої роботи педагогічних колективів шкіл та органів народної освіти. Значну допомогу школі у трудовому навчанні і вихованні учнів сільських шкіл виявляли колгоспи і радгоспи. Таким чином, через залучення учнів до різноманітної суспільно корисної продуктивної праці було досягнуто значних успіхів у здійсненні зв'язку навчання з життям, теорії з практикою.

Активна участь школярів у продуктивній праці в різних галузях народного господарства стала вирішальним фактором їх політехнічного навчання, морального виховання і підготовки до самостійного трудового життя. Зв'язок школи з життям створив сприятливі умови для виховання в учнів працьовитості. Після закінчення середньої і восьмирічної школи значна частина її вихованців включалася безпосередньо в трудову діяльність. Вивчення архівних матеріалів, ознайомлення з досвідом роботи шкіл дає одночасно можливість відзначити і окремі недоліки в організації праці дітей. Спостерігалася захопленість, насамперед, господарськими результатами і недооцінювалася основна мета праці – сприяння всебічному розвитку природних нахилів, здібностей, формуванню моральних якостей в учнів. Керівники ряду шкіл, вчителі не аналізували, які вміння, навички набувають учні в праці, якою мірою вони використовують творчі зусилля, поглиблюють, закріплюють теоретичні знання, набуті на уроках, які емоції викликає трудова діяльність, за яких умов праця формує бережне ставлення до суспільної власності, почуття відповідальності, розвиває свідомість суспільного обов'язку. Не у всіх школах залучалися учні до різноманітних трудових справ. У деяких школах продуктивна праця не стала складником навчально-виховного процесу, постійно діючим важливим засобом морального впливу на підростаюче покоління. Істотним недоліком у постановці суспільно корисної діяльності була відсутність нормування праці учнів за віком та видами праці, що інколи приводило до фізичного перевантаження дітей. Досвід переконує в тому, що максимальних результатів у трудовій діяльності школярі можуть досягти при їх посильній напруженості.

Не завжди добре продумувалися в школах питання наукової організації праці учнів, адже успіхи у виконанні трудових завдань залежать від багатьох факторів: підбору і забезпеченості учнів необхідними інструментами, показу найдоцільніших прийомів виконання робіт, ефективного використання часу, вміло проведеного відпочинку.

Неуважне ставлення до організації праці виявляє негативний вплив на учнів: викликає у них байдужість, породжує недисциплінованість, створює у дітей враження, що робота, яку вони виконують, нікому не потрібна. З цим пов'язаний і інший, досить поширений недолік. В окремих школах при великій різноманітності видів суспільно корисної діяльності залучали дітей до одноманітних трудових справ, що значно знижувало роль праці у набутті ними практичних умінь і навичок, формуванні моральних якостей.

Одним із найбільших досягнень радянської системи трудової підготовки учнів стало відкриття міжшкільних навчально-виробничих комбінатів (постанова

Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1974 р. №662) [216, 269]. Після прийняття постанови в УРСР було створено 260 навчально-виробничих комбінатів міського, районного (комбінованого) і сільського типу [59, 77].

Особливості навчальних закладів такого типу наступні: а) заклади створювалися за участю промислових і сільськогосподарських підприємств, державних і кооперативних організацій відповідно до місцевих потреб у кадрах; б) міжшкільні комбінати перебували у віданні органів народної освіти; в) в умовах міжшкільного комбінату можна було акумулювати зусилля багатьох підприємств для створення належної матеріально-технічної бази; г) створювалися передумови для об'єднання зусиль педагогічних і виробничих кадрів для ефективного трудового навчання учнів.

За освітянською реформою 1984 р. було взято курс на поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації учнів. Для досягнення мети пропонувався традиційний перелік заходів: поліпшити матеріальну базу, закріпити за кожною школою базове підприємство, створити на підприємствах умови для трудового навчання учнів, збільшити час на трудову підготовку учнів, забезпечити економічне виховання старшокласників, поєднувати навчання з продуктивною працею. Зазначена установка є актуальною і для сучасної школи, де помітну роль відіграють міжшкільні навчально-виробничі комбінати.

Висновки до I розділу

1. Вплив продуктивної праці на розвиток особистості було проаналізовано з урахуванням як вітчизняного так і зарубіжного досвіду. У результаті аналізу літературних та архівних джерел було виокремлено такі теоретичні підходи:

- філософський підхід передбачає визначення продуктивної трудової діяльності як потреби у виготовленні знарядь праці, необхідності передачі трудового досвіду наступним поколінням;
- педагогічний підхід полягає в ідеї поєднання продуктивної праці з пізнавальною діяльністю учнів;
- етнічний підхід передбачає з'ясування специфіки української продуктивної праці (домінанта професійної орієнтації і художньо-промислової специфіки), порівняно з політехнізмом.

2. У дослідженні аналізу підлягало розуміння сутності поняття “продуктивна праця”. Продуктивна праця – це діяльність, наслідком якої є утилітарна та естетична результативність трудових дій, завдяки якій досягається створення матеріально-духовних цінностей, забезпечується відповідність змісту праці особистісно значущим напрямом життєдіяльності людини. Продуктивна праця учнів ґрунтується на принципах профорієнтації і професіоналізму, проектної творчості і політехнізму та може бути основою для організації профільної підготовки старшокласників.

3. У ході аналізу значного обсягу архівних матеріалів було об'єктивно з'ясовано позитивні і негативні наслідки авторитарного впливу держави на стимулювання продуктивної праці у школі, а саме:

- емпіричний досвід продуктивної праці у радянській школі забезпечував підвищення ролі соціального середовища у розвитку учнів, але однобічно – лише в економічному аспекті, пов'язаному з виживанням індивідуумів, а не повноцінним розвитком особистості засобами продуктивної праці;
- виявлено непослідовність державних органів у керівництві розвитком учнівської продуктивної праці, суперечливість управління, стихійність, орієнтацію на поточний момент, а не на перспективу у розвитку учнів, їх успішну соціалізацію відповідно до особистих потреб;
- характерною особливістю управління продуктивною працею у радянській школі був командно-адміністративний, авторитарний стиль, що не дозволило українській трудовій школі посісти гідне місце в контексті розвитку європейської педагогічної думки.

В емпіричному досвіді творчої діяльності окремих педагогів-гуманістів 60–70-х років ХХ століття практично доведена можливість організації продуктивної праці з урахуванням нових підходів до розуміння її сутності як засобу профорієнтації і професіоналізму, проектної творчості і політехнізму.

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ УЧНІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ У 60–70-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Періодизація розвитку продуктивної праці в загальноосвітніх школах України

Видатні педагоги кінця ХІХ – початку ХХ ст. намагалися побудувати таку школу, яка б виховувала ініціативних, всебічно розвинених людей, здатних у подальшому стати підприємцями, активними діячами в різних галузях державного і громадського життя. На їх думку, в навчально-виховних закладах мають бути створені такі умови, які б забезпечували розумовий, фізичний, моральний розвиток особистості, готувати їх до практичного життя. Зусилля спрямовувалися на органічне поєднання навчання з продуктивною працею учнів як на найважливішу умову ефективного вирішення суто педагогічних завдань.

У “нових школах”, школах радянського типу відпрацьовувалася досить ефективна педагогічна технологія. Педагогічна громадськість схвально оцінювала використовувані тут форми і методи фізичного виховання учнів, прийоми максимальної активності їх розумової діяльності, широке використання різних видів ручної праці в педагогічному процесі, прагнення наблизити зміст загальної освіти до потреб практичної діяльності без вузької її спеціалізації.

У сучасний період розбудови української школи з урахуванням парадигми особистісного розвитку, національних традицій важливо проаналізувати педагогічний феномен продуктивної праці з нової точки зору, більш об’єктивної, не обмеженої ідеологічної настановами радянської школи. Важливо відродити в сучасній українській національній школі кращі надбання школи радянського періоду. Такий підхід до проблеми дозволить краще збагнути педагогічну значущість організації продуктивної праці 60–70-х років ХХ століття, яка здійснювалася в старшій школі у формах виробничих бригад, міжшкільних навчальних виробничих комбінатах і значною мірою вирішувала проблеми профільного навчання старшокласників. Українська специфіка продуктивної праці стає зрозумілою, якщо враховуються теоретичні настанови і аналізується досвід організації продуктивної праці представниками української педагогічної громадськості.

На початку ХХ ст. з’явилися перші контури національної системи освіти й виховання. О.В. Сухомлинська зазначає: “Національна парадигма стала теоретичною і практичною підвалиною діяльності нової школи разом з парадигмою трудової школи” [220, 3–4]. Українська педагогічна думка, крім науково-педагогічних завдань трудової школи, актуалізувала національні цінності, в тому числі й у трудовій підготовці молодого покоління. Продуктивна праця учнів здійснювалася з урахуванням трудових традицій і звичаїв українського народу.

В українській національній педагогіці 20-х років, а також в етнопедагогіці продуктивна праця учнів характеризувалася такими особливостями: художньо-

промисловим підходом, орієнтацією на професії соціального, природничого, художнього спрямування, залученням дітей до посильної продуктивної праці у зазначених професійних напрямках. Реалізувалися поради українських мислителів, педагогів, культурних діячів. Наприклад, актуальними були пропозиції Г.С.

Сковороди, який радив розпочинати трудове виховання з дитинства. Визначивши природні нахили дитини, потрібно навчити її ремеслу, яке приноситиме задоволення самим процесом праці, відповідатиме суспільним потребам. Саме таке ремесло – найкраща спадщина, яку не замінити ні “чинником”, “ні деньгою великою или имением” [211, 116]. На його думку, лише вільна праця, праця за покликанням дає повне задоволення працьовитим людям, тому і закликав виховувати в дітей працьовитість та любов до неї. Найдорожчою мрією Г.С.

Сковороди було створення ідеального суспільства, де всі люди будуть працювати по “сродності”, де не буде “ворожнечі і чвар”. У такому суспільстві, вважав Г.С.

Сковорода, кожна людина знайде щастя в “сродній” праці, що сприятиме розвитку її здібностей, творчих можливостей та духовних сил. Саме таке суспільство можна створити шляхом освіти та всебічного виховання людини. У таких суспільних відносинах продуктивна праця покликана бути засобом повноцінного розвитку особистості.

О.В. Духнович розглядав працю не лише як економічний фактор, а і як один із засобів формування професійних робітників, як засіб професійної орієнтації молоді на художньо-промислове виробництво, засіб створення матеріально-художньої культури українців.

Український педагог характеризував українську націю як здатну “до всякої науки художества” і висував завдання розвивати художні смаки та здібності дітей. Для цього він пропонував у школах вивчати вишивання, різьблення по дереву, ліплення з глини, плетіння з дроту, малювання. Крім цього, пропонував з хлопчиками займатися ковальством, вчити виготовляти сільськогосподарське знаряддя [199, 149]. Це положення його праць безпосередньо пов’язане з ідеєю розвивального спрямування продуктивної праці дітей.

О.В. Духнович розглядав трудове навчання як засіб всебічного виховання дитини, теоретично обґрунтував мету та завдання трудового виховання, а також розробив зміст і методи за видами праці, наполягав на поєднанні навчання із сільськогосподарською працею, її художніми традиціями. Він наполягав на впровадженні елементів художньо-промислового виробництва у продуктивну працю учнів. О.В. Духнович розробив види продуктивної праці учнів у позанавчальний час: шиття, різьба по дереву, рукоділля; городництво, бджільництво, садівництво [54, 84–85].

Чималий творчий і науковий доробок І.Я. Франка вміщує праці з проблем трудового виховання. Він у багатьох творах змальовує власний ідеал “каменяра” нового суспільства, особистості творчої і всебічно розвиненої. Особливо значущою була думка письменника про розвиток такої особистості, яка прагне до гармонійного поєднання розумового, фізичного, морального, естетичного та трудового виховання. Він по праву вважав, що чільне місце в громадському житті людини належить саме праці: “Праця – це необхідна умова існування і розвитку людства” [273, 232].

Свого часу І.Я. Франко щиро вітав деякі кроки у справі підготовки молоді до практичної трудової діяльності, які подекуди траплялися в Галичині. Він позитивно оцінював те, що в деяких сільських школах учнів почали ознайомлювати з елементами бджільництва і садівництва, схвально відгукнувся на постанову галицького сейму від 1885 р. про введення трирічної професійної освіти, зокрема про організацію сільськогосподарських шкіл. Це засвідчує, що письменник обстоював ідею професіоналізму у продуктивній праці.

І.Я. Франко вказував на невдалу спробу поєднати навчання з продуктивною працею в рільничих школах. У них учні першого року навчання під керівництвом учителя влітку вчилися копати, полоти, косити, в'язати, укладати снопи, накладати на вози, молотити ціпом; учні другого року навчання орали, боронували, сіяли, волочили; третього року – обслуговували сівалки і молотарки, а також наглядали за працею молодших учнів на всіх польових і фільваркових роботах. А взимку учні були зайняті в млині, фільваркових майстернях, наглядали за худобою, незалежно від того, чи були цього дня уроки. У результаті, як зазначав письменник, “третья частина учнів щодня по черзі пропускає теоретичні лекції, які проводяться в школі” [272, 138].

Вплив на розвиток продуктивної праці мала також українська народна педагогіка. Традиціями української народної педагогіки враховувалися як вікові, так і статеві особливості дітей. М.Г. Стельмахович зазначав, що у народній педагогіці трудове навчання і виховання умовно поділяється на три етапи: вступний (ігровий) – від двох до шести-семи років; помічний (визначальний) – від семи до п'ятнадцяти років; основний (завершальний) – від п'ятнадцяти до двадцяти років [215, 132].

На всіх цих трьох етапах продуктивна праця була обов'язковою і естетично привабливою, художньо мотивованою. ... Народна педагогіка націлює на те, щоб підлітки були помічниками дорослих не тільки в праці, а разом з ними й готували і відзначали трудові, громадські і родинні свята, які супроводжуються барвистими народними обрядами, захоплюючими іграми, піснями, які славлять працю та її результати, звеличують трударя ...

Народна педагогіка розглядає трудові свята й обряди як одну з основних форм системи трудового виховання і прагне дати підростаючому поколінню всебічну трудову підготовку [215, 137].

Принцип професіоналізму і профорієнтації (“сродності праці”) у процесі трудової підготовки в етнопедагогіці виявився у явищі підтримання професійних династій у “школах-учнівства”. М.Г. Стельмахович зазначав, що народні умільці нерідко були й прекрасними педагогами, які вмiли тонко, зі знанням справи здійснювати професійний відбір молоді серед населення, прищепити любов до професій багатьом людям, передати їм свої знання, вміння і навички [215]. Кожне село в Україні славиться майстрами: садівниками і пасічниками, бондарями і різьбярами, ковалями і теслярами, мулярами, ткачами, шевцями, кушнірами. Але, на жаль, обізнаність і участь учнів у продуктивній праці із зазначених ремесел не розглядається до цих пір з точки зору принципів профорієнтації і політехнізму, а, отже, і повноцінного розвитку особистості в процесі продуктивної праці.

На жаль, у період 1920–1933 рр. етнопедагогічний складник був вилучений із української педагогіки. Натомість використовувалися здобутки російської школи. О.В. Сухомлинська зазначає, що в цей період “відбувається русифікація школи та ліквідація особливостей освітньої системи в Україні й її централізація з єдиним директивним центром у Москві” [220, 4].

Продуктивна праця в українській трудовій школі, як і вся педагогічна наука в цілому, стають з чітко вираженим російським змістом. Суттєвою різницею між продуктивною працею в трудовому навчанні російських шкіл і продуктивною працею в українській трудовій школі є принцип політехнізму. Він не був домінуючим в українській школі, але чільне місце займав у продуктивній праці російської школи. С.О. Сірополко вказував на негативне ставлення офіційних органів до комплексного методу і методу проектів, які безпосередньо пов’язані з розвитком особистості в процесі продуктивної праці. Спочатку Народним комісаріатом освіти (1924 р.) було визнано універсальний метод, коли “замість окремих дисциплін подається учням комплекс конкретних об’єктів і явищ, зв’язаних органічно відповідно до потреб життєвого вивчення теми” [209, 685].

Але зазначеним методом не враховувався особистісний підхід до вирішення навчально-трудова завдань. Тоді універсальним став вважатися метод проектів, коли самі учні під керівництвом учителя обирають теми до власних робіт. Згодом апробувався бригадно-лабораторний метод. Зазначені методи, на думку С.О.

Сірополка не реалізувалися тому, що: “Трудова школа в Україні була перейнята характером професіоналізму, тоді як в Сов. Росії трудова школа була політехнічна” [209, 687].

Отже, за С.О. Сірополком, на трудову школу України суттєво вплинув політехнізм російської освіти, який згодом став єдиним принципом, витіснивши українську ідею професіоналізму і профорієнтації в процесі продуктивної праці. Політехнізація школи – це ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, оволодіння найрізноманітнішими знаряддями та інструментами. Політехнізм також передбачає особистісну орієнтацію. На думку А.В. Луначарського, політехнічні знання – це засвоєння на кількох прикладах основних начал, основних законів, основних процесів сучасної, науково-організованої праці [120, 449]. Зв’язок науки із життям А.В. Луначарський називав персоніфікованою прикладною наукою, вбачав таку персоніфікацію у конструкції технічних засобів праці, вважав, що вони “розкривають весь світ перед людиною, розкривають перед нею людську історію аж до теперішньої дійсності”. Він зазначав: “Якщо ви ретроспективно доведете історію до його інструмента, яким спочатку виконувалася трудова дія, ви розкриєте цілісну картину історії людської праці у взаємозв’язку з історією людської культури, оскільки кожна стадія праці відображає весь тодішній суспільний уклад, всю тодішню людську самосвідомість” [120, 147].

Н.К. Крупська відстоювала ідею “не просто трудової школи, а школи політехнічної, тобто такої, яка навчає працювати по-новому”, помічає, “яка праця необхідна на виробництві у зараз, які знання та уміння вимагаються від працівників цього виробництва”. Вона чітко визначила, чого не вистачає для реалізації ідеї політехнізму – “Не вистачає культури праці” [103, 235], необхідно,

щоб учень “умів пристосовуватись до різних видів праці і щоб те навчання, яке проводиться в школі, допомагало дитині оволодівати культурою праці” [103, 236]. Важливо зазначити, що Н.К. Крупська, розуміла політехнізм як поєднання, синтез художнього мислення і технічного конструювання. На думку Н.К. Крупської, політехнічна школа відрізняється від професійної тим, що центр ваги в ній лежить в осмислюванні трудових процесів, у розвитку вміння зв’язувати воедино теорію і практику, вміння розуміти взаємозалежність певних явищ, тим часом як у професійній школі центр ваги переноситься на озброєння учнів трудовими навичками [104, 190]. Водночас Н.К. Крупська враховувала бурхливий розвиток технічного прогресу, який позначався на продуктивній праці шкіл. Тому вона зазначала: “Однак природа сучасної великої промисловості така, що вона ставить попит на спеціалістів такого типу, які могли б пристосуватися до умов виробництва, що весь час змінюються, через це все більше і більше починає підводитися політехнічний базис під навчання навичкам і в професійних школах” [104, 191]. У поєднанні з українським принципом професіоналізму і професійної орієнтації російський принцип політехнізму і проектування міг би стати ефективним засобом розвитку особистості у процесі продуктивної праці, збагативши обидві національні освітні системи.

Але український принцип професіоналізму і профорієнтації у продуктивній праці не поєднався із російським принципом політехнізації і проектування. З цього приводу С.О. Сірополко зазначав: “Не було стабільності в характері трудової школи, який увесь час коливався між професіоналізмом і політехнізмом” [209, 689]. Стабільний характер української трудової школи так і не сформувався як єдиний напрям, на зразок німецької дуальної системи трудової підготовки.

С.О. Сірополко охарактеризував організацію продуктивної праці періоду становлення трудової школи наступним чином: “За браком інструментів та матеріалу навчально-виробнича праця й взагалі вся політехнізація зводиться до того, що в класах учні займаються аплікацією, шиють, плетуть, причому одна й та сама річ копійована й перекопійована десятки разів” [209, 688].

Отже, політехнічна трудова школа в дійсності була політехнічною лише за своєю назвою, бо політехнізація в кращому випадку зводилася до суто практичного ознайомлення дітей з механізмами. У більшості шкіл України навчання здійснювалося за допомогою лише слова, без жодної демонстрації чи вправи, тобто українська трудова школа залишалася тією самою вербальною школою, якою була й до революції.

У перший період становлення продуктивної праці в українській школі (1920–1933 рр.) намітилися дві тенденції: одна національна – з орієнтацією на принципи промислового виробництва і професіоналізму, а друга – зумовлена впливом російських пріоритетів у трудовій школі, які виражалися у принципах політехнізму продуктивної праці. Справа полягала в тому, щоб визнати принцип профорієнтації і політехнізму як взаємодоповнюючі, достатні і необхідні для різнобічного розвитку особистості у процесі продуктивної праці. Принцип дуальності політехнічного навчання і ремісничої продуктивної праці утверджувався в українських школах 20-х років за аналогом до німецького досвіду. Але дуальність не була утверджена на практиці через штучну ліквідацію

ремесництва і пов'язаного з ним професіоналізму трудової підготовки учнів. Важливо простежити розвиток продуктивної праці за принципом російського політехнізму, щоб збагнути недостатнє наукове підґрунтя зазначеного підходу, уникнути помилок у процесі розробки сучасних ефективних шляхів розвитку особистісно зорієнтованої продуктивної праці учнів.

Для адекватного усвідомлення особливостей організації продуктивної праці 60–70-х років ХХ ст. необхідно проаналізувати перший період її розвитку, у “нових школах” радянського типу, участь у створенні яких брав А.С. Макаренко. Він розробив державні вимоги єдиної трудової школи. Це означало, що діти робітників будуть отримувати єдине у своїй основі наукове і, водночас, трудове навчання та виховання. В основу всієї навчально-виховної роботи школи закладалося поєднання політехнічного навчання з продуктивною працею індустріального змісту. Педагог розглядав таке поєднання як вирішальний фактор формування особистості. “Правильне радянське виховання не можна собі уявити як виховання нетрудове. Праця завжди була основою для людського життя, для створення добробуту людського життя і культури” [131, 387]. Фактично А.С. Макаренко пропонував дуальність трудової підготовки на зразок Г. Кершенштейнера, але пропонував не ремісничу продуктивну працю, а індустріальну.

У вересні 1920 р. А.С. Макаренко був призначений завідувачим колонії для малолітніх правопорушників під Полтавою. І тут змістом життя колоністів він робить їх систематичну, педагогічно правильно організовану трудову діяльність. Охорона державного лісу, самообслуговування, роботи, пов'язані з утриманням і доглядом коней, корів, свиней та їх вирощуванням, працею в саду – все це відіграло вирішальну роль у формуванні дитячого колективу, розвитку високих моральних якостей, вихованні вольових рис тощо.

На думку А.С. Макаренка, трудова діяльність у вигляді “кустарного виробництва” породжує “кустарну педагогіку”. Він прагнув до виробництва більш ефективного, машинного. Отже, домінував принцип політехнізму, натомість ігнорувалися принцип професіоналізму і художнього проектування, ремісничого художньо-промислового виробництва.

Фактором більш дієвим з виховної точки зору стала праця в майстернях. Такий вид діяльності, точніше – його процес, складався з послідовних операцій, тому мав внутрішню логіку. Він пов'язувався з більшою відповідальністю, бо призводив до виготовлення цінностей; у ньому широко проявилися особистісні і матеріальні інтереси: здобуття професії, прибуток колонії, придбання необхідних засобів і предметів продуктивної праці. Колонія мала столярну, слюсарну, шевську, ковальську, колісну майстерні та майстерні з лозоплетіння. Проте праця в кустарно обладнаних майстернях не приносила бажаних результатів: вихованці працювали один з одним, але не були пов'язані колективною працею. У цих майстернях кожен колоніст виготовляв визначену індивідуальну продукцію. “Як тільки хлопець починав кваліфікуватися, як тільки він міцно прикріплювався до свого верстата, він уже меншою мірою ставав колоністом” [135, 626].

Узагальнюючи й аналізуючи значення трудової діяльності колоністів із виховної точки зору, А.С. Макаренко зазначав: “Чисто виховні досягнення на цей

час характеризуються коротко у таких напрямках:

1. Вихованці і вихователі колонії зараз являють собою тісну трудову сім'ю, просякнуту взаємною повагою і відданістю один одному, майже без всяких виключень. Тільки десятка півтора недавно прибулих вихованців тримається ще вичікувально, але через місяць, другий і вони стануть справжніми колоністами.

2. У галузі громадської праці вихованці є переконаними господарями й прекрасними працівниками, здатними до гордовитої свідомості трудящого й знедоленого та до зневаги дармоїдства.

3. Усе більше господарство колонії та збереження матеріальних цінностей переходить до рук вихованців. У всякому випадку для виховательського колективу вже минув час, коли потрібно було завжди відчувати піклування про замки і запори. Більшість ключів у даний період на руках у вихованців.

4. У той же час вдалося не перетворити вихованців у “сухарів”. Вони завжди веселі, активні, завжди здатні жартувати і сміятися. Цю обставину я вважаю особливо важливою, так як організація трудової общини завжди у самій собі повинна нести небезпеку порушення прекрасного дитячого радісного фону.

5. Спільне виховання в колонії дівчаток і хлопчиків до цього часу не мало негативних наслідків. Ніяких більш або менш помітних випадків загострення в галузі статевих відносин не було.

6. Найбільш важкі форми моральної занедбаності колонії вдалося обернути у поступовий і вірний процес утворення нормального морального досвіду” [134, 26].

Виходячи з конкретних умов та можливостей колонії, А.С. Макаренко взяв курс на будівництво колективного сільськогосподарського виробництва, здатного давати товарну продукцію, у якому б колективні трудові зусилля забезпечували більш високі господарські та педагогічні результати.

А.С. Макаренко відмовився від “ремісничо-соцвихівського характеру виховання”. Колонії розгорталися в солідні господарства з таким розрахунком, щоб вони змогли організувати у своїй периферії сільськогосподарські комуни з випускників або включати їх у господарство як робітничий чи адміністративний персонал. При організації такого господарства повинні досягатися перш за все виховні, а не вузькогосподарські цілі. Проте таку мету повинні бачити лише педагоги, а вихованці – по-справжньому переживати господарські турботи: “тільки переживання господарського піклування, – писав А.С. Макаренко, – може дати могутній поштовх колективу, з одного боку – для виховання потрібних нам властивостей колективу, з другого – для логічного виправдання норм поведінки особи в колективі...” [136, 226].

У сільськогосподарській колонії ім. М. Горького чітка система організації постійно діючих загонів повністю сформувалася до весни 1923 р. Вони “містили в собі ідею розподілу колоністів по майстернях” [135, 192]. При цьому всі колоністи займалися сільськогосподарськими роботами, розподілялися за зведеними загонами, які діяли у незмінному складі приблизно протягом тижня. Постійні загони давали кваліфікацію. Так, у колонії діяли постійні загони, що працювали у шевській майстерні, в кузні (яка давала прибуток колонії, а вихованцям – спеціальність). На машинній основі почала розвиватися слюсарна майстерня, що зумовило виникнення слюсарного виробництва. Ці ж загони

працювали і у млині, а пізніше – на електростанції.

Зведені загони (як тимчасові об'єднання для виконання окремих завдань) повинні були вивести колоністів з обмеженого кола ремісничих інтересів і включити їх у загальний потік продуктивної праці. Така організаційна система колонії дозволяла досить швидко прилаштуватися до будь-якої нагальної потреби господарства, раціонально використовувати наявні матеріальні можливості і людські ресурси.

Коли господарство в колонії стало рентабельним, А.С. Макаренко дійшов висновку, що воно має бути побудоване на наукових засадах розвитку сільськогосподарського дослідництва. Вихованців захоплювала могутня сила агрономічної науки. А.С. Макаренко намагався підтримати цю захопленість і спрямовував її в русло усвідомлення дітьми потреби у нових знаннях. Тому дослідницька робота в колонії набувала широкого розмаху і суспільної значущості, розгорталося змагання за підвищення продуктивності праці.

У колективі мали місце план, норми праці, контроль за якістю продукції тощо. Коли праця горьківців стала колективною, коли господарство колонії стало прикладом для усієї округи, колоністи по-справжньому полюбили землю і сільськогосподарську працю. За таких умов продуктивна праця стає основною формою прояву особистості і таланту. “Таке ставлення до праці можливе тільки тоді, коли створилася глибока звичка до трудового зусилля, коли ніяка робота не здається неприємною, якщо в ній є якийсь смисл” [131, 388].

У досвіді колонії ім. М. Горького отримали розвиток такі компоненти системи трудового виховання, як участь колоністів в продуктивній праці, включення їх у виробничі відносини; організація колективного самообслуговування, спрямованого на задоволення різноманітних потреб колективу; тісно пов'язана з сільськогосподарським виробництвом дослідницька діяльність вихованців колонії. У природному середовищі сільської школи-колонії принципи профорієнтації, політехнізму, проектного моделювання виявилися у продуктивній праці сільськогосподарського виробництва.

29 грудня 1927 р. було відкрито комуну імені Ф.Е. Дзержинського. З самого початку свого існування вона проголошувалася як самостійна організація, яка діяла на засадах госпрозрахунку зі звільненням від державних і місцевих податків

А.С. Макаренко організовує продуктивну працю комунарів у майстернях ремісничого типу. Його нове починання – “вільна майстерня”, мета якої – дати можливість проявити себе у вільному виборі продуктивної праці. У такій майстерні кожний комунар у вільний час мав можливість робити все, що він бажав, і з будь-яких матеріалів: скла, дерева, шкіри та ін. Діти молодшого віку виготовляли іграшки, моделі, декорації до різних спектаклів, зокрема зробили механічного дерев'яного коня для “Дон Кіхота”. Ідея “вільної майстерні” пов'язана з принципом проектного підходу до продуктивної праці. Художнє конструювання з різних матеріалів забезпечували розвиток конструктивних умінь вихованців, прагнення до винахідництва, раціоналізаторства. “Будучи вільною, майстерня повинна все ж таки обов'язково привчати вихованців до серйозного ставлення до роботи, до відповідальності” [134, 68]. А.С. Макаренко залишився

противником ранньої спеціалізації дітей і вважав, що участь вихованців у продуктивній праці не повинна приковувати їх до певної професії. Тому головне, на думку А.С. Макаренка, це не верстати, а різноманітність матеріалів, можливість вільного вибору на основі індивідуальних уподобань кожної дитини. Він створює цехи напівкустарного виробництва, що дає можливість запровадити розподіл робочих операцій, почати організацію змагань між цехами, підняти продуктивність праці, створити типові для трудового колективу стосунки.

У комуні імені Ф.Е. Дзержинського праця в деревообробній, слюсарно-механічній та швейній майстернях, які вже були електрифікованими, проходила в дві зміни. Восени 1929 р. комуна отримала довгострокову позику на будівництво окремої будівлі для майстерень, а до кінця цього року здійснився їх перехід на промислову основу, було введено і цехову організацію праці. Майстерні мали тенденцію до розвитку серйозного виробництва. Навчання в них велося за предметною системою під керівництвом інструктора виробничого навчання (навчальна робота стає виробничою). У майстернях виготовляли вироби для власних потреб комуни (навчальні роботи з програми) та виконували замовлення різних організацій.

До педагогічного змісту праці учнів в майстернях були певні вимоги: а) чергування фізичної і розумової праці, розвиток потреб здорового організму, вироблення цінних психофізіологічних якостей – влучності, координації рухів; б) наявність колективної перспективи; в) швидкість досягнення результатів та їх відчутність; г) набуття спеціальних робочих навичок, вмінь, здобуття знань з технології та організації виробництва; д) задоволення своїх потреб завдяки власній праці, виховання впевненості в майбутньому матеріальному благополуччі, яке досягається через уміння працювати; е) праця всіх, хто навчається, повинна виходити далеко за межі самообслуговування й задоволення особистих потреб; є) робота має бути різноманітною й сприяти різнобічному розвитку комунарів.

У 1930–1931 рр. у цехах напівкустарного виробництва (машинний цех деревообробних матеріалів, слюсарно-токальний, складальний цех деревообробних майстерень, механічний цех, швейний, нікелювальний, ливарний) продуктивна праця активізується. Така активізація призвела до масового виробництва вихованцями стандартних меблів, металевої арматури, швейних виробів. У березні 1930 р. було придбано старий ливарний барабан і три токарні верстати.

Продукція комунарського виробництва налічувала випуск кутків для ліжок, виготовлення мідних маслянок Штауффера тощо. Дієвість призвела до грошового накопичення та розширення виробництва. Отже, на цьому етапі праця вже не є засобом виходу з нестатків, вона стає основою, джерелом витрат на потреби шкільного та позакласного життя.

На початку існування комуни А.С. Макаренко не наважувався поставити вихованців у ті самі умови, в яких знаходяться дорослі робітники, боявся використовувати особисту зацікавленість комунара. Введення підрядної оплати праці за визначеними розцінками дало хороший результат: "... вже в перший місяць у квітні майстерні дали тисячу карбованців прибутку. В наступні місяці прибуток цей став рости в надзвичайній прогресії: в травні – п'ять тисяч, в червні – одинадцять тисяч, в липні – дев'ятнадцять тисяч, в серпні – двадцять дві

тисячі” [132, 51].

В організації трудової діяльності мало місце таке явище, як розподіл праці, що дозволило зробити виробництво масовим; з іншого боку, – вихованець мав змогу спробувати себе в різних трудових операціях і переконатися, до якого виду праці в нього найбільші здібності. У цехах праця розподілялася переміщенням учнів з одного робочого місця на інше. Наслідком розподілу праці та введення заробітної плати стало значне зростання відповідальності за роботу та підвищення продуктивності праці.

Згодом керівництво виробництвом комуни імені Ф.Е. Дзержинського здійснював відділ держзакладів ДПУ УРСР, що дозволило включити комуни в планове постачання сировини, матеріалів, розробити план з виробництва та реалізації продукції, промфінплан. На думку А.С. Макаренка, кожен вихованець повинен знати виробничий план і всю систему заводського господарства, пов’язану з виконанням плану. “План, – зазначав А.С. Макаренко, – це тонке мереживо норм і відношень. ... Це найскладніше “устаткування” людської діяльності. І на такому устаткуванні” треба виховувати наших громадян, оскільки вони беруть участь не в кустарному виробництві, а у виробництві великого державного масштабу, організованому за останнім словом техніки” [137, 182].

Водночас зазначимо, що передові ідеї А.С. Макаренка щодо поєднання навчання із продуктивною працею у ті роки не отримали належного розповсюдження та визнання. Питання заробітної плати, грошей – одне з найгостріших, які доводилося розв’язувати А.С. Макаренку. Розроблена ним система трудової підготовки передбачила використання грошей як елемента виховання та підвищення продуктивності праці. Негативне ставлення до виплати грошей як відшкодування за працю мали управлінці системи органів виховання та освіти: “Коли діло доходило до найнезначнішої кількості карбованців, намічених як зарплата або премії для дітей, на “Олімпі” зчинявся справжній скандал” [135, 544]. Однією з причин введення зарплат за продуктивну працю було невміння дітей розпоряджатися власними грошима. “До цього часу часто спостерігався шкідливий вплив незвички вихованців до власного бюджету, що визначало ... невдачу їх перших самостійних кроків” [134, 32].

Ідея створення цехів напівкустарного виробництва дозволила ввести розподіл робочих операцій, розпочати організацію змагань між цехами, підняти продуктивність праці, ввести заробітну платню та створити типові для трудового колективу стосунки.

За свідченням А.С. Макаренка, комуна зарекомендувала себе як сильна господарська організація, і тому їй було видано на загальних засадах довгострокову позику на будівництво заводу електродрилів. Урочистий запуск першого в країні заводу відбувся 7 січня 1932 р., а вже 11 січня випустили перший електродриль. Пізніше було вирішено питання будівництва заводу фотоапаратів типу “Лейка” (ФЕД). 28 грудня була випущена перша в СРСР серія плівкових фотоапаратів.

Необхідно зазначити, що великі трудові успіхи, господарські та виробничі досягнення колонії імені М. Горького та комуни імені Ф.Е. Дзержинського для А. С. Макаренка ніколи не були самоціллю, сільськогосподарською школою, або

школою фабрично-заводського учнівства, хоча ці заклади давали спеціальності.

Завдяки тісним внутрішнім зв'язкам навчання і продуктивної праці, посилюється виховна роль і навчання, і праці. Розширення технічного і загальноосвітнього кругозору підвищує їх виробничу активність, допомагає проявляти ініціативу в управлінні комунією та виробництвом. При цьому великого значення А.С. Макаренко надає продуктивній праці. “Виявилось, що процес навчання в школі і виробництво продукції, – пише він, – міцно визначають особистість тому, що вони знищують ту грань, яка лежить між фізичною і розумовою працею, і виходять висококваліфіковані люди” [130, 287].

Ф.І. Іващенко наводить маловідомі приклади з досвіду організації продуктивної праці в закладах А.С. Макаренка. На його думку, педагог у сільськогосподарській продуктивній праці намагався забезпечувати духовний розвиток за аналогом до народних традицій. Він прагнув створювати, наприклад, “симфонію молотьби”, “мажорну музику радісної людської втоми” [71, 81]. А.С. Макаренко проголосив принцип “перспективи радості” у продуктивній праці учнів. Зазначений принцип покладено, як відомо, в основу календарно-обрядових сільськогосподарських свят українців: “перша борозна”, “обжинки”. Ф.І. Іващенко зазначає, що у продуктивній праці є можливості для духовного розвитку і самореалізації особистості. Такий підхід А.С. Макаренко апробував до організації продуктивної праці учнів, коли навчав їх “сприймати музику, красу праці”. Автор вважає, що естетичному сприйманню у процесі праці “навчати набагато складніше, ніж ознайомити з технологічним змістом праці” [71, 81]. Молотьбу А.С. Макаренко організував наступним чином: шикуння загону, салют, винос прапора, вихід на молотьбу під марш барабанщиків, здійснення прапора над снопами хліба, призначеними для молотьби. Широко практикувалося у сільськогосподарській продуктивній праці А.С. Макаренка свято першого снопа

Новітні підходи до наукового аналізу педагогічної спадщини А.С. Макаренка дозволяють стверджувати, що його погляди реалізувалися у процесі організації продуктивної праці учнів у контексті філософсько-педагогічних концепцій А. Бергсона, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше [175, 46]. Наприклад, тези А. Бергсона про те, що суспільні “закони – це народно закріплені звичаї”, що “соціальна солідарність ... розповсюджується через загальне прийняття звичаїв” були використані А.С. Макаренко для відзначення знаменних дат, пов'язаних із життям народу і країни. Він надавав важливого значення святам і традиціям, символіці і атрибутиці, якими збагачувалося духовне життя вихованців. Втілюючи погляди А. Шопенгауера, А.С. Макаренко навчав мажорній життєдіяльності, започаткувавши традицію здорової психіки дітей.

Лише у 60–70-х роках ХХ століття ідеї А.С. Макаренка увиразнилися принципами національної парадигми. Українська продуктивна праця, зберігаючи як домінуючий російський принцип політехнізму, почала відзначатися фрагментарними проявами принципів професійної орієнтації і особистісною орієнтацією.

У періодизації розвитку української педагогічної думки О.В. Сухомлинська виділяє другий етап – 1933–1958 рр. “У ці десятиліття педагогіка як наукова

дисципліна продовжує магістральну тенденцію 30-х років – розриву з національним корінням, уніфікації, регламентації і стандартизації” [220, 4]. О.В. Сухомлинська підкреслює, що в 30–50-х роках на офіційному рівні національної педагогічної думки не існувало, але протягом усіх цих десятиліть існували принципи народної педагогіки щодо трудового виховання, професійно зорієнтованою і художньо-промислово спрямованою.

Становлення продуктивної праці в умовах функціонування макаренківської “школи-господарства”, “школи-виживання” збіглося із періодом “створення національної школи в контексті прищеплення національних цінностей разом з класовими цінностями й комуністичною ідеологією, з яких було вилучено етнопедагогічну складову” [220, 4]. Продуктивна праця в українській школі спрямовувалася в перший період її становлення як “російсько-радянська”. На другому етапі розвитку продуктивної праці, який збігався із другим періодом розвитку української педагогічної думки (1933–1958 рр.), ще реально не виявилися ознаки особистісно зорієнтованої продуктивної праці, але намітилися дві тенденції: реалізація принципу політехнізму продуктивної праці в офіційній педагогіці і трудовому вихованні; паралельна реалізація принципів професійної і продуктивної спрямованості праці в сімейному вихованні сільськогосподарських регіонів України. Етнічні осередки сімейного і в тому числі трудового виховання не лише зберігалися в цей період, але й отримали державну підтримку. Наприклад, у Києві було відкрито художньо-промислове училище, яке у 60–70-х роках набуло статусу професійного навчального закладу – художньо-промислового технікуму, а в наш час – Інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені В. Бойчука.

Отже, протягом першого і другого періодів зберігалися “школа-господарство”, “школа-виживання” макаренівського типу, у якій мали місце фрагментарно, але не отримували широкого розвитку традиційні народно педагогічні підходи до продуктивної праці, а саме: до її професійного і художньо-промислового спрямування.

О.В. Сухомлинська зазначає: “...вершину ієрархії канонів почав займати блок ідей марксизму як соціально-політичного вчення, але він ще не закритий собою всі інші компоненти і розцінювався інтелектуалами як штучний щодо існуючої національної парадигми” [220, 4]. За умови збереження національної парадигми у продуктивній праці (принципів профорієнтації і художньо-промислового спрямування), “школа-господарство” А.С. Макаренка уже в період становлення могла отримати теоретико-педагогічне і дослідно-експериментальне обґрунтування за аналогом до “школи досвіду” (Дж. Дьюї), “школи праці” (Г. Кершентейнера), “школи дії” (В. Лая).

Третій етап розвитку продуктивної праці, безпосередньо пов’язаний із темою нашого дослідження, збігається із третім етапом розвитку педагогічної думки в Україні, який визначено О.В. Сухомлинською, а саме 1958–1985 рр. На основі відомої праці О.В. Сухомлинської “Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру”, ми визначили етапи розвитку продуктивної праці учнів у 60–70-х роках ХХ століття:

I етап – з 1959 р. по 1960 р. – втілення в практику “Закону про зміцнення зв’язку школи з життям” (1959 р.), який передбачав у кінцевому рахунку зміни “школи навчання” на “трудова школу” в радянській інтерпретації, тобто загальноосвітні заклади ставали трудовими і політехнічними з виробничим навчанням.

II етап з 1960 р. по 1974 р. – проголошення нових пріоритетів школи навчання, введення трудового навчання як складової предметів науково-практичного циклу, відкриття міжшкільних навчально-виробничих комбінатів

У цей час, на думку М. Біблюка, “...почалося визволення... від більшовицького трактування педагогічної доктрини А. Макаренка і спрощеної інтерпретації його педагогічних досягнень” [15, 210]. Досвід його організації продуктивної праці по-різному оцінювався у цей період в Україні і за рубежом. Наприклад, польські педагоги в ході тривалої дискусії протягом 60–70-х роках ХХ століття вважали, що “досвід самого Макаренка, враховуючи несприятливі соціальні фактори, можна розглядати як певний прояв гуманізму і демократії в умовах тоталітарного режиму або як пошук шляхів порозуміння в надзвичайно важких умовах і в суворому оточенні власної версії гуманістичної педагогіки ...” [15, 213]. У 70-х роках, незважаючи на різні колективні та індивідуальні спроби продовження макаренківських досліджень, ця проблематика опинилася поза інтересами польських теоретиків педагогіки, а після 1979 р. повністю завмерла.

В Україні, на думку М.Д. Ярмаченка, “одним із найактивніших пропагандистів ідей А.С. Макаренка був В.О. Сухомлинський. Не лише у своїх численних публікаціях, але й у практичній діяльності він послідовно втілював положення педагогічної спадщини Антона Семеновича, сприяв її впровадженню і поширенню” [289, 36]. Сам В.О. Сухомлинський зазначав, що він шукав у його книгах істини, в яких мав надзвичайну потребу. Весь його педагогічний досвід – результат цих пошуків [224].

М.Д. Ярмаченко зазначає, що інший український педагог-новатор О.А. Захаренко “у всій своїй діяльності послідовно керується педагогічними настановами А.С. Макаренка” [289, 40]. У 60–70-х роках ХХ століття досить ефективно впроваджувалася макаренківська педагогіка у Середньоберезівській середній школі. Абсолютна більшість сільської інтелігенції й господарських інженерно-технічних та агрономічних кадрів були випускниками школи.

Досвід організації продуктивної праці в українському шкільництві 60–70-х років ХХ століття вказує на її зв’язок із макаренківською педагогікою. Новою тенденцією було те, що завдяки продуктивній праці вирішувалися проблеми кадрового забезпечення місцевих регіонів. Школи готували кадровий потенціал з урахуванням потреб у кадрах свого населеного пункту або району. У 60-х р. була спроба провалити трудову реформу освіти. У 70-ті р. автори проекту брежнєвської конституції забороняли дитячу працю, його “експлуатацію”, вважаючи її “шкідливою” для здоров’я дітей. З ініціативи полтавських педагогів була відстояна нова редакція статті, яка відновила в правах працю дітей як важливий фрагмент виховання.

Інтеграція освіти і праці у 60–70-х роках ХХ століття викристалізувалася у вигляді Богданівської моделі: “школа-господарство” (за А.С. Макаренком) (8), “школа-толока” (за О.А. Захаренком) (7), школа з елементами сезонної праці (6), школа-професійне училище (5), школа з вільною майстернею (4), школа із самообслуговуванням і суспільно корисною працею (3), школа з уроками праці (2), школа з професійною діагностикою (1), школа без трудового виховання (0).

“Важливо підкреслити, щоб у цій піраміді школи і праці зберігався принцип “матрьошки”, або взаємопідпорядкованості, тобто кожний рівень повинен включати всі попередні рівні, як це було у А.С. Макаренка [149, 25].

Дослідниками з’ясовано структурну модель школи продуктивної праці, і найпершим шаблоном у ній є організація школи з професійною діагностикою. Продуктивна праця у загальноосвітній школі повинна бути професійно спрямованою, як це було у 20-х роках ХХ ст. у народній педагогіці.

Прикладом “школи професійної діагностики” є досвід І.П. Волкова [31], а також наукові рекомендації В.Ф. Моргуна [148]. І.П. Волков першу ідею (школи-профдіагностики) реалізував через вільний вибір гуртка за інтересами, а другу ідею (школи з уроками праці) – через “кімнату творчих справ школярів”. У школах України модифікована методика І.П. Волкова має місце на Волині і Полтавській області.

У 60–70-х роках ХХ століття в Європейській соціальній хартії (1961 р.) у статті “Захист праці” проголошене право на професійну орієнтацію і професійну підготовку, що не могло не позначитися на продуктивній праці загальноосвітньої школи [56, 19–25].

За винятком окремих шкіл, якими керували педагоги-новатори, у 60–70-х роках ХХ століття, масова школа в Україні “ніколи не піднімалася вище другого рівня” (школа з уроками праці). “На жаль, школи України тяжіють до школи – лікбезу”, а не до трудової школи або до “школи життя” [149, 24].

Водночас В.Ф. Моргун зазначає, що в макаренківській педагогіці є могутні тенденції для соціальної адаптації учнів загальноосвітніх шкіл. Він порівнює “школу-господарство” А.С. Макаренка із школами вальдорфської педагогіки. Згідно з педагогікою Р. Штайнера, одну третину часу перебування в школі учні розвивають інтелектуальні здібності, одну третину присвячують художньо-естетичним заняттям, а ще третину – праці, яка є промислово-художньою. Приблизно такий же режим був і в трудовій школі-колонії А.С. Макаренка [149, 24]. В.Ф. Моргун наводить дані скандинавських дослідників, зазначаючи, що випускників вальдорфських шкіл останніми звільняють з роботи в разі банкрутства підприємств і першими беруть на роботу з біржі праці. Це і є критерієм високої соціальної адаптації випускників вальдорфських шкіл, які аналогічні до “школи-господарства” А.С. Макаренка з тією різницею, що у вальдорфських школах продуктивна праця учнів є художньо-промисловою, а не технологічною, як у А.С. Макаренка.

Останнім часом окремі дослідники, які поверхнево знають творчу спадщину А.С. Макаренка, з кон’юнктурних міркувань у негативному трактуванні переосмислюють внесок видатного педагога у розбудову вітчизняного шкільництва.

З огляду на досягнення А.С. Макаренка в організації продуктивної праці як засобу повноцінного розвитку особистості, на теоретичну спадщину, яка в умовах комуністичного режиму була науково виваженою, апробованою тривалим проміжком часу, ми вважаємо його основоположником теорії і практиком організації продуктивної праці у взаємозв'язку з розумовим вихованням і духовним розвитком учнів. Його ідеї наближені сьогодні до новітньої теорії пізнання, яка називається в зарубіжній педагогіці концепцією “пізнаючого тіла”, суть якої полягає в активізації рухової активності “агента пізнання” з метою створення власного особистісно значущого середовища. У зазначеному контексті теоретичний і емпіричний досвід А.С. Макаренка ще чекає на свого дослідника.

2.2. Формування активної життєвої позиції особистості засобами продуктивної праці у педагогічному досвіді В.О. Сухомлинського

З огляду на важливість емпіричного досвіду педагогів-новаторів 60–70-х років з проблем розвитку продуктивної праці в умовах загальноосвітньої школи, аналіз архівного матеріалу шкіл В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка виділено нами окремими параграфами. Третій період розвитку продуктивної праці в Україні (1958–1985 рр.) належить ідеї “розвитку творчих сил особистості ... на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб” [220, 4]. Уводився в практику “Закон про зміцнення зв'язку школи з життям” (1958 р.), що передбачав зміну “школи навчання” на “трудова школа” в радянській інтерпретації. Загальноосвітні заклади мали стати трудовими і політехнічними з виробничим навчанням і продуктивною працею. Наукові і методичні розробки цього періоду мали прагматичний характер і радянське, позанаціональне спрямування [220, 4].

Вагомий внесок у теорію і практику поєднання суспільно корисної, продуктивної праці з навчально-виховним процесом середньої школи у цей період зробив видатний педагог, директор Павлиської середньої школи Кіровоградської області В.О. Сухомлинський. Як слушно зазначає О.Я. Савченко, “у цей період творчості (50-ті–середина 60-х років) Василь Олександрович вбачав основним завданням створення трудової школи, де найважливішим засобом навчання і виховання була б педагогічно інструментована, цілеспрямована праця учнів у колективі” [204, 2]. У Павлиській середній школі, починаючи з 1952 року, всі школярі – від першого до десятого класів – за задалегідь складеним планом працювали у колективному господарстві [225]. “З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), від спрямованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, де основним засобом виховання виступала педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця”, – зазначає О.В. Сухомлинська [218, 7].

Учні початкових класів виконували посильну роботу в колгоспі періодично (від 6 до 8 годин кожної навчальної чверті), а також у період літніх канікул (збір колосків на полях, знищення шкідників у колгоспному садку, заготівля місцевих добрив).

Значно більше брали участь у сільськогосподарському виробництві учні V–VII класів. Як правило, вони щотижня працювали у колгоспі 1–2 години, а в період весняних і літніх канікул – 10–15 днів.

Для старшокласників у колгоспі намічався весь комплекс робіт – починаючи з обробітку ґрунту і закінчуючи збиранням врожаю та його збереженням. “Праця в сільськогосподарському виробництві, – пише В.О.

Сухомлинський, – плідно впливля на весь навчально-виховний процес, на оволодіння основами наук. Учень, який покуштував смак хліба, заробленого власними руками, придбав одяг на свої гроші, по-справжньому працює і на уроці, і під час виконання домашніх завдань. У практиці нашої школи було немало фактів, які підтверджують ці висновки” [225].

Велику увагу в Павлиській школі приділяли ознайомленню учнів з промисловим і сільськогосподарським виробництвом в процесі вивчення основ наук. Як і А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський продовжував розвиток продуктивної праці на засадах принципів професіоналізму, профорієнтації, політехнізму і проектування.

Педагогічний колектив, очолюваний В.О. Сухомлинським, творчо розв’язував питання підготовки школярів до практичної діяльності у процесі навчання.

Учитель фізики VIII–X класів О.О. Філіппов протягом навчального року послідовно знайомив восьмикласників з однією з найголовніших галузей промислового виробництва – обробкою металів. Оскільки значна частина учнів у процесі виробничого навчання набуває в місцевій МТС спеціальності токаря та слюсаря, учитель докладно зупинявся на фізичних законах, які треба глибоко розуміти при виконанні виробничих операцій, наприклад при нарізуванні різьби тощо. Це один із прикладів втілення принципу політехнізму у процесі продуктивної праці, здійснюваної на проектно-технологічних засадах.

Вивчення фізики в класі О.О. Філіппов тісно пов’язував з усією системою політехнічного навчання, що склалася в школі. Пояснюючи ту чи іншу закономірність, він завжди використовував практичний досвід, набутий учнями, які оволодівають спеціальністю комбайнера, тракториста, слюсаря й токаря. При вивченні оберտального руху в дев’ятому класі вчитель наводив приклади з трудових і технологічних операцій, які вже добре знайомі учням (відцентровий механізм у віяльці, види передач у коробці швидкостей). Досвід показує, що постійний зв’язок викладання основ наук з трудовою діяльністю учнів підвищує їх інтерес до праці, яку вони починають розуміти не просто як прикладання фізичних зусиль, а як складну інтелектуальну діяльність, пов’язану із проектуванням, раціоналізаторством, винахідництвом [225].

Такий самий тісний зв’язок теорії з суспільною продуктивною працею забезпечувався і на уроках учителів хімії Є.Є. Коломійченко та З.Г. Куріньової. Вивчаючи виробництво чавуну, сталі, аміаку, кольорових металів та інших речовин, учителі розповідали учням про те, як глибоке знання фізичних та хімічних властивостей цих речовин допомагає передовим робітникам добиватися високих виробничих результатів. Наводили ці вчителі й відповідні приклади з місцевих підприємств – маслозаводу та газового заводу.

Учителька біології О.Й. Степанова майже на кожному уроці використовувала дані з місцевого сільськогосподарського виробництва та шкільної навчально-дослідної ділянки. Вона, зокрема, розповідала про передові методи праці кращих буряководів, овочеводів, шовківників, тваринників, про досвід роботи буряківничої ланки місцевого колгоспу К.К. Опанасенко.

В.О. Сухомлинський визначав три основні види праці учнів: а) розумова праця, основою якої для школярів є навчальна діяльність; б) фізично-пізнавальна праця, що проявляється здебільшого в дослідницькій роботі; в) продуктивна праця, пов'язана зі створенням матеріальних цінностей.

Педагог вважав неприпустимим зводити поняття “праця” до більш вузького “матеріально-продуктивна праця”. Школа готує учнів бути повноцінними учасниками сучасного виробництва. І хоч розумова праця посідає в ньому чільне місце, фізична значною мірою залежить від інтелектуальних зусиль робітника. На єдності розумової і фізичної праці наголошував В.О. Сухомлинський: “Жоден вид фізичної праці не виконувався людиною без розумових зусиль. З того моменту, як первісна людина взяла в руки гострий камінь і використовувала його як знаряддя праці, зусилля рук і розуму йшли поряд, взаємно вдосконалюючи і збагачуючи один одного” [222, 72].

На думку педагога, взаємозумовленість та взаємовплив розумової та фізичної праці вимірюється не простим збільшенням співвідношення фізичної праці до праці розумової, а як постійним застосуванням інтелектуальних зусиль для підвищення ефективності фізичної праці. Пробудження у дітей інтересу до такої праці відбувається завдяки переконанню, що в основі продуктивної праці лежить визнана наукою закономірність, оволодівши якою і застосувавши яку на практиці, людина здійснює одночасно і розумову, і фізичну роботу. “Саме в цьому і полягає відрив навчання від життя: розумова праця школярів за своїм характером, спрямованістю, змістом відірвана від праці фізичної, внаслідок чого робота рук не збагачує, не розвиває розум, а розум, у свою чергу, не впливає на творчі трудові процеси”, – зазначав В.О. Сухомлинський [228, 55].

Педагог наголошував на тому, що не тільки результати, а й самі зусилля в навчальній праці не усвідомлюються так чітко, як у фізичній.

В.О. Сухомлинський ніколи не ототожнював навчальну працю з працею розумовою. Навчальна праця є ширшим поняттям, вона виходить далеко за межі виключно розумової праці. А тому, вважав педагог, одні види навчальної праці спрямовані на оволодіння та поглиблення теоретичних знань, інші – включають у себе вміння і навички продуктивної праці, останні з яких дають великі можливості для поєднання теорії з практикою, для вияву і розвитку нахилів дітей. Думка про те, що принцип профорієнтації є ефективним лише в умовах продуктивної праці, практичного методу навчання, є актуальним і для сучасної школи.

Виробниче навчання, за В.О. Сухомлинським, повинне містити обов'язковий компонент – знайомство учнів з основними галузями сучасного виробництва. Наприклад, для взаємозв'язку розумової та продуктивної праці, використання навчальної діяльності з метою підготовки до вибору професії в Павлівській школі слугував організований педагогом теоретичний курс основ

виробництва: металургія, хімічна промисловість, енергетика, будівництво, рослинництво та тваринництво. Значну увагу приділено характеристиці найважливіших елементів праці, механічних знарядь праці тощо. Відбувалося поєднання профорієнтації на реалістичні типи професії з принципами політехнізму і проектування.

У фізично-пізнавальній праці педагог виокремлював два різновиди:

а) оволодіння вміннями і навичками, які є складниками таких навчальних дисциплін, як ручна праця в I–IV класах, робота в майстернях та на навчально-дослідних ділянках в V–VIII класах;

б) фізичні зусилля, пов'язані з гуртковою роботою.

В.О. Сухомлинський розглядав фізичну пізнавальну працю як перехідний етап від розумової навчальної до продуктивної, як сполучний зв'язок між ними, про що зазначав: “Щоб поступово підводити вихованця до усвідомлення найістотніших сторін продуктивної праці, пізнавальна праця повинна включати ряд елементів, наближуючи її до продуктивної праці. Такими елементами є: досягнення дослідницьких цілей, довготривалий характер трудової діяльності, створення матеріальних цінностей великої значущості, оволодіння вміннями і навичками, що застосовуються в продуктивній праці, об'єднання зусиль в трудовому колективі. Саме в поєднанні цих елементів полягає те поєднання розумової праці з фізичною, яке є головною передумовою успішного виховання” [222, 303].

Педагог наголошував на поступовій градації елементів продуктивної праці в праці пізнавальній, що полягало не в механічному збільшенні трудових зусиль, а більш складному процесі, коли вихованець усвідомлює місце і роль праці в майбутньому житті, свідомо оцінює свої можливості і бажання.

Як показав досвід, наближення фізичної пізнавальної праці школярів до цілей продуктивної праці, постійна співдружність колективу учнів з колективом колгоспників позитивно впливала не лише на трудове виховання учнів, але й на діяльність самих дорослих.

Школа В.О. Сухомлинського була справжньою лабораторією впровадження нової сільськогосподарської техніки та передових методів ведення господарства. Так, підрахунки учнів і вчителів показали, що збір урожаю обійшовся б дешевше, якби комбайн не обмолочував скошений хліб, а тільки подрібнював його, різав на пагони. Подрібнену масу в подальшому можна обробляти на механізованому току. Діюча модель цього току була розроблена самими учнями. У процесі будівництва постійного току механізатори колгоспу використовували деякі елементи шкільної моделі. На шкільній навчально-дослідній ділянці колгоспники оволоділи прийомами праці, пов'язаними з додатковим штучним обпиленням.

Зростання продуктивної праці, підвищення її культури, максимальне використання можливостей, які надають природа і техніка, – це, на думку педагога, основні резерви активної боротьби школи за подальший розвиток сільськогосподарського виробництва, за усунення різниці між селом і містом.

У виховній роботі В.О. Сухомлинського чільне місце посідала продуктивна праця учнів, пов'язана з виробництвом матеріальних цінностей, під якою він розумів працю, організовану відповідно до логіки виробництва, віку учнів і

завдань виховання [229, 16]. “Очевидно, що підготовку учнів до життя, до практичної діяльності можна здійснювати тільки шляхом систематичної, продуманої участі їх в продуктивній праці”, – стверджував педагог [226, 40].

Він стояв на позиції всезагального, всеохоплюючого характеру продуктивної праці, зміст якої полягає в тому, що учень (незалежно від того, до яких би видів інтелектуальної та художньої діяльності не проявляв нахилів) повинен отримати основні навички продуктивної праці.

Організований В.О. Сухомлинським навчально-виховний процес передбачав опосередкований (формування свідомості молодого покоління, психологічна підготовка до продуктивної праці) і безпосередній (створення матеріальних цінностей) вплив школи на продуктивні сили.

Гармонійне поєднання суспільної та особистісної сторін, підкреслював В.О. Сухомлинський, має велике значення у визначенні людиною свого місця в житті. Активна життєва позиція зумовлюється взаємодією особистості із середовищем довкілля у процесі продуктивної праці. Саме ці два важливі аспекти педагог вбачав у продуктивній праці: по-перше, усвідомлення взаємозв'язку людини з природою (цю сторону він називав особистісною стороною праці, тому що в ній проявляються індивідуальні нахили, творчість, майстерність); по-друге, створення матеріальних цінностей для суспільства (суспільна сторона продуктивної праці).

Першопричиною багатьох недоліків у вихованні (зневажливе ставлення до фізичної праці, демагогічна невдоволеність незначним “безладдям” нашого життя без прагнення докласти хоча б якихось зусиль до його усунення) педагог вважав відрив учнів від трудового суспільства, нерозуміння тих прагнень, якими керуються люди в праці. На переконання В.О. Сухомлинського, з перших днів навчання необхідно залучати вихованців до продуктивної праці в трудових колективах. Форми залучення визначалися віковими особливостями учнів, конкретними умовами виробництва, завданнями виховання та навчання. Виховний потенціал праці реалізується не лише тоді, коли вихованці навчаються чомусь, набувають навичок певного виду діяльності, але й якщо роблять щось краще, ніж дорослі. У навчально-продуктивній праці учнів проектний підхід є основою вирішення трудових завдань – такий висновок випливає із положень теоретичної спадщини В.О. Сухомлинського.

Одне з центральних завдань виховання, яке вирішується в процесі продуктивної праці, – дати учням різносторонні навички праці, прищепити любов до тієї чи іншої професії. Але не менш важливими завданнями В.О.

Сухомлинський вважав і набуття учнями досвіду життя в трудовому колективі, відносин між людьми.

Виховання любові й поваги до сільськогосподарської праці інколи буває пов'язане з неприємними трудовими операціями. Щоб виховати готовність і покликання обробляти землю, доглядати за тваринами, потрібно зробити працю на фермі, в полі творчою, духовною. А тому й висновок В.О. Сухомлинського об'єктивний: поряд із продуктивною матеріальною метою необхідно ставити перед школярами дослідницьку мету. Наприклад, учням ставилося завдання не тільки виростити 50 центнерів кукурудзи з гектара, але й дослідити, які зміни відбуваються у структурі ґрунту при отриманні високих урожаїв, як ці зміни

спрямовувати в правильне русло. “Мої юні вихованці остаточно прив’язалися до землі, до рослин. 12–13-річні підлітки, а разом з ними і їх маленькі друзі, 8–9-річні малюки, почали мріяти про те, щоб створити спеціальні добрива для кожної культурної рослини: для соняшника – одне, для гречки – друге, для проса – третє [...]. Праця ставала справжньою творчістю. З кожним тижнем, з кожним місяцем до неї додавалося щось нове” [234, 104–105].

Учні Павлиської школи проводили досліди не тільки на шкільних ділянках, а й в майстернях, зеленій лабораторії, робочих кімнатах. Серед них – отримання шляхом селекції морозостійких сортів пшениці, намагання збільшити відсоток цукру в буряках, перетворення десятків квадратних метрів ґрунту в родючий участь у дослідах із пшеницею сорту “Одеська – 3”, що дозволило отримати нове насіння по 2–3 центнери з гектара, та ін.

Проектний підхід до розв’язання трудових завдань сприяв тому, що гуртківці з великою наполегливістю виконували навіть такі непривабливі операції, як заготівля, зберігання і внесення в ґрунт добрива, оскільки розуміли необхідність праці, яка мала в цілому творчий характер. Принцип проектного спрямування продуктивної праці перебував у єдності з принципом профорієнтації

Матеріальна база є необхідним підґрунтям для виявлення у процесі активної діяльності нахилів до тієї чи іншої продуктивної праці. У Павлиській школі було створено матеріальну базу для різних видів праці: виготовлення виробів з дерева та металу, вивчення сільськогосподарських машин та електротехніки, вирощування сільськогосподарських рослин в теплиці, догляд за тваринами, бджолами. Школярі могли вибирати працю, яка була їм до вподоби. Так, у Павлиші учні здобували не лише загальну середню освіту, а й поширені на той час робочі спеціальності за вибором. Їм були запропоновані лише ті спеціальності, які включають вміння та навички, характерні для цілих галузей господарства: трактористи, комбайнери, слюсарі, агротехніки з вирощування зернових та технічних культур, електротехніки, агротехніки, плодоовочівники. Отже, принципи проектування, профорієнтації підсилювалися принципом політехнічної трудової підготовки.

Майстрами своєї справи стають лише ті люди, які на основі власного досвіду з’ясували своє місце в житті, утвердилися в думці, що, працюючи колгоспником, водієм, трактористом, вони знайдуть великі можливості для творчості. Щоб ця думка стала їх переконанням, потрібно, аби школярі в роки навчання була надана можливість брати участь у цікавій, змістовній продуктивній праці, яка сприяє неперервному духовному розвитку.

У своїй діяльності В.О. Сухомлинський намагався розкрити протиріччя, що існують між продуктивною працею та навчальною: навички інтелектуальної праці, прагнення до неї, з одного боку, полегшує, а з іншого – ускладнює виховання. Полегшує тому, що в цілеспрямованій продуктивній праці учень, який уміє працювати розумово, швидше знаходить застосування своїм інтелектуальним зусиллям (на відміну від того, який не привчений до розумової праці). А ускладнюється тому, що потяг до розумової праці, який необхідно виховувати, іноді приховує в собі загрозу зневаги до праці фізичної.

Це протиріччя, на думку педагога, має об'єктивний закономірний характер, його не можна позбутися простим збільшенням обсягу фізичної праці. Необхідно намагатися, щоб фізична праця входила в духовне життя вихованців, захоплювала їх думки та почуття. “У людей, які отримують середню освіту і залучаються таким чином до духовної культури, мистецтва, виховати любов та нахили до буденної праці робітника і колгоспника можливо лише в тому випадку, коли в цій праці перед ним розкривається поле для змістовної, насиченої, глибоко інтелектуальної діяльності і життя, коли ця праця являє собою не механічне прикладання зусиль, а діяльність розуму, вирішення серйозних задач” [230, 15]. Досвід В.О. Сухомлинського заповнив у педагогічній науці прогалину, створену відсутністю актуалізації проектно-технологічних засад організації продуктивної праці.

Наголошував педагог і на необхідності наступності, яка існує між оволодінням навичками продуктивної праці, підготовкою до трудової діяльності та сучасним виробництвом. Така підготовка має здійснюватися з урахуванням принципу наступності: від простішого до складнішого.

На його переконання, між управлінням складними механізмами і навичками ручної праці існує пряма залежність. Адже на основі “примітивних” умінь та навичок ручної праці формується майстерність управління машинами та механізмами. Це можливе тому, що ручна праця в умовах високорозвиненої техніки не потребує значного використання сили. За цих умов на перше місце висувається спритність, уміння, майстерність. На підставі цього В.О.

Сухомлинський робить висновок про те, що “у міру розвитку машинної техніки і особливо вищої її форми – автоматизації – ручна праця не зникає, а піднімається на новий, складніший щабель” [227, 72].

Невичерпне джерело формування активної життєвої позиції нової людини педагог вбачав у створенні матеріальних благ. Він неодноразово підкреслював, що працелюбність не може повноцінно виховуватися тільки в процесі продуктивної праці, для цього необхідним є духовне життя вихованців – інтелектуальне, емоційне, вольове. Людина, яка мало думає і мало хвилюється, не може бути працелюбною, тому виховання працьовитості потрібно розуміти як керівництво трудовим та духовним життям школярів. Продуктивна праця має виховне значення тільки в органічному зв'язку з розумовою працею.

У своїй практичній діяльності В.О. Сухомлинський перебував у постійному пошукові найефективніших, дієвих, відповідних рівневі розвитку науки, техніки та виробництва форм поєднання навчання з продуктивною працею.

Мету продуктивної праці, на думку педагога, в жодному разі не можна розглядати лише як поглиблення навчальних знань. Такий підхід до питання може призвести насамперед до механічного поєднання кожного розділу навчального предмету з продуктивною працею. В.О. Сухомлинський вважав великою помилкою бачити в праці виключно ілюстрацію істинності тих чи інших знань, набутих у школі. Таке поєднання навчального матеріалу з конкретною працею носить штучний, формальний характер, більше того – воно просто неприпустиме.

Оволодіння основами наук, незважаючи на те, що отримані знання далеко не завжди безпосередньо застосовуються в продуктивній праці, необхідне хоча б

тому, що людські стосунки не зводяться лише до трудових. Окрім цього, зв'язок між навчальною і продуктивною працею полягає в перенесенні досвіду навчання (як трудової діяльності) на продуктивну працю і, навпаки, – у відображенні в розумовій діяльності учнів досвіду їх дослідницької, пізнавальної, а згодом і продуктивної праці.

Побутує думка, що в сучасному суспільстві існує і постійно збільшується розрив між соціальною і фізичною зрілістю підлітків. Один із важливих засобів скорочення цього розриву вбачають у поєднанні навчання з продуктивною працею, оскільки соціальний інфантилізм, властивий деякій частині молоді, пояснюється в першу чергу її відірваністю від продуктивної праці, від створення матеріальних цінностей для суспільства.

В.О. Сухомлинський підкреслював і негативний бік введення обов'язкової середньої освіти, тому що перебування молоді до 17–18 років за партою становить неабияку загрозу відриву від реального життя. Так, у Павлівській школі стало традицією, щоб учень, починаючи з 7–8 років, на знак пам'яті про дорогу йому людину посадив у шкільному саду дерево. Протягом п'яти-шести років він доглядав за деревом, а потім садив ще одне і доглядав за ним до кінця навчання в школі. При цьому ніхто не контролював зусилля учня, не наглядав за ним.

В.О. Сухомлинський наполягав на тому, щоб у школі були не “уроки праці”, не гра в працю, а справжня діяльність школярів, спрямована на створення суспільного багатства. Тому праця учнів повинна включати якомога більше елементів, що наближують її до продуктивної праці дорослих (як з точки зору суспільної значущості, так і з позиції техніки та технології). “Вже в дитячому віці наші вихованці знають, що доручена їм робота це – не гра, а цілком серйозна, доросла справа” [223, 362].

Праця для педагога мала статус вищого морального принципу, була обов'язком школярів. На його думку, залучення дітей до продуктивної праці необхідно починати з пробудження бажання працювати, бачити радість дії самої праці.

Видатний педагог довів, що виховний потенціал має лише та продуктивна праця, в якій гармонійно поєднуються індивідуальні та суспільні інтереси. Він помітив, що “у вихованні працьовитості є ще один серйозний недолік – недостатній особистий досвід учнів у процесі повсякденного шкільного життя. Для учнів старші роблять незрівнянно більше, ніж учні роблять для себе. У деяких випадках учні звикають до того, що їх обслуговують старші: вдома – батьки, а в школі – технічні працівники. Це породжує споживацькі тенденції, байдужість до колективних інтересів” (див. додаток А).

У цьому ж протоколі зафіксовано заклик директора до класних керівників спрямовувати всю систему виховної роботи на те, щоб вихованці морально готувалися до буденної праці робітника й колгоспника. Окрім регулярних зустрічей з робітниками й колгоспниками, він радив час від часу проводити бесіди про творчий характер різних спеціальностей.

У час демократизації школи, особистісної зорієнтованості навчання важливо скористатися порадами В.О. Сухомлинського, а саме: сільську школу розглядати як навчальний заклад проектно-технологічного спрямування, де

здійснюється диференційований підхід до організації продуктивної праці учнів за п'ятьма основними напрямками професійної діяльності: людина-природа, людина-техніка, людина-людина, людина-знакові системи, людина-художні образи. При цьому, в основі продуктивної праці повинні знаходитися три взаємодоповнюючі принципи: проектування, профорієнтації, політехнічності.

Важливим засобом здійснення політехнічного навчання є формування у школярів умінь та навичок необхідних для їх майбутньої трудової діяльності. Здійснення цього завдання починається на уроці, розвивається в позакласній гуртковій роботі й завершується в процесі виробничого навчання. У життя педагогічного колективу ввійшло правило: всі самостійні, лабораторні й практичні роботи, передбачені програмою, кожен учень повинен виконати індивідуально, набувши при цьому твердих умінь і навичок.

Усі лабораторні роботи з фізики та хімії виконувалися в спеціальному приміщенні, де до кожного робочого місця було проведено електричний струм. Під час уроків, на яких доводилося використовувати електрику, учні самі керували роботою електростанції.

Для вироблення практичних навичок із сільськогосподарського виробництва всі учні V–VII класів виконували передбачений програмою мінімум практичних робіт на навчально-дослідній ділянці. Окремі уроки з біології проводилися безпосередньо на ділянці, в плодовому саду, теплиці, крільчатнику, на пасіці.

На заняттях з географії учні вміли користуватися найпростішими приладами: рулеткою, компасом, нівеліром, барометром, термометром, дощоміром та ін. Вони систематично вели спостереження за погодою, навчилися передбачати її за приладами та за народними прикметами, складати графіки зміни температури. Учні VII класів вчилися вимірювати висоту пагорба, глибину яру, величину кута схилу поверхні. Учні VIII і IX класів вміли вільно визначати географічне розташування будь-якого пункту на земній кулі, складати короткий опис природних умов і господарства окремих районів за фізичними та економічними картами, креслити плани навколишньої місцевості.

Матеріальна база ділянки (дослідне поле із зерною та овочевою сівозмінами, плодовий сад, теплиця, парникове господарство, пасіка, крільчатник) використовувалася повною мірою не лише для навчальних та практичних цілей, а й для виховання в учнів любові до сільськогосподарської праці. Незалежно від того, до якої галузі сільськогосподарського виробництва учень виявляв нахил, протягом перших семи років перебування в школі він повинен був разом зі своєю ланкою виростити розсаду в теплиці й парниках, зібрати високий урожай зернових, технічних та овочевих культур, посадити плодове дерево.

У шкільних технічних і сільськогосподарських гуртках працювали усі учні V–VII класів та значна частина учнів III–IV класів. У 1956–1957 н. р. у школі було організовано такі гуртки: городників, буряководів, садоводів та лісоводів, шовківників, пасічників, кролівників, юних тваринників, гурток з вирощування зернових і технічних культур, слюсарів-моделістів, електротехніків, радіотехніків, мотористів, столярів. Досвід показав, що неоднаковий віковий склад дітей не лише не ускладнював, а, навпаки, полегшував розвиток самодіяльності учнів.

Старші гуртківці, що мали чотири-п'ятирічний досвід, передавали свої вміння й навички молодшим, виховували у них почуття відповідальності за доручену справу.

Гуртками керували учителі й передовики колгоспного виробництва, спеціалісти МТС, а також учні старших класів. Робота всіх гуртків мала дослідницький характер. Наприклад, гурток із вирощування зернових і технічних культур проводив цікаві досліди з вирощування ярої пшениці в умовах посушливого півдня. Гуртківці довели, що при правильному обробітку ґрунту й нагромадженні вологи навіть у найпосушливіше літо можна виростити не менше 18 ц ярої пшениці з розрахунку на гектар.

Учні не лише вчилися вирощувати рослини й доглядати тварин, а й набували великого життєвого досвіду. Як правило, кожен гуртківець протягом декількох років виконував тривале трудове завдання: готував насіння до сівби, заготовлював місцеві добрива і вносив їх у ґрунт, нагромаджував вологу, доглядав посіви, збирав і обліковував врожай. Юні кролівники вирощували за рік по 47–50 кролів від кожної кролематки.

Базою для технічних гуртків були робоча кімната, столярна та слюсарна майстерні, шкільна електростанція, кабінет машинознавства. Заняття в цих гуртках мали переважно практичний характер. Наприклад, у гуртку мотористів учні 3–4 роки вчилися керувати двигуном внутрішнього згорання, водити трактор, автомобіль, мотоцикл. Члени гуртка слюсарів-моделістів виконували тривалі трудові завдання. Протягом вересня і жовтня 1956 р. вони виготовляли діючі моделі електроплавильної печі, двох генераторів, токарного верстата. Як правило, при переході до VIII класу учні виявляли бажання вивчати саме ту спеціальність, яка була тісно пов'язана з досвідом, набутим у гуртку, що виокремлювала значення принципів профорієнтації і проектувала у продуктивному типі трудової підготовки учнів.

Добре була продумана трудова діяльність учнів у навчальній майстерні Павлівської середньої школи. Тут було обладнано 20 комбінованих робочих місць для роботи з деревом і металом, токарні верстати. Під керівництвом учителя учні V–VII класів виготовили велику кількість різноманітних виробів з дерева, які широко застосовувалися в навчально-виховному процесі: рейки, планки для таблиць і карт, підкладні дошки для ліплення з пластиліну, підставки для фізичних і хімічних приладів, ящики для зберігання навчальних посібників та чорнильниць, вішалки для одягу, клітки для кролів тощо. Силами школярів було виготовлено понад 70 рамок для репродукцій картин видатних художників. Це дало можливість створити в кожному класі невеличку картинну галерею.

При виконанні комбінованих робіт (виготовлення вішалок, рамок) між учнями проводився розподіл праці за деталями й операціями. Така форма організації продуктивної праці давала вихованцям перший досвід роботи в трудовому колективі. Аналіз емпіричного досвіду В.О. Сухомлинського дозволяє зробити висновок про те, що продуктивна праця повинна розглядатися як продуктивний тип навчання у системах проектно-технологічного спрямування.

Значну роль у здійсненні трудового виховання, політехнічного навчання (для ефективного вивчення фізики, хімії, біології), зокрема, відіграла організація

екскурсії на промислові та сільськогосподарські виробництва. Екскурсії забезпечували принцип наступності для шкіл проектно-технологічного типу, давали імпульс для профорієнтації, наочної ілюстрації застосування фізичних законів і принципів функціонування техніки. При вивченні механіки можна успішно використати сільськогосподарські машини (для ілюстрації різних видів механічного руху, застосування законів динаміки, шкідливого і корисного тертя тощо).

Аналіз окремих процесів давав змогу практично ознайомитися з інерцією, унаочнити вивчення простих механізмів. Закономірності гідромеханіки учні спостерігали в роботі оприскувачів, насосів, фільтрів, манометрів. Механізація та електрифікація сільського господарства, досягнення колгоспів і МТС в цій галузі підкріплювали знання школярів з теплотехніки і електрики.

У школі було складено єдиний план проведення виробничих екскурсій. Проводилися, відповідно до програми, екскурсії в цехи та майстерні місцевої МТС, на тваринницькі ферми колгоспу, Крюківський вагонобудівний завод, Кременчуцьку гідроелектростанцію.

Особливої уваги заслуговує досвід організації суспільно корисної праці педагогічним колективом, яка, по суті, була продуктивною. Із сукупності дидактичних засад, сприятливих для функціонування школи професійно-технічного профілю, системотвірним складником є врахування взаємовідносин учнів і вчителів із місцевим предметно-розвивавальним довкіллям і, насамперед, із трудовим. Така особливість яскраво виявляється у досвіді функціонування Павлиської школи.

Учні початкових класів щороку збирали велику кількість насіння плодкових і декоративних дерев, яке передавали колгоспу та старшим школярам для закладки шкілок. За участю учнів закладено й збережено понад 20 га полезахисних лісосмуг та понад 10 га насаджень для захисту ґрунтів від ерозії. Догляд за полезахисними лісосмугами став традицією вихованців школи. Щороку всі учні брали активну участь в озелененні села.

Учні збирали жолуді, садили їх і вирощували саджанці. Величезне виховне значення цієї роботи полягало в тому, що в деревонасажденні школярі бачили працю, яка виконується для майбутніх поколінь. Вирощені в шкільному розсаднику саджанці учні передавали місцевим жителям. Лише навесні 1956 р. вони передали колгоспникам понад 1500 саджанців плодкових і понад 1000 саджанців декоративних дерев. Борючись з ерозією ґрунтів, учні обсаджували яри, балки і горби; вони зібрали понад 10 кг насіння акації, яке навесні висіяли на схилах ярів.

Традиційною стала також робота зі збирання місцевих добрив. Учні щороку збирали 8–10 т пташиного посліду та попелу, вносили ці добрива на найбільш виснажені ділянки колгоспних ланів. Протягом року кожен учень мав зібрати і здати від 5 до 50 кг металевого брухту.

Важливою формою суспільно корисної продуктивної праці учнів V–VII класів був трудовий піонерський табір, який працював у школі щороку. Кожен учень перебував у таборі два тижні. Відпочиваючи й загартовуючи своє здоров'я, вихованці, разом з тим, брали посильну участь у продуктивній праці. Вони

доглядали овочеві культури й плодові дерева в колгоспному саду, збирали урожай фруктів, проривали кукурудзу, просо. Улітку 1956 р., наприклад, піонери пропололи 106 га проса, 70 га кукурудзи, 3 га овочевих культур, зібрали фрукти на площі 5 га.

Суспільно корисна праця учнів VIII–X класів перебувала в тісному зв'язку з виробничим навчанням. Під час літніх канікул учні, які вивчали професію комбайнера, працювали помічниками комбайнерів. Багато учнів об'єднувалися в ланки, групи, роботою яких керували викладачі виробничого навчання і спеціалісти сільського господарства. Закріплюючи практичні вміння й навички, учні, разом з тим, вносили значну частку в колгоспне виробництво. Улітку 1956 р. ланка школярів, які вивчали спеціальність агротехніка з вирощування зернових і технічних культур, виростила на площі 4,5 га 128 ц гібридної кукурудзи та зібрала 200 ц качанів на насіння. Учні, що вивчали спеціальність майстра тваринництва, того самого літа зібрали сіно з площі 170 га та засилосували 200 т качанів кукурудзи в молочно-восковій стиглості.

В.О. Сухомлинський неодноразово повертався до ідеї допрофесійної підготовки школярів з певними спеціальностями, які є необхідними для зміцнення кадрового потенціалу свого регіону. Зазначена проблема є актуальною сьогодні для шкіл і МНВК (міжшкільних навчально-виробничих комбінатів). Після введення в дію “Закону про зміцнення зв'язку школи з життям” директор Павлиської школи зазначив: “Слід також чітко визначити орієнтований перелік масових робітничих спеціальностей, які будуть даватися учням. Потреба в такому уточненні виходить з того, що не всі робочі спеціальності можуть даватися учням, окремі з них дозволено давати тільки особам, що досягли 18 віку. Крім того, масові робочі спеціальності, які будуть даватися в політехнічних школах не повинні бути вузькими. Вони мусять бути побудовані на широкій політехнічній основі” (див. додаток Б).

Ініціатива В.О. Сухомлинського щодо посилення уваги до трудового виховання й політехнічної підготовки школярів була одним із проявів випередження часу, в який він жив. Це не випадковість. Він свідомо випереджав час, чітко усвідомлюючи, що ідеалом виховання має бути не тільки те, чого вимагає життя зараз, а й те, чого вимагає майбутнє в найближчі роки. Ідея допрофесійної підготовки учнів з урахуванням найближчих потреб у кадрах свого регіону вимагає в наш час практичного втілення, оскільки це є початком створення міцних регіональних громад, які є основою для місцевого самоврядування. Таким є шлях до формування основ громадянського суспільства.

Спрямування особистості до активної життєвої позиції у межах свого регіону, “маленької батьківщини” видно з таких висловів В.О. Сухомлинського: “В роки навчання в школі кожен з нас буде виконувати крім оплачуваної праці, також і безвідплатну працю – працю для всього суспільства, для майбутнього. Ця праця за обсягом мусить бути такою ж, як і оплачувана. Ми будемо закладати плодові сади й полезахисні смуги, працювати на спорудженні господарських і культурно-побутових будівель, підвищувати родючість ґрунту шляхом внесення місцевих добрив, боротися проти ерозії ґрунту” (див. додаток Б).

І ще: “Продуктивну працю виконуватимуть всі без винятку. Обов’язки бригадирів, ланкових, обліковців не даватимуть ніякого права на звільнення від продуктивної праці. Праця для нас буде не тільки засобом для існування, а й фізичною й духовною потребою” (див. додаток Б).

Уже у 1956–1957 н. р. в Павлиській середній школі було організовано при місцевому колгоспі плодоовочеву навчальну бригаду із старшокласників, що оволодівали масовою робочою спеціальністю агротехніка-плодоовочівника. До цієї бригади включали також добровільних учнів, які закінчили 7 класів і в період літніх канікул виявляли бажання вирощувати в колгоспі помідори, капусту, картоплю та доглядати за плодовими деревами і вигодовувати шовкопрядів. За цією бригадою було закріплено 15 га колгоспної землі і парникове господарство.

Було створено молодіжні ланки у складі 10–15 осіб, які повністю обслуговували ту чи іншу тваринницьку ферму колгоспу (див. додаток В).

Про результативність підготовки учнів 10-х класів Павлиської школи до трудової діяльності у власному сільськогосподарському регіоні затверджує такий звіт: “Всі 29 учнів проходять виробниче навчання, оволодіваючи робочими спеціальностями: тракториста-слюсаря (11 чол.), майстра тваринництва по догляду за великою рогатою худобою (4 чол.), майстра тваринництва по догляду за свинями (2 чол.), агротехніка з вирощування городніх культурних плодкових дерев (8 чол.), агротехніка з вирощування зернових і технічних культур (4 чол.). Ці учні вже протягом 4–8 років входять до складу трудового колективу майстерні МТС, тваринницької ферми. Вони беруть участь у виконанні важливих трудових завдань (напр., у заготівлі місцевих добрив, в заготівлі та переробці кормів для худоби, у ремонті тракторів та інших машин). Значна частина учнів уже твердо вирішила після закінчення школи піти працювати механізаторами МТС і рядовими колгоспниками” (див. додаток В).

При обговоренні проекту “Положення про середню загальноосвітню політехнічну трудову школу з виробничим навчанням” педагогічний колектив під керівництвом В.О. Сухомлинського висловив суттєві критичні зауваження: “Нечітко, на думку всіх членів педагогічної ради, не зовсім правильно визначено шляхи здійснення політехнічного навчання в середній загальноосвітній школі. У проекті говориться, що в міській школі буде вивчатися машинозавод і електротехнічний, а в сільській – основи рослинництва, тваринництва, механізації й електрифікації сільського господарства. Робити такий поділ – це значить посилювати відрив села від міста, обмежувати кругозір сільських школярів, до деякої міри закривати перед ними дорогу в промислове виробництво. Коло політехнічних знань єдине для міста й села. Це треба відбити в проекті” (див. додаток Б). Зазначені зауваження засвідчують розуміння педагогічним колективом наукових основ профорієнтації, роботи з учнями у сільській школі. Профорієнтація не повинна зводитися до закріплення учнівської молоді за виробничими загонами народного господарства, а до організації вибору учнями професійної діяльності у відповідності з їхніми здібностями. В основному, вимагалася орієнтації сільської молоді на професії реалістичного типу “людина – природа”, “людина – техніка”.

Важливе значення у вихованні учнів любові до праці є раннє виявлення нахилів окремих видів праці. При школі у нас працюють різні гуртки, які поділяються на 2 групи: сільськогосподарські і технічні. До сільськогосподарських належать гуртки городників, буряководів, садоводів, шовківників, пасічників, кролеводів, юних тваринників, гурток по вирощування зернових і технічних культур. Діти, що виявляють нахили до техніки, працюють у гуртках слюсарів-моделістів, електротехніків, радіотехніків, мотористів, столярів. До кожного гуртка входить по 7–10 учнів III–VII кл. Робота [в гуртках] захоплює учнів, і в деякого виникає бажання працювати у кількох гуртках (див. додаток Б).

Система впровадження суспільно корисної продуктивної праці у навчально-виховний процес школи, вивчення та аналіз формотворчих чинників такої системи дають можливість зробити висновок про їх важливе значення для підготовки учнів до дорослого трудового життя. Взаємодоповнюваність та взаємовплив такої праці і навчальної діяльності позитивно впливають на формування кращих моральних якостей особистості, її активної життєвої позиції як громадянина свого регіону, своєї громади земляків. Саме таке громадянське виховання покликана забезпечити сучасна сільська школа проектно-технологічного профілю.

Методичну цінність педагогічної діяльності В.О. Сухомлинського мають введені у практику Павлиської середньої школи і теоретично обґрунтовані ним такі елементи суспільно корисної продуктивної праці у трудовому колективі як спільність мети, розподіл самої праці, спільне планування і розподіл обов'язків, взаємодопомога, взаємодія, наявність звітності перед членами колективу. Особливо значущим емпіричним досвід виявився в тому, що актуалізував принципи функціонування шкіл з домінантою продуктивної праці, шкіл проектно-технологічного профілю, які є профорієнтаційними центрами для зміцнення кадрового потенціалу власного регіону.

А.С. Макаренко запропонував основні принципи функціонування шкіл проектно-технологічного профілю у сільському і промисловому регіонах. В.О. Сухомлинський у нових умовах функціонування школи підтвердив дієвість принципів проектування, профорієнтації, політехнічності у ході продуктивної праці. Продуктивна праця з проектувальною, профорієнтаційною і політехнічною спрямованістю є особистісно значущою і повинна розглядатися як продуктивний тип трудової підготовки особистості у сучасних школах проектно-технологічного профілю.

2.3. Виховна і розвиваюча спрямованість продуктивної праці учнів в авторських школах педагогів-гуманістів

Важливу роль у розвитку організації продуктивної праці відіграла педагогічна спадщина Івана Гуровича Ткаченка, директора Богданівської середньої школи №1 Знам'янського району, якій по праву присвоєно ім'я І.Г. Ткаченка. Як слушно зазначає О.В. Сухомлинська: “в педагогічному плані 50-ті роки були дуже цікавими, оскільки це був час відносної демократизації, час політичної відлиги, а пізніше – час шестидесятників. І ми з повним правом

можемо віднести Івана Гуровича і Василя Олександровича до прорабів нинішніх перетворень у педагогічній теорії і практиці” [217, 2]. В організації трудового навчання і виховання підростаючого покоління Богданівська школа стала лабораторією передової педагогічної думки, яка працювала над проблемою “Система трудового виховання в сільській школі”, а І.Г. Ткаченко став ініціатором створення в Україні учнівських виробничих бригад. У квітні 1956 р. в його школі вперше засновано навчально-дослідну виробничу бригаду, а у червні того самого року – учнівський табір праці та відпочинку “Дружба” (див. додаток Д). Головним завданням учнівських бригад була якісна підготовка вихованців до праці у сфері сільськогосподарського дослідництва [245–246; 248; 253–254]. Учителі прагнули до єдності праці і духовного життя, проводячи виховну роботу в інтернаціональному таборі “Дружба” [62]. Виховний вплив продуктивної праці в інтернаціональному таборі “Дружба” спрямовували на зміцнення дружніх зв’язків молодих людей різних національностей. І.Г. Ткаченко зазначав: “Такий табір був дійовим і ефективним засобом трудового і морального виховання шкільної молоді у трудовому колективі...” [251, 32–34]. Виховання почуття інтернаціоналізму у процесі організації продуктивної праці і колективного дозвілля – це одна з нових якостей продуктивної праці періоду 60–70-х роках ХХ століття. Продуктивна праця як засіб інтернаціонального виховання – це оригінальний досвід авторської школи І.Г. Ткаченка. Його актуальність є безсумнівною для України як багатонаціональної держави, особливо значущим такий досвід продуктивної праці має в поточний момент реформування всіх сфер суспільного життя. Організація продуктивної праці у Богданівській школі була результативною не лише у виховному, але й в економічному вихованні.

Л.Д. Березівська зазначає: “Поступово в ході творчого пошуку в школі визначився основний напрям виробничого навчання – підготовка механізаторів широкого профілю. Перед школою було поставлено завдання спрямувати виховну роботу на те, щоб її випускники йшли працювати в сільськогосподарське виробництво” [11, 486]. Так, червень 1970 р. ознаменувався виконанням комплексу агрозаходів з догляду за посівами городини на площі 5 га, цукрового буряка на площі 30 га членами інтернаціонального табору праці і відпочинку у складі 100 осіб. Водночас, юнаків навчали керувати трактором “Т-150”, а дівчата досліджували будову електродоїльного апарату і вчилися його застосовувати на практиці, виконуючи ранкове доїння корів на МТФ колгоспу. Яскраво виявилася тенденція професіоналізму в підходах до організації продуктивної праці учнів українських шкіл.

Проектна спрямованість продуктивної праці, яка виявилася у сільськогосподарському дослідництві, засвідчує аналогічність функціонування навчальних закладів І.Г. Ткаченка, В.О. Сухомлинського, А.С. Макаренка, типовість українських шкіл проектно-технологічного профілю.

Діяльність Богданівської учнівської бригади характеризувалася такою системою виховного впливу, при якій виробнича суспільно корисна продуктивна праця відіграла суттєву роль у житті вихованців, при якій елементи праці пронизували всі аспекти навчально-виховного процесу. На початковому етапі діяльності роботи бригади було введено практикум для всіх класів, програму

якого склали самі вчителі школи. Пізніше зміст трудової діяльності учнів 9–10 класів під час навчально-виробничої практики змінювався і вдосконалювався відповідно до вимог часу.

Наступним етапом було створення навчально-дослідного господарства учнівської бригади. Увагу приділяли організації матеріально-технічної бази, необхідної для виробничого навчання, практики і лабораторних досліджень. “Учнівська навчально-виробнича бригада, будучи однією з форм поєднання навчання з продуктивною працею в сільськогосподарському виробництві і трудовим вихованням, разом з тим є і формою організації праці, яка відповідає рівневі продуктивних сил та виробничих відносин в сільськогосподарському виробництві і яка ведеться на основі колективної праці з застосуванням досягнень сучасної науки і техніки” [251, 66]. Бригада об’єднувала учнів, навчальна діяльність яких відбувалася у школі, а виробнича – в сільськогосподарському виробництві. Це відображалось в організаційній структурі бригади та визначало характер органів керівництва і їх практичну роботу.

Виробнича бригада Богданівської середньої школи стала предметом наукових досліджень, своєрідною лабораторією, яка з часом допомогла справі вдосконалення трудового виховання в школах області, республіки, країни. Емпіричний досвід організації продуктивної праці у Богданівській школі ім. І.Г. Ткаченка є надзвичайно актуальним для організації профільної підготовки старшокласників у сучасних загальноосвітніх школах.

У 50-ті роки педагог науково обґрунтував інтегровані зв’язки предметів трудового навчання з викладанням не лише дисциплін природничо-математичного циклу, а й суспільно-гуманітарного. Глибокими науковими дослідженнями й практикою він заклав фундамент трудового навчання й виховання як у класній, так і позаурочній роботі, в учнівських наукових товариствах. Академік В.М. Мадзігон зазначає: “Іван Ткаченко в 50–70 роки ХХ століття розробив основи теорії та ввів у практику продуктивне навчання, яке в Європі почало розвиватися лише в 90-х роках минулого століття [127, 3].

І.Г. Ткаченком створено методику трудового виховання, програму для навчально-виробничої практики учнів 9–10-х класів із трудового навчання. Обов’язковою умовою була наявність відповідної матеріально-технічної бази для проведення практики (навчально-дослідне господарство з відділами тваринництва, землеробства, рослинництва, засобів механізації). У школі було створено соціально-психологічні передумови вибору майбутньої професії і доведено, що поєднання навчання й виховання з виробничим процесом не тільки всебічно розкриває багатогранність сільськогосподарських спеціальностей, а й допомагає старшокласникам обрати свій шлях у житті. Отже, принципи проектування, профорієнтації і політехнізму також були враховані педагогом-новатором.

У школі широко пропагувалися виховні можливості уроків з трудового навчання. Учителі на теоретичних заняттях створювали проблемні ситуації, що дозволяли поєднувати творчу діяльність учнів з одержаними знаннями. Наочність на уроці застосовувалася так, щоб за своєю формою вона допомагала пояснювати те чи інше явище, положення, а за змістом сприяла розвитку абстрактного мислення учнів. Враховуючи індивідуальні особливості учнів, здійснювалася

диференціація їх навчання на уроці; цій меті слугували три види самостійних робіт учнів: практичні, пізнавальні, творчі [281, 2]. Зазначені види робіт пов'язані з методом проектів, його поетапним перебігом. Спочатку словесними методами актуалізуються пізнавальні можливості учнів, формуються з опорою на знання основ наук творчі задуми. На другому етапі словесно сформульовані творчі задуми реалізуються у графічних творчих проектах, ілюструються як дизайнерські пропозиції. На третьому етапі методом практичних робіт розробляється пошуковий макет майбутнього виробу. Після цього проектувального процесу розробляється технологічний процес у формі продуктивної праці. Такий підхід до реалізації трудових завдань називається проектно-технологічним, і він мав місце в окремих школах педагогів-новаторів 60–70-х роках ХХ століття.

До роботи виробничої бригади було залучено широке коло спеціалістів – агрономів, зоотехніків, інженерів колгоспу, вчених-селекціонерів. Саме завдяки цьому вдавалося відпрацьовувати економічні підходи до її діяльності, вибирати оптимальні варіанти сівозміни, застосовувати комплексну механізацію і автоматизацію у тваринництві тощо. До того ж, І.Г. Ткаченко розглядав учнівську виробничу бригаду як частину виробничих відносин у сільськогосподарському виробництві, що давало можливість організувати колективну працю школярів і застосувати досягнення сучасної науки і техніки. Його досвід засвідчив, що праця в учнівській виробничій бригаді виступала завершальним етапом процесу виховання і політехнічної освіти, була заключною стадією підготовки випускників школи до праці в сфері матеріального виробництва. На основі досвіду функціонування учнівських виробничих бригад з'явилася ідея створення МНВК.

У результаті глибокого аналізу роботи учнівської виробничої бригади протягом двадцятирічного її функціонування І.Г. Ткаченко виділяє сформовані у процесі її діяльності три головні напрями:

- формування діалектичного світогляду і відповідального ставлення до праці на основі безпосередньої і безперервної участі учнів у виробничій сільськогосподарській праці;
- виконання трудових завдань з широким використанням комплексної механізації;
- сільськогосподарське дослідництво як один з ефективних засобів виховання любові до науки, праці хлібороба і сільськогосподарських професій [274, 3].

У школі І.Г. Ткаченка з вересня 1958 р. почалося виробниче навчання з промислового та сільськогосподарського профілів. Як зазначалося вище, педагог науково обґрунтував інтегровані зв'язки предметів трудового навчання з викладанням дисциплін природничо-математичного та суспільно-гуманітарного циклів. Фактично тут було впроваджено цілісну систему первинної професійної підготовки учнів з ухилом на сільськогосподарську працю, закладено основи проектно-цільового планування майбутнього працівника для села, сільськогосподарського регіону.

Починаючи з I-го класу, діти знайомилися з основними культурами сільського господарства, а з III-го вони навчалися вирощувати їх.

У IV–VI класах учні вже отримували практичні навички з основ сільськогосподарської праці під час роботи на пришкольніх дослідних ділянках, де вони сіяли, доглядали, збирали урожай і зберігали вирощене.

Хлопчики VII класів вивчали будову й принципи роботи сільськогосподарських машин, VIII – комбайнів, IX та X – тракторів із начепним обладнанням та агротехніку сільськогосподарських культур і технологію механізованих робіт. Паралельно з цим учні випускних класів вивчали основи тваринництва і механізацію виробничих процесів.

Сам директор та очолюваний ним педагогічний колектив Богданівської школи залучали до сільськогосподарського дослідництва учнів, починаючи з першого класу, але при цьому “виховний шлях” для кожного школяра передбачав певну послідовність, поетапність.

У Богданівській середній школі було запроваджено таку класифікацію виробничих дослідів:

I. Навчально-практичні виробничі досліді .

Методика їх проведення доступна кожному учневі IX–X класів, який засвоїв програму з основ природознавства і математичних наук. Досліді переконують учня в достовірності наукових рекомендацій, які є складником науково обґрунтованої системи ведення сільського господарства.

II. Навчально-пізнавальні виробничі досліді.

Тільки ті учні, які мають ґрунтовну підготовку з основ природознавства і математичних наук, особливо з хімії, можуть забезпечити високу ефективність проведення виробничих дослідів навчально-пізнавального характеру і здобути при цьому вагомі й достовірні результати. І.Г. Ткаченку вдалося реалізувати метод практичних робіт при вивченні навчальних дисциплін природничого профілю. Завдяки ефективності цього методу було впроваджено результати науково-дослідних робіт учнів у виробничі технології на заняттях з трудового навчання. Цінність досвіду навчально-пізнавальних виробничих дослідів є визначальною для сучасних профільних сільських шкіл. Сучасне навчання у школах природничого профілю може ефективно здійснюватися на основі досвіду І.Г. Ткаченка, за умови взаємодоповнення природничого профілю технологічним.

III. Навчально-творчі виробничі досліді.

Практично їх виконують учні, у яких вже виховано стійкий інтерес до дослідництва [251, 130–132]. Досліді з основ природничих дисциплін проводили учні, які готувалися до вступу у вищі навчальні заклади сільськогосподарського спрямування. Вони розробляли власні творчі проекти, працювали під керівництвом досвідчених консультантів. Досвід навчально-творчих дослідів старшокласників авторської школи І.Г. Ткаченка є взірцем для наукової роботи сучасних Малих академій наук.

Можемо з упевненістю стверджувати, що дослідницький метод навчання, який широко використовувався у Богданівській середній школі, забезпечував творче застосування знань, оволодіння методами наукового пізнання, був умовою формування інтересу, потреб; методом отримання нових глибоких, усвідомлених

знань. Таким чином, можемо визначити цей метод як спосіб організації пошукової, творчої діяльності учнів при розв'язанні поставлених завдань.

Хоча й всі без винятку учні Богданівської середньої школи вивчали курс “Основи сільськогосподарського виробництва”, тут диференційовано підходили до професійної орієнтації школярів залежно від статі: хлопців спрямовували на здобуття професії механізатора широкого профілю, а дівчат навчали переважно майстерності машинного доїння.

Для реального освоєння учнями сільськогосподарських професій та відшліфовування практичних навиків у Богданівській середній школі широко використовували колгоспну тракторну бригаду і молочнотоварну ферму. Головною цінністю тут було не лише розмаїття техніки, а наявність захоплених своєю професією людей – передовиків виробництва, раціоналізаторів, умілих організаторів роботи. У школі було створено непогану матеріальну базу: добре обладнані кабінети тваринництва, механізації, майстерні з обробки дерева й металу. Була тут навіть монтажна лабораторія для ремонту та регулювання тракторів. Мала школа й гусеничний трактор, 4 колісних трактори, тракторні візки та інші комплекти сільськогосподарського інвентарю. Політехнічний принцип продуктивної праці підтверджувався відповідною матеріальною базою.

Згодом І.Г. Ткаченко прийшов до твердого переконання: забезпечити наступність в ознайомленні учнів початкових класів та підлітків із елементами сільськогосподарського виробництва можна і потрібно, якщо при кожній сільській школі обладнати дві теплиці, два кабінети обслуговуючої праці, дві майстерні, які мають бути не просто навчальними, а навчально-виробничими, тобто одну – для початкових класів, а другу – для підлітків [60, 1,4].

У січні 1975 р. було створено новий варіант навчально-дослідного поля учнівської бригади: розширено площу до 440 га, що дало змогу забезпечувати восьмипільний сівообмін та поступово запровадити елементи НОП і госпрозрахунку [250, 3].

Діяльність учнівської навчально-виробничої бригади було спрямовано на те, щоб зацікавити дітей сільськогосподарською працею, сформувати у них інтерес до сільськогосподарських професій. Досягти цього можна лише за умови органічного поєднання зусиль розуму і рук, використання даних науки у фізичній праці (на цьому неодноразово наголошував сучасник І.Г. Ткаченка – В.О.

Сухомлинський). У навчально-дослідному господарстві Богданівської учнівської бригади проводилися виробничі досліді різного ступеня складності. До участі в дослідній роботі залучалися всі члени бригади, але для проведення складних виробничих дослідів виокремлювалася ланка у складі 10–15 членів бригади, котрі виявляли інтерес і мали схильність до дослідництва.

Керівництво дослідницькою роботою зосереджувалося в руках відповідального за виробниче навчання, який разом з агрономом колгоспу, вчителями виробничого навчання, бригадиром, ланковими і учителями-вихователями виробничих ланок бригади, організовував і контролював проведення дослідів.

Так, члени учнівської бригади Богданівської середньої школи під керівництвом головного агронома колгоспу В.П. Даценка провели протягом трьох

років дослід із визначення найкращого попередника з сівозміни для ярової пшениці сорту “Одеська – 56”. Експеримент у польових умовах дав такий результат: найкращими попередниками є багаторічні трави і горох, а на другому місці – кукурудза на силос. При цьому різниця врожаю залежно від вибраного попередника становила в середньому 10,5 центнера з гектара.

Не менш корисним як для підвищення врожайності, так і для формування справжніх господарів землі був експеримент з визначення оптимальної глибини посіву ярої пшениці. Ознайомившись з останніми досягненнями біологічної науки з цього питання, теоретичним поясненням впливу різних чинників на інтенсивність біологічних процесів, члени учнівської бригади в процесі дослідництва встановили, що, враховуючи ступінь реальної для польових умов зволоженості ґрунту, необхідно здійснювати висаджування зерна на глибину 3–4 см, бо лише за такої умови буде збережено його енергетичну силу. Але одного лише знання оптимальної глибини висаджування пшениці недостатньо для того, щоб отримати високий урожай: необхідно домогтися забезпечення цього у польових умовах. Тому завершальним етапом цього дослідництва стало конструктивне переобладнання (з допомогою колгоспних механізаторів) сівалки “СЗУ – 3,6”. Успішно працював у школі гурток “Юний агрохімік”. Старостою гуртка М. Вурсало було складено ґрунтову карту учбово-дослідної ділянки, визначено, скільки і яких мінеральних добрив потрібно внести для отримання найвищих у районі результатів вирощування конкретної сільськогосподарської продукції, зокрема пшениці “Безоста – 1”, “Миронівська – 264”, “Миронівська – 808” тощо. Немало випускників школи стали провідними механізаторами [247]. Урожайність доходила до 31,6 ц з га. Зазначений приклад ще раз ілюструє проектно-технологічний підхід до організації продуктивної праці: знання вербально трансформуються у творчі задуми; вербально сформульовані творчі задуми ілюструються варіантами дослідницької роботи; на основі результатів дослідів обирається найпродуктивніші проекти, які втілюється у виробничі технології. Після проектно розробки здійснюється планування технологічного процесу виготовлення проектного зразка, його випробування.

Директор Богданівської середньої школи, як і його земляк та однодумець В. О. Сухомлинський, вважав, що людина зможе максимально розкритися лише за однієї неодмінної умови, коли і школа, і сім'я сприятимуть вибору улюбленої праці. Іншими словами, людина в юні роки повинна перебувати в сприятливому для самореалізації і повноцінної життєдіяльності соціально-педагогічному середовищі. Саме тому вся позакласна робота в Богданівській школі будувалася виключно на пізнавальному інтересі кожної дитини, на наукових засадах профорієнтаційної роботи за напрямками реалістичного типу “людина – природа”, “людина – техніка”.

Пріоритетними напрямками формування професійної культури майбутнього працівника сільського господарства І.Г. Ткаченко визначав такі складники всієї системи виховання, як формування творчої особистості через високу моральність праці, суспільно корисну спрямованість зусиль школярів, формування в підростаючого покоління основ професійного самовизначення й культури міжособистісного спілкування, розвиток індивідуальних здібностей і таланту

вихованців, підготовку їх до життя в умовах ринкової економіки, що вже зароджувалася.

Аналізуючи практичну діяльність Богданівської середньої школи, можемо стверджувати, що найбільший виховний вплив на учнів мають навчально-трудові ситуації. І.Г. Ткаченко в процесі багаторічного досвіду і спостережень дійшов висновку, що зміст програми навчально-виробничої практики для старших школярів у сільському господарстві має обов'язково передбачати такі виробничі процеси, які побудовані на розподілі праці між окремими ланками.

Прикладом може слугувати виробничий процес посіву цукрового буряка: перша ланка у складі тракториста і його помічника працює на тракторі; друга ланка в складі двох учнів підвозить насіння і мінеральні добрива, третя ланка (два учні) готує сівалку для посіву та обслуговує її під час сівби. Від творчості й узгодженості в роботі усіх ланок залежить своєчасність і якість виконання трудового завдання – сівби цукрового буряка. Крім того, така форма організації трудового процесу сприяла формуванню почуття колективізму, взаємодопомоги, дружби.

Досвід роботи навчально-виробничої бригади Богданівської школи широко запозичався не лише українськими сільськими школами (Новопраською середньою школою Олександрійського району, Торговецькою середньою школою Новоархангельського району, Камишуватською середньою школою та ін.), а й зарубіжжям. Цьому сприяли як безпосередні контакти педагогів та учнів, так і праці І.Г. Ткаченка [243–244; 249; 252]. Проблемі трудового виховання і, зокрема, організації продуктивної праці школярів він присвятив 9 книг та понад 200 статей, кандидатську дисертацію, тему якої він обрав за порадою В.О. Сухомлинського. Обоє педагогів поєднувала тривала дружба і творча співпраця. Зовсім не випадково, що більше 30 наукових праць І.Г. Ткаченка присвячено глибокому аналізу різних аспектів педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. Вони були одnodумцями в питаннях впровадження продуктивної праці у навчально-виховний процес школи, використання праці як ефективного засобу всебічного гармонійного розвитку особистості.

В.О. Сухомлинський сформулював 12 принципів методики трудового виховання, а І.Г. Ткаченко їх закріпив, розвинув і перевіряв на практиці в умовах сільської школи, перетворивши Богданівську школу на всесоюзну творчу лабораторію, “малу педагогічну академію” [282, 93]. Зазначимо, що І.Г. Ткаченко у практиці своєї роботи враховував такі основні моменти методики трудового виховання в процесі поетапного здійснення перспективного трудового завдання:

1. Перспективне трудове завдання для класного колективу на 1–2 роки – складник системи трудового виховання в школі, а для старшокласників вона повинна бути пов'язана зі створенням вагомих матеріальних і моральних цінностей для школи і суспільства.

2. Тема перспективного трудового завдання для класного колективу повинна відповідати закону руху цього колективу вперед, а тому цілеспрямованість, ясність і практична доцільність повинні стати особистими переконаннями кожного члена колективу.

3. Відповідно до теми та ідеї перспективного трудового завдання треба розробити план-графік практичних робіт на весь період, в якому передбачити колективні та індивідуальні форми роботи, причому індивідуальні роботи повинні відповідати інтересам, здібностям, виробничим умінням і навичкам учнів, щоб дати можливість їм створювати себе в праці.

4. Хід роботи з практичного здійснення перспективного трудового завдання слід висвітлювати в процесі, по радіо, на батьківських зборах, а вчителям-вихователям самий факт звітності перед громадськістю уміло використовувати в навчально-виховних цілях [251, 140].

І.Г. Ткаченко чітко визначив принципи трудового виховання і політехнічного навчання в Богданівській середній школі:

1. Єдність трудового, інтелектуального, морального, економічного, естетичного та фізичного виховання.

2. Розкриття, виявлення, розвиток особистості в праці.

3. Висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість і значущість.

4. Поступове планомірне включення в продуктивну працю відповідно до вікової традиції і теоретичної підготовленості.

5. Багатогранність і постійність видів праці.

6. Творчий характер праці.

7. Посильність трудової діяльності.

8. Наукова організація праці [19, 15].

Особливу увагу І.Г. Ткаченко приділяв підбору та формуванню педагогічних кадрів для своєї школи, у тому числі вироблення в кожного з них творчого підходу до праці [151, 1]. Він виступив з пропозицією щодо створення реальних умов для опанування вчителями того науково-технічного потенціалу сільськогосподарського виробництва, котрий допоміг би їм удосконалити політехнічну освіту та трудове виховання школярів. Зокрема, він запропонував проводити для вчителів регулярні семінари-практикуми на базі науково-дослідних інститутів, обласних сільськогосподарських станцій, а також передових спецгоспів і колгоспів району, області, України [250, 3].

Згодом Богданівська середня школа стала експериментальною базою лабораторії трудового виховання і профорієнтації учнів сільської школи при Науково-дослідному інституті педагогіки України. Набутим науковим і практичним досвідом він щедро ділився зі студентами, ставши у 1982 р. доцентом кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного інституту.

Система трудового виховання (як і інші системи) значуща і ефективна лише в тому випадку, коли вона здійснюється не ізольовано, а органічно включена в комплекс усієї навчально-виховної роботи школи. Саме виходячи з такого положення, І.Г. Ткаченко намагався скерувати свій педагогічний колектив до створення ефективної системи трудового виховання в школі.

Чітке визначення мети і завдань виховання має велике теоретичне і практичне значення. Варто відзначити у цьому аспекті два важливі положення: ґрунтовне значення мети виховання дає педагогу чітке уявлення про те, яку людину він повинен формувати, і, звичайно, надає його роботі необхідну

осмисленість і спрямованість.

На основі історичного досвіду І.Г. Ткаченко обґрунтував мету системи трудового виховання, вважаючи трудове виховання практичною підготовкою молодого покоління до участі в суспільному виробництві й водночас найважливішим елементом морального, інтелектуального та естетичного виховання. “Ми бачимо своє виховне завдання, – говорив він, – у тому, щоб праця увійшла в духовний світ кожного нашого вихованця і в життя колективу” [19, 15].

У період педагогічної діяльності І.Г. Ткаченка метою сільської школи була підготовка виробника нового типу, у процесі якої виховувалися навички організатора колективу. Для вирішення цієї мети педагогічний колектив Богданівської школи ставив перед собою такі завдання:

- організувати економічне навчання для всіх ланок бригади і її керівного складу (за спеціальною програмою з участю економічної служби колгоспу);
- поступово запроваджувати наукову організацію праці у всіх ланках виробничої діяльності бригади;
- досліджувати можливості використання госпрозрахунку у виробничій діяльності бригади й визначати її педагогічну ефективність у процесі формування свідомого ставлення до праці;
- вивчати й ефективно використовувати у виробничій діяльності бригади нову сільськогосподарську техніку, прогресивну технологію і передовий досвід;
- розробити карту навчально-трудова завдань, що передбачали б виконання членами бригади виробничих процесів, насичених інженерно-технічною працею;
- створити трудовим колективом бригади оптимальний у педагогічному відношенні варіант органів учнівського самоврядування.

Науковий доробок І.Г. Ткаченка особливо цінний сьогодні, в умовах переходу від планової, командно-адміністративної економіки до ринкової, яка передбачає різноманітність форм власності на землю, безпосередню зацікавленість у результативності своєї роботи. У сучасному селі поруч з колективними сільськогосподарськими підприємствами все більшого значення набувають фермерські господарства. Нові суспільно-економічні умови ставлять, фактично, ті самі вимоги до особистості сучасного хлібороба, які формувалися у Богданівській середній школі ще за часів новаторської діяльності І.Г. Ткаченка: вміння використовувати нову сільськогосподарську техніку, зокрема малогабаритну та універсальну; дотримуватися засад наукової організації праці; використовувати новітні технології тощо.

Аналіз педагогічної системи І.Г. Ткаченка, визначення його внеску в розвиток вітчизняної науки знаходимо у працях цілої плеяди вітчизняних учених А.Б. Іванка [73–74], О. Іванова [75], Г.Є. Левченка [113], В.М. Мадзігона [126], О. В. Максимчук [138], О. Моторного [152], С.М. Ніколаєнка [157], В.В. Неверова [155], В.Б. Просвіріної [190], Н.С. Ратушної [196], Б.П. Хижняка [274].

На жаль, у наш час, порівняно з минулими десятиліттями, знехтувано роллю та значенням трудового навчання і виховання у школі. Спостерігається розрив

педагогічних зв'язків між трудовою діяльністю і навчально-виховним процесом. Можна стверджувати, що цілісної, науково обґрунтованої системи політехнічної освіти, трудового навчання і виховання, яка б враховувала особливості перехідного періоду до ринкової економіки, немає. Зниження життєвого рівня освітян призводить до того, що пріоритетними стають економічні й комерційні прагнення педагогів і вихователів. Проявляється й відсутність педагогічного прогнозування, удосконалення системи трудового виховання, а проблема підготовки молоді до життя і праці загострюється ще й через незабезпеченість трудового навчання належною матеріально-технічною базою.

Важливим у розгляді проблеми продуктивної праці та педагогічного її значення є досвід Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Це школа авторська, школа відомого педагога, мислителя, вченого-експериментатора – О.А. Захаренка. Саме в цій школі було створено всі необхідні умови для самореалізації як учнів, так і педагогів. Як слушно зазначає В.Г. Кузь, “цій ідеї підпорядковані всі сфери шкільного життя: навчальна, виховна, економічна, продуктивна праця, зміцнення матеріальної бази школи, спільна діяльність школи, батьків і селян Сахнівки та оточуючих її інших сіл” [108, 9]. Школярі були задіяні у виробництві продукції для фабрики, колгоспу та заводу. За угодою з районною фабрикою плетених виробів “Корсунчанка” пошиті тисячі серветок, рукавиць, фартухів, халатів – і все це з високою якістю [53, 95]. Приймання продукції відбувалося у чітко встановлені терміни створеним власними силами ОТК та батьками. Насамперед, зверталася увага на якість продукції. У вільний час та у вихідні дні діти працювали в цехах разом з батьками, майстрували, а найчастіше – лагодили домашню техніку.

Крім того, однією з педагогічних ідей О.А. Захаренка ми можемо вважати потребу про підняття рівня підприємницьких здібностей, умінь та навичок учителя сучасної загальноосвітньої школи, який на його думку повинен бути навченим “заробляти кошти, займатися бізнесом, додатковим виробництвом” [66, 12].

Учні 4–5 кл. брали участь у продуктивній праці 1 год. на день протягом навчального року, влітку від 1,5 год. до 4 год. Трудове навчання в Сахнівській школі ґрунтувалося на основі сільськогосподарських спеціальностей та професій (наприклад, школа готувала тваринників-механізаторів та механізаторів широкого профілю). Вивчення сільського господарства розпочиналося у 7 класі на факультативних годинах та гурткових заняттях. Хлопці також оволодівали навичками слюсарної, токарної справи, дівчата – домоведенням.

Виробничі, дослідні і спортивні споруди Сахнівської школи були побудовані народним методом (зусиллями толоки), без залучення будівельних організацій. Так було створено міні-завод, планетарій, профілакторій, стадіон, кімнату для гурткової роботи, деревообробний цех, класи швейної майстерності і кулінарні тощо.

О.А. Захаренко зазначав: “Від початку будівництва продуктивна праця органічно сплелася у шкільні будні, протистоячи уніфікованій системі, за якої словесними методами нерідко починається і завершується виховна робота... З повною відповідальністю стверджуємо, що будівельна діяльність – і все, що з нею

пов'язане, відповідає дитячим інтересам, наближає школу до життя, забезпечує гармонію розумових і фізичних зусиль. Це стало тією справою, де учні не відчували навмисності, труднощів впливу на них.

У процесі будівництва шліфувалася методика трудової діяльності учнів, яка відрізняється від організації роботи дорослих. Наша головна мета: розвиток молодих сил особистості, її здібностей на основі вікових можливостей” [68, 26].

З початку діяльності О.А. Захаренка, тобто з серпня 1958 р., навчально-виховний процес школи було побудовано таким чином, щоб, виховуючи учня формувати найкращі людські якості – створити гармонійно розвинену особистість майбутнього громадянина, патріота і людини праці. С.М. Ніколаєнко стверджує: “На весь Радянський Союз школа була відома творчим поєднанням навчального процесу та продуктивної праці, учнівськими виробничими бригадами, шкільним самоуправлінням. Щотижня ми працювали, вивчали технологічні процеси в полі, в цехах, на виробництві. ... Це потрібно відчувати і уявити наш стан, коли в магазинах обласного центру ми бачили, яким попитом користувалися меблі, зроблені нашими руками. Така активна діяльність давала нові знання, виховувала в нас працелюбність, розширювала кругозір” [157, 41].

Важливим було і те, що праця була творчою, невимушеною, посиленою. Вона включала елементи гри. О.А. Захаренко стверджував: “Будь-яка праця у нас пройнята елементами самодіяльності, гри. Ми – не за гру в праці, а за продуктивну працю на основі самоуправління з систематичними ігровими елементами” [68, 26].

У діяльності українських педагогів 60–70-х роках ХХ століття простежувалося ставлення до продуктивної праці, яке було аналогічним до поглядів німецького педагога-реформатора Г. Кершенштейнера. В ході порівняльного аналізу німецького і українського досвіду організації продуктивної праці з'ясувалося, що спільним було визначення мети продуктивної праці, а саме: якнайкраще навчати особистість спеціальності, професіоналізму і таким чином готувати її до служіння своєму народові. Отже, у 60–70-х роках ХХ століття окремими українськими педагогами-гуманістами було проголошене і апробоване педагогічним досвідом важливе значення продуктивної праці: ефективне державно-громадянське виховання молоді можливе лише у поєднанні з виконанням ділових завдань. Тобто ідея Г. Кершенштейнера про ефективність предметно-перетворювальної діяльності для державно-громадянського виховання учнів спочатку була втілена в Україні А.С. Макаренком, а потім утверджена педагогічним досвідом окремих авторських шкіл 60–70-х роках ХХ століття.

На думку О.А. Захаренка, школа є першим і справжнім центром виховання особистості, осередком творчої самореалізації кожного, хто причетний до неї: “Школа повинна мати землю і вчити дітей, як продуктивно її обробляти, як реалізувати свою продукцію, а також давати продуктивну природничо-наукову й економічну освіту” [67, 2].

Педагоги-новатори 60–70-х років ХХ століття чітко усвідомили, що цілісне уявлення про виробництво створюється в учнів у процесі безперервного трудового навчання. Вони успішно реалізували цю ідею на практиці. У яку б із

сфер трудового життя не приходили їх випускники, скрізь вони ставали висококваліфікованими спеціалістами. Із досвіду трудового виховання варто виокремити найцінніше: досвід виховання в особистості сумлінного ставлення до праці, формування необхідних трудових навичок, прищеплення почуття високої відповідальності за якість праці.

Зазначені якості характерні для працівника-виконавця в умовах функціонуючого виробництва і планової економіки. В ринкових умовах, коли змінюється попит на продукцію виробництва, важливо підготувати випускників до гнучкості технологічного процесу, до адаптації в нових виробничих ситуаціях, до продуктивної праці нової якості. Крім того, необхідно поруч з функціональними характеристиками виробів поліпшувати їх естетичні якості, у яких зацікавлені споживачі продукції. Тому недостатньою стає підготовка учнів лише до професійної діяльності реалістичного типу “людина – природа”, “людина – техніка”. Особистісно зорієнтоване трудове навчання вимагає рівноцінної трудової підготовки до інших напрямів професійної діяльності: “людина – людина”, “людина – знакові системи”, “людина – художні образи”. Досвід організації продуктивної праці учнів із зазначених напрямів професійної діяльності у 60–70-х роках ХХ ст. напрацьований у західних регіонах України: “У 60–70 рр. у Закарпатській області функціонувало понад 100 комбінатів, фабрик, майстерень і цехів, які виготовляли килими, ліжники, музичні народні інструменти, художні вироби з дерева і металу, лози, кукурудзяного листа, соломки; займалися художньою вишивкою, ткацтвом, художньою обробкою шкіри, керамікою. У цих виробництвах на той час було зайнято близько трьох тисяч майстрів народної творчості” [121, 10].

У кожному населеному пункті є майстри народної творчості, які здатні відродити ремісничі традиції продуктивної художньої праці учнів. Актуальною стає проблема розвитку самобутньої художньої творчості різних регіонів і залучених до цієї творчості учнів загальноосвітніх шкіл, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів.

Завдяки досвіду фахівців виробничого навчання з художніх промислів підтримується авторитет профілів, престиж спеціальностей зі сфери “людина – художні образи”. Наприклад, сфера обслуговування, де задовольняються естетичні смаки, культурні потреби людей різних соціальних типів, нині бурхливо розвивається, але не за національними традиціями, без урахування принципу етнічної диференціації. Тому актуальним є впровадження українських національних традицій з естетичного дизайну. Бурхливий розвиток отримали засоби візуальної комунікації, але продуктивної праці на зразок “людина – знакові системи” в педагогічній практиці досі не подибуємо.

Висновки до II розділу

Науковий аналіз еволюційних і стихійно-зумовлених причин впливу на розвиток продуктивної праці в умовах української загальноосвітньої школи дозволив виділити окремі періоди, які мають характерні особливості в емпіричному і теоретичному трактуванні. Актуалізація відомостей із літературних джерел про етапи розвитку педагогічної української думки,

зумовила розробку періодизації шкільної продуктивної праці. Виокремлено чотири основні етапи, які засвідчують професійні тенденції в генезі, стані і перспективах подальшого визнання педагогічною громадськістю, зумовлених можливостями продуктивної праці учнів. Основними етапами розвитку продуктивної праці є:

I етап – 1920–1933 рр. – період романтизму продуктивної праці, результатом якого виявилось: створення колективістської “школи-господарства” А.С. Макаренка з елементами орієнтації на світ професій, оновлення національних трудових традицій, політехнізм та індустріальний (а не ремісничий) підхід до організації продуктивної праці.

II етап – 1933–1958 рр. – період спрямованості продуктивної праці на ситуативні, командно-адміністративні впливи держави, без профорієнтації і збереження національних традицій, але посилилася увага до професіоналізму і політехнізму.

III етап – 1958–1990 рр. – період відродження гуманістичних традицій трудової школи, продуктивної праці у емпіричному досвіді окремих педагогів-новаторів: В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка. Продуктивна праця обмежувалася сільськогосподарським і промисловим виробництвом, проектно-технологічною спрямованістю.

Новітній IV етап – починаючи з 1990 р. і характеризується пошуком шляхів профілізації старшої школи і визначенням місця продуктивної праці у профільному навчанні старшокласників.

Із зазначених періодів виокремлено як найбільш значущий у становленні продуктивної праці на гуманістичних засадах європейської і світової педагогічної думки – це період 60–70-х років ХХ століття, протягом якого сформувався емпіричний досвід організації учнівської продуктивної праці у Богданівській і Павлиській загальноосвітніх школах на Кіровоградщині та Сахнівській на Черкащині. У ході порівняльного аналізу німецького і українського досвіду організації продуктивної праці учнів з'ясувалося, що вона є необхідним засобом державно-громадянського виховання учнів. Ідея Г. Кершенштейнера про ефективність предметно-перетворювальної продуктивної праці учнів була спочатку втілена в Україні А.С. Макаренком, а потім стверджена педагогічним досвідом окремих авторських шкіл 60–70-х років ХХ ст. Це період введення десятирічного терміну навчання в українській школі, що дозволило залучати учнівську молодь до продуктивної праці у виробничих бригадах, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. У 60–70-х роках ХХ століття продуктивна праця учнів була максимально наближена до реальних виробничих процесів в Україні, досягла найвищого рівня свого розвитку у старшій школі. Водночас недостатньо розвиненою у цей період виявилася продуктивна праця з художньо-промислового виробництва, потреба в якому і своєрідний досвід якого є у всіх регіонах України.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що організація продуктивної праці в досвіді шкіл України 60–70-х років ХХ століття має наукову і практичну значущість. В умовах ринкової економіки особливого значення набуває впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх

закладів перспективного педагогічного досвіду. Науковий доробок В.О.

Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка є надійним підґрунтям подальшого реформування національної системи освіти. Значущість продуктивної праці в авторських школах педагогів-новаторів полягає у виявленні та створенні педагогічних умов, необхідних для продуктивної праці.

Так, у школі-лабораторії В.О. Сухомлинського продуктивна праця учнів відбувалася з урахуванням принципу наступності, від вступу і до закінчення школи; міжпредметні зв'язки основ природничих наук з трудовим навчанням у школі-лабораторії ґрунтувалися на продуктивних методах, на ідеї взаємозв'язку навчання і праці; В.О. Сухомлинський створив власну самодостатню педагогічну систему з організації трудового навчання і виховання молоді.

В авторській школі-господарстві І.Г. Ткаченка був започаткований проектно-технологічний підхід у навчально-практичних, навчально-пізнавальних і навчально-творчих виробничих дослідженнях; успішно апробовано нові підходи до виховання почуття інтернаціоналізму у процесі продуктивної праці і колективного дозвілля у таборі “Дружба”; новаторським є внесок видатного педагога в розробку методів, форм, змісту трудового навчання та виховання; у 50–70-ті роки видатний педагог, не вводячи поняття “продуктивне навчання”, розробив основи та запровадив у практику продуктивне навчання, яке набрало розвитку у 90-ті роки минулого століття.

У школі-толоці О.А. Захаренка продуктивна праця учнів пов'язувалася з будівельною діяльністю, яка, на думку педагога-новатора, забезпечувала гармонію розумових і фізичних сил особистості (всі приміщення будувались спільно – школярами, учителями, жителями села використовуючи народну форму співпраці – толоку).

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ УЧНІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

3.1. Використання досвіду організації продуктивної праці учнів у сучасних новаторських школах України

Наявність ринку робочої сили в сучасній Україні тяжіє до професій нематеріальної сфери виробництва. Водночас у Європі попитом користуються представники масових робітничих професій, які приїжджають з України. Володіючи виконавськими вміннями з багатьох видів виробничої діяльності, вони є дешевою робочою силою у непрестижній праці. Промислові і сільськогосподарські підприємства, організації та установи були вимушені скоротити витрати на школу, зокрема на трудову підготовку, яка розвивалася на їх основі. Втратився основний економічний важіль, необхідний для підтримання процесу продуктивної праці.

Особливостями сучасного аграрного виробництва є:

1. Зайнятість працівників у великих агропідприємствах і в особистому підсобному господарстві.
2. Залежність урожаю (а отже, і доходу) від нестабільних погодних умов.
3. Нестабільне постачання з боку держави необхідних технологічних засобів сільського господарства.
4. Цінова політика, пов'язана із закупівельними тарифами на зерно.

Змінилася структура доходів селян, що безпосередньо впливає на рівень їх соціальних вимог до життєвих стандартів, тобто потреб, а звідси – й на відповідний рівень матеріальних інтересів та мотивацій до праці. Якщо у 1990 році оплата праці в сукупних доходах сімей колгоспників становила 59,4%, то в 1998 році її частка в сукупному доході сільської сім'ї зменшилася до 23,2%. Зате доходи від особистого господарства зросли майже удвічі – з 28,8% до 53,2% [154, 266].

Це джерело нині перетворюється в основне і визначальне у виживанні сільських сімей. Проте, оскільки особисте господарство через свою обмеженість не може бути єдиною та достатньою сферою прикладання праці і джерелом доходів селян, його слід розглядати як базу для подальшого створення селянських (фермерських) господарств, здатних до підприємницької діяльності, до продуктивної праці в нових умовах господарювання.

Досвід організації продуктивної праці 60–70-х років ХХ століття важливо було проаналізувати з урахуванням ринкових відносин. З переходом підприємств на нові форми господарювання, побудовою економічних відносин на госпрозрахунковій основі, трудова підготовка в школі почала вимагати нових предметів і підходів до організації продуктивної праці учнів.

Поява в економічній сфері нових форм господарювання (малі підприємства, фермерські господарства, кооперативи, акціонерні товариства тощо) кардинально

змінила вимоги до організації продуктивної праці школярів. З виконавської продуктивна праця стає проектувальним процесом, міждисциплінарною проектно-художньою діяльністю, яка забезпечує синтез трьох видів творчості: наукової, технічної, художньої.

Загальновідомо, що складний процес формування і подальшого розвитку особистості, безпосереднього виробника матеріальних благ відбувається в ході його взаємодії з різними елементами соціального середовища (через включення в систему суспільних зв'язків і відносин, спілкування з іншими членами суспільства в процесі спільної продуктивної праці, навчання, відпочинку тощо). Це важливе положення необхідно мати на увазі при вирішенні актуального завдання, що стосується удосконалення всіх елементів і напрямів системи підготовки, виховання та підвищення кваліфікації працівників. Зміни в економічній структурі народного господарства потребують відповідних коректив щодо змісту підготовки до життя і праці молодого покоління. Недостатнє врахування при цьому регіональних, природно-географічних, національних умов, непродумане скорочення часу на трудове навчання і на продуктивну працю, зокрема, негативно впливає на підготовку учнів до життя та праці. В емпіричному досвіді масової школи спостерігається тенденція до розвитку художньо-промислової продуктивної праці у школах мистецтв і прикладних ремесел.

Так, загальноосвітні заклади м. Миколаєва (№31, №58) набули статусу “Академії дитячої творчості”. Тут здійснюється продуктивна праця з предметів декоративно-прикладного циклу: ювелірної майстерності, кераміки, художньої обробки дерева, металопластики, художньої обробки тканини, лозоплетіння, соломоплетіння.

Така ідея не є новою. Вона уже реалізована у вальдорфській педагогіці, яка “прагне створити специфічне середовище, яке пом'якшує надмірний і руйнівний вплив технізованого світу” [76, 33]. Аналогічний досвід, дещо спотворений радянською дійсністю, уже пропонувався у школах педагогів-новаторів України. Постає проблема відтворення національної за змістом і формою продуктивної праці за аналогом до вальдорфської школи.

Сільське середовище – історично зумовлена категорія, яка має свою чітку специфіку (базову та регіональну), що охоплює як безпосередньо землеробство, так і всю сільську сферу, включаючи освіту. Особливий характер праці впливає на спосіб життя пов'язаних з нею людей, що знайшло вираження у розвитку особливої системи організації середовища – села. Це сільське середовище найбільш сприятливе для втілення ідей вальдорфської педагогіки.

У сільській місцевості проживає і в найближчій перспективі проживатиме близько третини населення України. У промисловому виробництві зосереджено значну частину соціально-економічного потенціалу суспільства: задіяне найбільше багатство країни – 41,8 млн. га сільськогосподарських угідь, загальна грошова оцінка яких дорівнює 306,8 млрд. грн., майже чверть виробничих фондів країни, п'ята частина працівників, формуються три чверті роздрібного товарообігу [194, 58].

Новітня і стародавня історія України свідчать, що в нашій країні село і селяни були й залишаються найважливішою підвалиною, на якій тримається

держава. Село не тільки виконує функцію продовольчого та сировинного постачальника держави, а й залишається носієм і продовжувачем самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань й традицій минулих поколінь, українського менталітету. Це середовище, де через дитячу творчу працю (рухливі ігри, заняття мистецтвом тощо) в дитини розвиваються здібності, виявляються якості, які дозволяють у дорослому житті використати свій потенціал [76, 33].

Звичайно, освітні реформи на селі, за умови, коли нинішня аграрно-реформаційна політика буде переглянута і чітко скорегована на посилення соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил сільського господарства, першочергове задоволення соціально-економічних інтересів селянства, подолання його бідності і досягнення необхідної якості життя, людської цивілізованості. Новий господар-селянин має стати повноцінною особою українського суспільства, спроможною повністю розкрити свій творчий потенціал. Цього можна досягти лише за умови підготовки школярів до майбутньої трудової діяльності на засадах власних традицій, звичаїв і зарубіжного досвіду вальдорфської педагогіки, яка є найвідповіднішою освітньою системою для сільських шкіл і кордоцентричної ментальності українського етносу.

Як слушно зазначає В.Г. Кузь, “найвразливіше місце в системі освіти сьогодні – це сільська школа. Але підтягування її до рівня міської здається не зовсім правильним, бо вона не є недорозвиненою міською школою. Це своєрідний освітянський заклад, зі своїм, як правило, полікультурним середовищем, з умовами розвитку в іншій, дещо відмінній від міської, інфраструктурі. Отже, йдеться про сільську школу не як про вчорашній, а як завтрашній день освіти ... Тому доцільно, визначивши її місце в системі соціального та науково-технічного прогресу, шукати самостійні шляхи розвитку. Вони, насамперед, мають впливати із завдань, які повинна розв’язувати сільська школа, і які мають бути пов’язаними з її особливим “сільським” статусом. Сільська школа знаходиться ближче до природи порівняно з міською. Отже, вона має цілу низку позитивних чинників, які впливають на успішну реалізацію функціональних обов’язків і ставлять її поза будь-якою конкуренцією” [107, 6].

На відміну від міських школярів, виробництво для яких недоступне, приховане в закритих для них установах, сільські діти органічно вписані у всі ланки сільської праці, для них не існує ніяких секретів. Вплив особливостей побутування сучасного села на формування свідомості молодого покоління дуже великий. Завдяки прямій близькості учня до основних виробничих процесів, з роками у нього складається чітке уявлення про роль праці в житті людини, її вплив на повноцінний всебічний розвиток особистості. Для соціальної зрілості сільських школярів істотною є й та обставина, що в селі раніше, ніж в місті, учні відчують інтерес до себе як до майбутніх фахівців.

Сучасні зміни переконують учнів сільських шкіл в тому, що в умовах, коли попит на робочу силу в місті скорочується, а продовження навчання у вищих навчальних закладах стало значно складнішим (виходячи з матеріальної точки зору), їх реальні життєві плани необхідно, в першу чергу, пов’язувати з рідним регіоном, робити власний внесок у розбудову сільського господарства, відродження регіональних народних промислів. На перший план виступає

необхідність оволодіння відповідними економічними знаннями і художньою культурою, необхідність адаптування до нових реалій життя, забезпечення конкурентноздатності продукції, яка б відзначалася високою споживчою якістю, асортиментом і дизайном упаковки.

Для сільської школи характерна близькість до сільськогосподарського виробництва і живої природи, до центрів матеріально-художньої культури, що створює сприятливі передумови для формування системи конкретних знань про наукові основи виробництва та для систематичного залучення школярів до продуктивної праці. З цією метою при школах створюються міні-ферми, підсобні господарства для підготовки працівників сільськогосподарського виробництва. Але без врахування етнічної специфіки українська продуктивна праця, яка традиційно пов'язана з календарно обрядовими святами і трудовими звичаями, міні-ферми і підсобні господарства втратять свою педагогічну значущість і перетворяться на вимушений засіб виживання в економічно несприятливих умовах. Показовим з цього приводу є досвід організації продуктивної праці українськими педагогами-новаторами, які навіть в умовах радянської авторитарної школи намагалися наблизити форми продуктивної праці до художньо-промислового виробництва, з урахуванням трудових традицій і звичаїв українського народу і його етнопедагогіки. На наш погляд, сільська школа повинна стати основою відтворення й удосконалення духовного, інтелектуального, матеріального надбання народу; забезпечувати той рівень знань, що дозволяє її випускникам бути конкурентноспроможними; володіти власністю у вигляді нерухомості, земельних ділянок. Саме сільська школа була постачальником професійних кадрів для художньо-матеріального і духовного напрямку української культури.

Цю проблему можна успішно вирішити, скориставшись цінним досвідом організації поєднання навчання з продуктивною працею, що нагромадили навчальні заклади Івано-Франківщини, Закарпаття, а також інших регіонів, де традиційно склалися центри українських народних промислів. Такою, зокрема, є авторська школа села Яворів Косівського району Івано-Франківської області, засновником та директором якої є П.В. Лосюк, член-кореспондент АПН України, Заслужений учитель України, кандидат педагогічних наук. У березні 2000 року на II Міжнародній виставці “Освіта, навчання та ділове управління” школа була представлена Академією педагогічних наук як авторська “школа здібностей”.

На південний захід від Косова у долині розкинувся Яворів – величезне, мальовниче гуцульське село (на 1 січня 2004 року в селі налічувалося 1081 господарство та 2425 жителів). У селі функціонує кілька приватних малих підприємств, які займаються в основному торгівельно-посередницькою діяльністю: а) сільськогосподарське підприємство з надання послуг населенню, яке було засноване на базі “Спілки селян Лесі Українки” та колгоспу “40-річчя Жовтня”. Тут надають послуги з розпилювання лісу, розчісування вовни, транспортування тощо; б) ВАТ “Злагода” – надає послуги з розпилювання лісу, автозаправні послуги; в) МП “Синевір” – посередницькі послуги; г) пекарня; д) 14 фермерських господарств.

Через місцеву специфіку – територіальних, природнокліматичних, історичних, соціокультурних можливостей – перед людьми завжди стоїть проблема виживання. Оскільки, з одного боку, вабить чарівність гуцульського краю, мальовничість природи українських Карпат, а з другого, – за зовнішньою красою гірської природи криється нелегке і суворе життя горян, яке не кожному під силу. Жителі села головним чином займаються ліжникарством, різьбярством, лісозаготівлею та вирощуванням худоби. Прибутки залежать від кон'юнктури ринку і нерідко бувають низькими в умовах глибокої економічної кризи, у якій опинилася молода Українська держава.

Уже понад тридцять років у ряді шкіл Косівського району діти й підлітки вивчають основи гуцульської різьби, що уславилися такими видатними майстрами, як Юрій Шкрібляк та його сини. Нині в Яворові живуть їх нащадки – відомі різьбярі, члени Спілки художників України Дмитро Шкрібляк і Василь Корпанюк [118, 8]. Так, від батька синові, від діда внукові передавались традиції народної творчості. До цього часу в селі збереглися такі традиційні види декоративно-прикладного мистецтва, як різьба по дереву, вишивка, ткацтво, писанкарство тощо. І в цьому немала заслуга школи, де учні в процесі трудового навчання та в процесі продуктивної праці займаються декоративною творчістю. Усе це нагадує принципи функціонування вальдорфських шкіл.

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика продуктивної праці вальдорфських і Яворівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів

№ п/п	Назва школи і кінцева мета	Види продуктивної праці
1.	І Вальдорфські школи: забезпечити цілісне гармонійне формування особистості, підтримувати три взаємопов'язані функції цілісної психічної структури людини, які виявляються в єдності мислення, почуттів та вольової системності.	Художні ремесла. Праця в умовах природного довкілля.
2.	І Яворівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів: створити зовнішні та внутрішні умови для розвитку здібностей кожного учня, для саморозвитку і самореалізації особистості.	Рослинництво. Тваринництво. Художні ремесла.

Яворівська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів на основі багаторічного досвіду досягла такого рівня занять художніми ремеслами, що здійснює допрофесійну і професійну підготовку школярів. Учні цієї школи на уроках художньої праці, етнічного дизайну не тільки знайомляться з гуцульським народним мистецтвом, але й залучаються безпосередньо до продуктивної праці з художніх промислів. Важливо зазначити, що науковцями лабораторії трудової підготовки і політехнічної творчості Інституту педагогіки НАН України розроблена і забезпечена програмами неперервна система технологічної і

художньо-промислової освіти з трудового навчання і художньої праці для 1–4 класів [238–239]. Програма “Етнодизайн і трудове навчання” для 5–9 кл., профільні програми з різних напрямів трудової підготовки для 10–11 кл. [235, 108–110]. Це має безпосереднє відношення не лише до утилітарно-промислової, але й до художньо-промислової орієнтації профільної підготовки учнів 10–11 класів. Наприклад, продуктивна праця з швейної справи, кравецтва може доповнюватися регіональними традиціями з етнодизайну. Тракторна справа, автосправа поєднується із промисловим дизайном. Профільна підготовка мулярів, теслярів, столярів немислима сьогодні без основ дизайну середовища. Орієнтація умінь на сільськогосподарські професії одухотворяється завдяки ландшафтному дизайну. Профільна підготовка секретарів, фахівців з товарної установки вимагає графічного дизайну. Програми покликані сприяти відновленню продуктивної праці з художньо-прикладного виробництва, започаткованого школами Яворівського регіону.

До складу школи-комплексу входить Яворівська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів і позашкільний заклад – Яворівський центр дитячої творчості, який налічує 10 гуртків, де займається 181 учень. Школа-комплекс юридично працює з 1995 року, тобто з часу реєстрації Статуту школи. Метою її діяльності є більш повне забезпечення освітніх потреб учнів гірського мікрорайону. Школа входить до складу науково-виробничого комплексу “Інтеграл” фізико-математичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Починаючи з 1997 року, школа-комплекс стає експериментальним педагогічним майданчиком і починає працювати за авторською програмою “Школа здібностей” (розвиток трудових здібностей школяра в умовах навчально-виховного комплексу гуцульської школи).

Продуктивна праця і професійна підготовка школярів здійснюється на основі власного багаторічного досвіду, який підтверджений самим життям, – діти повинні займатися різноманітними видами трудової діяльності, як і дорослі, посилюючись для їх віку. Тому школа має трудовий центр. Для учнів 1–4 класів – кімната праці, дослідна ділянка, теплиця. Для хлопців 5–11 класів – міжшкільна навчально-виробнича майстерня з цехами, майстерня по металу, навчально-дослідний вівчарник, дослідна ділянка. Для дівчат 5–9 класів – майстерня обслуговуючої праці, дослідна ділянка, теплиця. Для хлопців 10–11 класів – кабінет тракторної справи, монтажно-демонтажна майстерня, майстерня по металу, столярний цех, дослідна ділянка. Для дівчат 10–11 класів – навчально-виробничий цех ліжникарства, дослідна ділянка. Для учнів 1–11 класів – вівчарник, шкільне лісництво.

У Яворівській школі визначено методи включення учнів у продуктивну працю:

- а) у процесі трудового навчання і етнодизайну (художньої праці);
- б) у процесі суспільно корисної праці, в тому числі і художньо-промислової.

Таким чином, у процесі продуктивної праці враховуються нахили, здібності та інтереси школярів. Дехто надає перевагу виготовленню іграшок, інші ліплять загадкові фігурки або малюють те, що підказує їхня фантазія. Хлопці 5–8 класів вивчають столярну справу, бондарство, різьбу по дереву, випалювання. Дівчатка

5–8 класів займаються обслуговуючою працею і вишивкою. Учні старших класів опановують тракторну справу, дівчата виготовляють барвисті ліжники [117, 23].

Сільський житель повинен дбайливо працювати на землі, вирощувати худобу, берегти і примножувати природне багатство. У 1986 році власними силами на шкільній території було побудовано приміщення, де розмістився вівчарник, корівник і свинарник (див. додаток Ж). Учні доглядають шкільних ягнят і корів, а м'ясо і молоко використовується для приготування їжі в шкільній їдальні та для харчування учнів, які проживають у пришкільному інтернаті. Надлишок продукції реалізується, а кошти, отримані в результаті цього, витрачаються на потреби школи.

Упродовж багатьох років школа забезпечувала місцеве сільсько господарське підприємство трактористами. Про якість їх підготовки свідчить той факт, що на районному конкурсі молодих трактористів випускник школи В.Г.

Чорномудяк виборов першість на оранці. Багато випускників школи стали водіями, трактористами, чабанами, ліжникарками, різьбярками, будівельниками і працювали в місцевому сільськогосподарському підприємстві.

Відродження національної школи не можна уявити без звернення до народних промислів, трудових традицій, до народного декоративно-прикладного мистецтва, яке завжди було і є видом продуктивної праці учнів. Це завдання частково можна вирішити в рамках трудового навчання, при організації продуктивної праці учнів у процесі уроків трудового навчання та обслуговуючої праці. Усіляке залучення учнів до художньо-промислової праці – одна з важливих цілей шкільної освіти. Проте вона набуватиме ефективних форм лише тоді, коли учні створюватимуть регіонально специфічні продукти художнього виробництва суспільної або особистої цінності, а не лише ознайомлюватимуться з народним мистецтвом.

У шкільних програмах з художніх ремесел головна увага зосереджена на оволодінні учнями практичними навичками виготовлення художніх виробів (різьба по дереву, вишивка, ткацтво тощо). Як показує досвід Яворівської школи, цим роль занять не обмежується. Якщо вони мають розвивальну і виховну спрямованість, то одночасно виступають і ефективним засобом формування у школярів творчих здібностей та художньо-естетичного смаку. Досвід школи полягає в:

а) підвищенні якості навчання учнів виготовленню художніх виробів на основі збереження і розвитку традицій народного декоративно-прикладного мистецтва;

б) зміцненні зв'язку трудового і естетичного виховання;

в) створенні авторських програм, посібників, дидактичних матеріалів;

г) організації змістовної позакласної роботи (заняття гуртків, факультативів), яка є органічним продовженням урочних занять.

Як зазначалося вище, Яворівська школа має чималий досвід вивчення декоративно-прикладного мистецтва. Спочатку організовувалися гуртки різьби по дереву, а пізніше було впроваджено різьблення в урочний курс трудового навчання (починаючи з 5 класу).

Програму “Різьблення на уроках трудового навчання” склали вчителі району. Вона полягає у вивченні різьби як художньої техніки, що пов’язане з ознайомленням школярів із історією народного декоративно-прикладного мистецтва Гуцульщини та його найвидатнішими творцями, а тому має велике значення для патріотичного та естетичного виховання молодого покоління. Навчання розпочинається з більш доступної для дітей роботи з лобзиком. Наступним етапом роботи є ознайомлення з питаннями електротехніки, прийомами роботи з деревообробними інструментами. Учні 5-9 класів оволодівають технічними вміннями і навичками різьблення. Після того, як вивчено елементи різьблення узорів, школярі ознайомлюються з основними видами орнаментальних мотивів, які в гуцульській різьбі мають геометричний характер (тобто форми квадрата, ромба, еліпса тощо), а елементи, що утворюють їх, характеризуються різним комбінуванням ліній. У 10–11 класах основною стає творча робота: виготовлення передбачених вимогами кваліфікаційного іспиту, досить складних за декоративною композицією виробів з інкрустацією.

Основні завдання, що ставить програма, такі:

а) розкрити роль народної творчості, декоративно-прикладного мистецтва в матеріальному та духовному житті суспільства;

б) виробити практичні навички художньої обробки дерева;

в) розвивати художньо-творчі здібності, сформувати вміння створювати власні композиції в традиціях місцевого народного художнього промислу.

Від учнів вимагаються наступні вміння, що формуються в процесі навчання:

а) організувати своє робоче місце і дотримуватися правил техніки безпеки

;

б) володіти прийомами користування інструментом в процесі художньої обробки деревини;

в) проектувати вироби, виконувати їх та реалізовувати, як художньо-промислову продукцію.

Отже, заняття художніми ремеслами мають розвивальну і виховну спрямованість, виступають ефективним засобом розвитку здібностей, формування у школярів працьовитості та художньо-естетичного смаку і, водночас, є сучасним, заново відродженим видом продуктивної праці учнів.

Село Яворів відоме ще і як один із основних осередків художнього ліжникарства. Ліжник (вовняна ковдра) – самобутній універсальний домотканий виріб. Складність виготовлення ліжників полягає в тому, що всі технологічні процеси доводиться виконувати вручну (миття і розчісування вовни, прядіння, ткання тощо).

Перші навички виготовлення ліжників більшість учениць набуває вдома, оскільки в Яворові майже кожна сім’я займається цією справою. Проте, на базі школи функціонує цех ліжникарства, який був створений на основі угоди з Косівським художньо-виробничим комбінатом (див. додаток 3).

Ліжникарство має давню історію, але лише на початку ХХ ст. з чисто прикладного виробу ліжник перетворився на художній, який має перспективу постійного вдосконалення. Останнім часом до розробки нових візерунків разом з народними умільцями залучалися професійні художники Києва, Львова та інших

мистецьких центрів України, а також з Російської Федерації та Молдови.

Село Яворів, де збереглися мистецькі традиції виготовлення ліжників, стало центром цього процесу. Тут розробляються нові концепції розвитку ліжникарства, у яких беруть активну участь педагоги та учні школи. Так, на базі школи було проведено три відкриті пленери з ліжникарства (керівник – доцент Львівської академії мистецтв З.М. Шульга) і діє постійний семінар із створення нових зразків гуцульського ліжника. Крім цього, в даний період ліжникарство стало основною виробничою діяльністю мешканців села Яворова. У розробці і впровадженні перспективних візців ліжників, нових технологій їх виготовлення беруть активну участь учні.

У Яворівській школі не менша увага приділяється популяризації мистецтва вишивки. Вишивка – це техніка прикрашання текстильного чи іншого виробу за допомогою різного виду стібків нитками, бісером, коштовним камінням. На уроках художньої праці (етнодизайну) учениці 5–11 класів ознайомлюються з історією, технікою вишивки, її застосуванням, працюють над створенням нових узорів; виготовляють сучасні вироби, оформлені гуцульською вишивкою: серветки, панно, скатертини, рушники, кептарі, фіранки тощо.

Поряд з вивченням декоративно-прикладного мистецтва на уроках художньої праці (етнодизайну) у школі функціонують гуртки “Різьба по дереву”, “Виготовлення дерев’яної іграшки”, “Вишивка”, “Писанкарство”, “Ліжникарство”, “Виготовлення посуду”. З практики роботи школи видно, що гурткова робота з декоративно-прикладного мистецтва сприяє проведенню продуктивної праці з художніх промислів. Характерними особливостями цих занять, в порівнянні з уроками праці, є невелика кількість школярів (5–8 чоловік), різновікова група учнів з різних класів, відвідування занять за власним бажанням, спрямування завдань на розвиток творчих можливостей.

Для більшої зацікавленості учнів у роботі гуртків трудові завдання формуються так, щоб учні бачили перспективу своєї роботи, розуміли, що від рівня теоретичних знань та трудових умінь залежить не лише особистий добробут, а й розвиток суспільства загалом.

Відкривається чудова перспектива для молодих умільців у сучасних ринкових умовах, що пов’язана з виробництвом екологічно чистого посуду та предметів для зберігання продуктів з натуральних матеріалів, оздоблення їх традиційним художнім різьбленням із врахуванням вимог оформлення сучасного інтер’єру, дизайну.

На наш погляд, шкільні майстерні можуть стати початковою ланкою у сфері підприємництва. Тому необхідно створити такі умови, щоб вироби, створені учнями, не лише брали участь у виставках, а й успішно реалізовувалися. У такому випадку в дітей складається уявлення про кінцевий результат своєї праці, що формує у них почуття впевненості у власних можливостях. У цій справі активну участь повинна взяти адміністрація школи, батьківські комітети, спеціалісти, органи місцевого самоврядування.

Сільських школярів залучають до продуктивної праці і під час літніх канікул. З цією метою щороку в Яворові функціонує табір праці та відпочинку “Явір”. Він був створений на основі договору між Яворівською школою та

місцевим господарством (див. додаток К). У таборі учні займаються продуктивною працею на сільськогосподарському виробництві. Адміністрація школи, організовуючи табір, керується такими положеннями:

- а) підготовка учнів до адаптації в ринкових економічних відносинах у процесі продуктивної праці;
- б) здійснення творчого активного відпочинку.

У таборі протягом однієї зміни працювали і відпочивали 60 учнів. Усі вони були задіяні у різних видах праці. Так, на горі Сокільській учнями було очищено 15,5 га сінокошу від чагарників, заготовлено 40 т зеленої маси, в цеху ліжникарства було виготовлено 20 ліжників, проводились роботи з благоустрою колгоспної ферми, здійснено ремонт шкільних приміщень, проведено обробіток просапних в колгоспі на площі 2 га.

Протягом табірної зміни учні школи не тільки продуктивно працювали, але й змістовно відпочивали. За зміну було організовано і проведено спортивні змагання, туристичні походи місцями бойової слави Косівщини тощо.

Тривалий час у Яворівській школі функціонувала шкільна комплексна бригада, створена на правах виробничого підрозділу. Бригада здійснювала організацію продуктивної праці за кількома напрямками:

- а) тваринництво (шкільна ферма) і художній текстиль;
- б) рослинництво (7 га сінокошу) і флористика;
- в) шкільне лісництво і художня обробка деревини.

Основна увага приділялася шкільній вівцефермі, яка організована з метою залучення учнів до суспільно корисної продуктивної праці: здобуття навиків з годівлі, догляду, утримання, розведення і вирощування овець. Так, досягалася мета підготовки спеціалістів з вівчарства, а також виховувалося в учнів поважливе ставлення до сільськогосподарської праці.

Бригада, яка обслуговувала вівцеферму, взаємовідносини з місцевим господарством будувала на принципах госпрозрахунку й повного самофінансування. Господарство надавало для організації вівцеферми тварин, ділянки для випасу і заготівлі сіна на зиму, а також забезпечувала її концентрованими кормами. Тварини проходять повний цикл росту і реалізуються надалі як племінні, або йдуть на забій, якщо виявиться, що окремі з них не відповідають племінним вимогам. Вівцеферма спеціалізувалася на вирощуванні місцевих гірськокарпатських овець з білою вовною, вирощуванні тієї ж породи овець з чорною і сірою вовною, відгодівлі м'ясних порід овець.

Головним напрямом діяльності бригади є засвоєння учнями основних навичок роботи у вівчарстві, і проходить воно у кілька етапів. На першому етапі учні знайомляться з основами фізіології вівці (короткі відомості з будови тіла, топографії внутрішніх органів, температура, частота серцевих скорочень і дихання тощо). Другий етап передбачає засвоєння основних положень про годівлю овець і принципи нормування кормів (поняття про поживність і енергетичність корму, фізіологічне значення окремих його компонентів, поняття раціону і принципи його балансування, мінеральні речовини в годівлі овець, кормові добавки). Третій етап полягає у дослідженні положень племінної оцінки тварин: учні вивчають прийоми оцінки будови тіла (що є важливим для

визначення відповідності тварини племінним вимогам), засвоюють методи візуальної оцінки густоти і довжини вовни. На четвертому етапі учні знайомляться з елементами інструментальної оцінки якості вовни (за допомогою мікроскопа), набуті знання застосовують на практиці. Наступним етапом є проведення дослідів з вивчення впливу окремих мінеральних речовин на ріст і якість вовни, що можуть лягти в основу розробки науково-обґрунтованих рекомендацій з годівлі овець у господарстві.

Пришкільна вівцеферма функціонувала на принципах самофінансування, тому учні опановували також елементи економічних знань, змістом понять вартості і собівартості, окупності затрат, а також досліджували, які саме фактори визначають ці величини. Складався розрахунок виробничих затрат, вартості кормів та іншого, а при реалізації тварин оцінювалися затрати і визначалися рентабельність вівцеферми. Доцільним виявилось введення оплати праці, яка виражалася в преміюванні кращих учнів цінними подарунками, коштами для екскурсій.

Робота вівцеферми повинна мати належне ветеринарне забезпечення. Ці обов'язки мають бути покладені на ветслужбу колгоспу, а також на державну ветслужбу. Необхідно залучати спеціалістів, в т. ч. і випускників школи, для введення ними занять з основ ветеринарної і зоотехнічної справи, зокрема, аби забезпечити засвоєння учнями елементів надання першої допомоги тварині.

Бригада, яка обслуговувала вівцеферму, тісно співпрацювала з Українським науково-дослідним інститутом фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин в особі його співробітника, випускника Яворівської школи, кандидата біологічних наук В.В. Гуменюка. За шкільною бригадою було закріплено 7 га сінокосу, на яких учні заготовляють сіно для годівлі тварин взимку.

На базі Яворівської школи було створено шкільне лісництво (за угодою з Косівським міжколгоспним лісгоспом). Згідно цієї угоди, Яворівське лісництво зобов'язувалося надавати практичну допомогу в трудовому вихованні, навчанні, організації суспільно корисної продуктивної праці, профорієнтації учнів на спеціальності, які необхідні лісовому господарству.

Яворівське шкільне лісництво зобов'язувалося своєчасно і якісно виконувати завдання, поставлені Яворівським лісництвом (див. додаток К). Так, станом на 20.10.2002 р. шкільним лісництвом було виконано такий обсяг робіт:

1. Лісокультурні роботи:

- а) посадка лісових культур – 1,5 га;
- б) догляд за лісовими культурами – 10 га;
- в) доповнення лісових культур – 3,5 га;
- г) закладка лісового розсадника – 0,05 га;
- д) заготівля насіння – явора (3 кг), бука (5 кг).

2. Лісогосподарські роботи:

- а) очистка лісосік – 10 га;
- б) догляд за молодняком – 2 га.

3. Лісозахисні роботи:

- а) виготовлення шпаківень – 40 шт.;
- б) огорожа мурашників – 20 шт.

Прикладом використання суспільно корисної продуктивної праці у освітньому шкільному процесі може слугувати досвід роботи Химчинської загальноосвітньої школи I–III ступенів Косівського району Івано-Франківської області. На 1 вересня 2004 року кількість учнів становила 568 осіб. На базі школи функціонує шкільна пекарня, кузня, пасіка. Школа здійснює впровадження освітньої діяльності, пов'язаної з наданням професійної освіти на рівні кваліфікаційних вимог до підготовки з робітничих професій за напрямом тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва (категорія “А”) 8331.2, з ліцензованим обсягом прийому 25 осіб, відповідно до рішення ДАК від 21 грудня 2000 року. У розпорядженні школи знаходиться набір сільськогосподарських машин: два трактори – Т – 40 АМ та ДТ – 75 М, вантажний автомобіль ГАЗ – 53 А.

Педагогічний колектив школи ставить перед собою завдання – дати учням знання з основ наук; сформувати високу гуманістичну духовність, моральність особистості; підготувати відповідального, дисциплінованого, ініціативного, творчо мислячого підприємливого працівника як для агропромислового комплексу, так і для інших галузей народного господарства. Провідна роль у формуванні цих якостей належить трудовому вихованню і навчанню. Виробнича бригада стала справжньою школою трудового навчання і виховання старшокласників.

Розвиток в учнів трудових якостей є соціальним завданням загальноосвітньої школи, розв'язання якого багато в чому залежить від особистості вчителя та умов, які склалися в школі.

Незважаючи на всі негаразди сьогодення, школа зберегла навчально-матеріальну базу: 3 трактори, повний набір сільськогосподарських машин (сівалки, картоплесаджалки, картоплекопач, оприскувачі, культиватори, луцильники, котки, борозни). Заклад має кабінет обслуговуючої праці, майстерні для роботи з деревиною, металом; майстерні для вивчення тракторної та швейної справи.

Шкільні практичні роботи спрямовані на закріплення теоретичного матеріалу з питань трудового навчання, на вироблення в учнів умінь і навичок самостійно створювати, організовувати та контролювати етапність роботи.

У першу чергу було вирішено питання потреби в кадрах. Крім вчителів трудового навчання, які працюють за фахом, залучили колишніх спеціалістів сільського господарства, які працювали у спілці селян. Це дозволило створити ланки механізаторів, рослинників, овочівників. Усі напрями господарювання працюють на самообслуговуванні та самокупності і складають єдине ціле. Учні несуть повну відповідальність за стан, якість, результати виконання певних видів праці, за кінцевий результат роботи; самі здійснюють розрахунки витрат і прибутків, підраховують коефіцієнт ефективності трудової діяльності колективу. Такий підхід дозволяє формувати не тільки трудові вміння і навички, культуру праці, але й уміння планувати, організовувати і контролювати свою роботу, домагатися високого результату діяльності.

Організовує та керує трудовим життям школярів, визначає мету кожного заняття, зміст, структуру, організацію видів праці агроном школи та учнівський

актив бригади.

У 2002-2004 н. р. на площі 6 га бригада вирощувала озиму пшеницю (2,5 га), картоплю (2,2 га), квасолю (1 га), капусту, столовий буряк (0,3 га), огірки. На 2002–2004 навчальний рік учні взяли в оренду ще 5 га землі, щоб створити фермерське господарство. Складаються акти обліку зібраного врожаю, які здаються в сільську Раду народних депутатів, а весь урожай зберігається в підвалах й коморах школи, згодом використовується шкільною їдальнею. Зерно перемелюють у сільському млині на муку, а з неї виробляють макарони, випікають хліб, булочки. Це допомагає значно знизити оплату харчування учнів.

Практика показала, що без переробки сільськогосподарської продукції будь-які форми господарювання малорентабельні, або навіть збиткові. Тому незабаром було збудовано власну шкільну пекарню.

Школа має власну пасіку (8 бджолородин), за якою доглядають члени гуртка “Юний бджоляр” під керівництвом досвідченого пасічника – теж колишнього працівника спілки селян. Частина одержаної продукції продається, а гроші використовують для закупівлі запасних частин для машин, сортового насіння. Частину врожаю витрачають на відгодівлю свиней та ВРХ (бичків) (у 2002–2003 навчальному році було створено відділ тваринництва).

Працює і шкільна кузня, де учні навчаються азів ковальської справи і самостійно виготовляють нескладні деталі для шкільного автопарку сільськогосподарських машин, а також ремонтують шкільний реманент.

Значну допомогу у трудовому вихованні надають батьки вихованців. Традицією в школі стало проведення толок при посадці сільськогосподарських культур у шкільній бригаді, просапці, зборі врожаю. Батьки і діти працюють разом, бачать працю своєї дитини й інших, що стимулює покращення дисципліни, виховання високої культури праці.

Щорічно проводяться екологічні толоки, в яких бере участь громадськість всього села та весь дитячий і учительський колектив. Прикладається максимум зусиль для збереження естетичного вигляду школи, обладнання шкільних кабінетів та майстерень. Така організація продуктивної праці в Химчинській загальноосвітній школі допомагає педагогічно професійно інструментувати новітню ідею модернізації загальноосвітньої школи шляхом її профілювання.

Передовий досвід функціонування МНВК (міжшкільних навчально-виробничих комбінатів) актуалізував принцип етнічної диференціації продуктивної праці старшокласників, принцип пріоритетності у забезпеченні регіональних потреб у найпопулярніших робітничих професіях, що пов’язана зі специфічним для України принципом професійно зорієнтованої продуктивної праці учнів (на відміну від специфічного для Росії принципу політехнізму). Наприклад, у Бориспільському МНВК (Київська область) вважають, що недостатній життєвий досвід, низький рівень знань учнів та одночасне отримання фахової підготовки створюють значні труднощі у професійному самовизначенні учнів і вимагають соціально професійної роботи з ними.

Основою профорієнтаційної роботи у міжшкільному навчально-виробничому комбінаті м. Борисполя є сучасна матеріальна база для здійснення продуктивної праці, яка вважається найефективнішим типом трудового виховання

. Матеріально-технічна база для продуктивного навчання в МНВК планується у відповідності до профілів: це сучасне технологічне устаткування, технічна документація, оснащення, навчально-методична література. Наприклад, у кабінеті комп'ютерної справи є ІВМ – 486, ІВМ – 5, здійснене підключення до мережі “Internet”. Кабінет теоретичного та практичного навчання спеціальності “Секретар-керівник” оснащений комп'ютерами: ІВМ – 486, Pentium – 2, принтерами, музичним центром, відеодвійкою, друкарськими машинками.

Кулінарний цех має сучасне обладнання: мікрохвильова піч, електроплита, кухонний комбайн, електром'ясорубка, тостер, повний інвентар працівника кухні.

Для практичного оволодіння спеціальністю “Швачка” облаштований швейний цех: промислові швейні машини, оверлок, петельні машини, швейно-вишивальна машина, яка виконує понад 1500 операцій, підключення до мережі “Internet” для профінформування щодо сучасних швейних технологій.

Для більш ефективного продуктивного навчання заняття практичного спрямування проводяться на базових підприємствах м. Бориспіль: майбутні медсестри – у ЦРЛ, кухарі – на підприємствах промислового харчування, помічники вихователя – у дошкільних закладах, водії – в автошколі.

Чітко простежується тенденція до відродження специфічних принципів української продуктивної праці: принцип профорієнтаційного і промислово-художнього спрямування в поєднанні з сучасною ідеєю модернізації старшої школи – профілюванням.

На основі зазначених принципів продуктивної праці можливе відродження регіональних громадянських осередків з їх регіональною своєрідністю і неповторними культурними традиціями. Регіонально спрямована продуктивна праця у сучасних МНВК може забезпечити ефективне громадянське виховання учнів, яке у 60–70-х роках ХХ століття започаткували видатні педагоги-новатори.

Наприклад, у Тернівському міжшкільному навчально-виробничому комбінаті на Закарпатті виробниче навчання розпочиналося з технічних профілів. Але потреби у робітничих кадрах Тячівського району зумовили відкриття профілів з будівельної справи, хлібопекарської і торгівельної. Попит на твори декоративно-прикладного мистецтва сприяв відкриттю ряду профілів з етнотранспорту Закарпаття. Тепер у Тернівському МНВК переважають профілі мистецького напрямку, зокрема по відродженню народних промислів однієї з історично зумовлених організаційних форм народного декоративно-прикладного мистецтва у вигляді товарного виготовлення художніх виробів з обов'язковим застосуванням художньої праці [10, 27].

Діяльність Тернівського МНВК свідчить, що навчальні заклади з продуктивною працею не менш потрібні ніж сучасні заклади нового типу: ліцеї, гімназії. Комбінати стають центрами трудової підготовки в регіоні, охоплюють її напрямками значну частину старшокласників, забезпечують їхню професійну орієнтацію.

Виступаючи координуючими центрами у формуванні матеріальної і духовної культури особистості, сучасні МНВК мають значні потенційні можливості для поглиблення, розширення і закріплення досвіду педагогів-новаторів 60–70-х років ХХ століття в організації продуктивної праці учнів.

Аналіз стану трудового виховання в сучасній новаторській школі дає підстави стверджувати, що досвід такої організації навчально-виховної роботи створює для школи перспективні умови виживання в реаліях сьогодення. Така школа не вимагатиме повного державного фінансування, оскільки завдяки впровадженню в навчально-виховний процес продуктивної праці з елементами етнодизайну вона має всі шанси не лише “залишатися на плаву”, а й завдяки прибуткам прогресувати, удосконалюватися, розширювати свої освітянські та виховні можливості. Вивчення і поширення такого досвіду підготовки учнів до трудового виховання є актуальним і заслуговує на широке впровадження у школах України. На це вказують і педагоги-дослідники, які навіть у нелегких умовах переходу до ринкових відносин прагнули розв’язати проблему трудової підготовки підростаючого покоління, вважаючи продуктивну працю з елементами етнодизайну необхідною умовою виховання і навчання взагалі.

3.2. Перспективи розвитку продуктивної праці учнів у загальноосвітніх навчальних закладах

Трудова підготовка учнів загальноосвітньої школи в умовах ринкових виробничих відносин вимагає такої організації продуктивної праці, у якій мета, процес і результати праці забезпечують не лише утилітарний, але й художньо-промисловий підхід. Лише на основі взаємодоповнюваних функціональних і естетичних характеристик сучасної ринкової продукції забезпечується її конкурентноспроможність: “Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, які відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави на найближчі два десятиліття вимагають глибокого оновлення системи освіти, зумовлюють її випереджувальний характер” [98, 3].

Випереджувальний характер сучасної освіти вимагає кардинальних змін у її системі загалом та в організації продуктивної праці учнів, зокрема. Важливим складником продуктивної праці учнів в умовах особистісно зорієнтованого навчання є проектно-технологічний підхід до її організації, тобто використання основ проектування у різних видах продуктивної технологічної діяльності учнів.

Визначення перспектив розвитку трудової підготовки – складне завдання, яке може бути успішно вирішене за умови, що будуть враховані як позитивні, так і негативні тенденції її розвитку. Аналіз досвіду показує, що трудове навчання як навчальний предмет враховує специфіку, традиції, регіональні особливості. У цілому простежуються такі позитивні тенденції: політехнічна і виховна (участь школярів у суспільно корисній продуктивній праці, промисловості і господарстві, сфері послуг; зв’язок школи з виробництвом, підприємницькими структурами; здійснення трудового навчання як необхідного складника частини середньої освіти).

Поряд з позитивними тенденціями, в трудовій підготовці школярів розглядаються і негативні: виключення з програми шкіл трудової підготовки або ж заміна її суто академічним навчанням; зведення трудового навчання і продуктивної праці учнів до набуття ремісничих навичок тощо. Значно зменшилася мережа міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, почала

руйнуватись навчально-матеріальна база трудового навчання, знизився рівень компетентності фахівців трудового навчання, виникла проблема працевлаштування випускників загальноосвітньої школи. За існуючої системи фінансування освіти не передбачено виділення коштів для матеріального забезпечення навчального процесу. Так, сучасна школа перестала бути організатором трудового виховання та навчання учнів. Ослаблена її роль у трудовій підготовці в рамках предметного навчання, в організації продуктивної, суспільно корисної праці, професійної орієнтації дітей. Розвалюється міжгалузевий підхід до здійснення трудової підготовки і забезпечення зайнятості підлітків. В школі погано прививаються нові форми організації праці дітей, адекватні духу ринкових відносин, стимулюючи їх власну активність, підприємство, що дозволяло б їм на практиці залучатися до праці в умовах ринку [72, 6].

Одним з можливих і реальних способів подолання негативних явищ в освіті є самостійна господарська діяльність шкіл, заснована на продуктивній праці з елементами художньо-промислової освіти в умовах шкільного виробництва. Так, різноманітна, багатогранна навчально-виховна робота в поєднанні з продуктивною працею здійснюється у педагогічних колективах Вінницької, Волинської, Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Хмельницької, Черкаської областей [88]. Таку художньо-промислову орієнтацію продуктивної праці забезпечують нині школа №1 м. Долини, Соколівська школа Косівського району, Яворівська і Химчинська школи на Франківщині, Янівська школа №1 Львівської області, а також міжшкільні навчально-виробничі комбінати Закарпаття. Досвід такої професійно-орієнтованої і художньо-промислово спрямованої продуктивної праці важливо вивчити і розповсюдити по всіх художньо-промислових центрах України.

Відповідно до Концепції загальної середньої освіти, трудова підготовка у 12-річній школі повинна забезпечувати ознайомлення учнів з основами сучасного виробництва, основними технологічними процесами, основами технічної творчості, сільськогосподарського дослідництва, дизайну, декоративно-ужиткового мистецтва; набуття навичок роботи знаряддями праці різних рівнів досконалості (від ручних до автоматизованих); формування технолого-конструкторських, економічних, екологічних знань і вмінь; усвідомлення учнями суспільної значущості продуктивної праці. Вона сприяє професійному самовизначенню школярів, формуванню в них якостей, необхідних для трудової діяльності в різних сферах виробництва, обслуговування та побуту і подальшому їх навчанню та професійному удосконаленню.

Зміст трудового навчання у старших класах пов'язується з відповідним профілем школи і сприяє загальноосвітньому й загальнотрудовому розвитку учнів. За умови поглибленого трудового навчання школа може здійснювати професійну підготовку на рівні кваліфікованих виконавців з певних професій і фахових спеціалізацій.

Згідно з Концепцією середньої загальної освіти, трудова підготовка повинна відображати орієнтацію на розвиток та саморозвиток особистості в умовах ринку

праці та професій; вона спрямована на набуття учнями таких якостей особистості, як порядність, підприємливість, діловитість, особиста відповідальність, здатність до самостійного аналізу життєвих реалій та прийняття рішень в екстремальних умовах; мати широку варіативність засобів професійного самовизначення [98].

Перший віце-президент АПН України В.М. Мадзігон зазначив, що одним з основних принципів розвитку освіти є “виховання молодого особистості-працелюба, який би гармонійно поєднував навчання із суспільно корисною і продуктивною працею; організація і функціонування системи профорієнтації і профвідбору молоді” [255, 5].

Поряд з формами продуктивної праці, які історично склалися, набувають розвитку нові, що вписуються у ринкові відносини, активізувався їх пошук у науці (госпрозрахункові майстерні, учнівські колгоспи, кооперативи, арендні бригади, шкільні мікроферми, заводи). Трудове виховання в умовах ринкових відносин – це процес, який має стати засобом реалізації основних принципів і завдань виховання у національній системі освіти, сприяти формуванню особистості нової доби, що володіє відповідними вміннями та навичками на основі сучасних знань про ринкову економіку та може знайти застосування власним здібностям у системі виробництва.

Авторський колектив під керівництвом В.М. Мадзігона розробив стандарти з освітньої галузі “Технології” для початкової, основної і старшої загальноосвітніх шкіл. Завданнями, визначеними стандартами для початкової школи є: забезпечення учнів до професійного спрямування трудового навчання, виховання якостей, необхідних для впровадження в умовах ринкових виробничих відносин, залучення учнів до суспільно корисної діяльності, пов’язаної з культурою побуту і господарювання. У стандарті для початкової школи виокремлена змістова лінія “Продуктивна праця”, у якій передбачено виконання продуктивної праці, доступної для молодших школярів. Обов’язковим результатом продуктивної праці є систематичність її організації, вміння передбачати суспільно корисну результативність праці.

Окремо виділена у стандартах початкової школи змістова лінія “Професійне самовизначення”, де сформульована вимога про необхідність ознайомлення учнів з професійними напрямками: людина – природа, людина – художні образи, людина – знакові системи, людина – людина. У стандарті початкової школи приділено увагу художньому самоврядуванню учнів, елементам проектування суспільно корисних і естетичних результатів праці. Отже, в початковій школі передбачено підхід до продуктивної праці, який ґрунтується на принципах політехнічного навчання, профорієнтації і проектування.

Стандарти розроблені з урахуванням принципу наступності початкової і основної школи. Основою реалізації всіх змістовних ліній є проектно-технологічна та інформаційна діяльність, яка інтегрує всі види сучасної діяльності людини: від появи творчого задуму до реалізації готового продукту.

Заслуговує на увагу модель трудової підготовки, розробленої Д.О.

Тхоржевським [265]. Він визначив основні завдання трудового навчання та шляхи їх здійснення. На думку вченого, загальноосвітні функції трудового навчання трансформуються у загальноосвітні завдання: трудове виховання,

професійна орієнтація, політехнічна освіта, творча праця, продуктивна праця. Продуктивна праця має здійснюватися на всіх етапах навчання учнів у школі. У початковій школі повинні бути створені передумови для залучення учнів до систематичної продуктивної праці з елементами творчості. В основній школі – безпосереднє залучення школярів до конструкторсько-технологічної, конструкторсько-художньої та дослідницької діяльності на базі їх продуктивної праці. Старша школа має ознайомлювати учнів із сучасним виробництвом, спираючись на знання з основ наук на рівні загальнонавчальних закономірностей; різнобічне ознайомлення з професією, що стосується обраного учнями профілю трудового навчання; залучення учнів до раціоналізаторства та винахідництва на базі змісту трудової підготовки; формування в учнів здатності мобілізувати свої творчі можливості в різних видах діяльності.

Д.О. Тхоржевський визначив норми виробітку для різних вікових груп у сільськогосподарському виробництві, виробниче навантаження на тривалість робочого часу. На його думку, кожен учасник виробництва повинен відчувати себе господарем підприємства, на якому він працює. Це спонукатиме його до повної самовіддачі трудовій діяльності, яка за таких умов матиме максимальний ефект.

Продуктивна праця учнів тільки тоді є дійсно продуктивною, коли має добровільне, творче начало, коли школярі повною мірою відчувають відповідальність за доручену справу. Саме необхідність прояву ініціативи робить працю привабливою. Це потребує пошуку нових видів та форм організації продуктивної праці. Досвід показує, що тут наявний раціональний підхід, він пов'язаний з виконанням замовлень виробництва (наприклад, розробити технологію, виготовити вироби, оцінити об'єкт тощо). Другий фактор дозволяє висунути на обґрунтування ідею розвитку творчих здібностей особистості. Саме цей фактор дає підстави вважати, що підвищення освітнього рівня робітників є основою піднесення продуктивної праці. Останнє, в свою чергу, робить очевидним той факт, що в школі необхідною є індивідуалізація та диференціація видів, форм і методів трудової підготовки – дослідництва, продуктивної праці, факультативних занять, – що дозволить виявити у кожного учня не тільки здібності до конкретної діяльності, але й розвиватиме творчі його можливості. Продуктивна праця не лише включає учнів у постійні життєві ситуації, але й виявляє такі різнопланові запити, які, як правило, випереджують його можливості, постійно ставить його в умови теоретичного й практичного їх задоволення.

Необхідно створити на рівні школи такі умови, які б сприяли, по-перше, виникненню потреб у набутті знань, умінь і навичок, і, по-друге, забезпечували б формування творчих інтересів вже на ранніх етапах залучення учнів до продуктивної праці.

Продуктивна праця є джерелом пізнавального інтересу через свою конкретність, цілеспрямованість, практичну значущість. Через свідоме ставлення до неї навчання стає більш зрозумілим, практично значущим, супроводжується підвищеною активністю, прагненням до пошуку нового. Вона є основним процесом виробництва, в якому формується, по-перше, ставлення до праці, по-друге – до виробництва. Ставлення до праці передбачає відносини у виробництві,

а до виробництва – відносини у процесі руху виготовлених матеріальних цінностей до споживання. У продуктивній праці закладені реальні можливості посилення екологічного, економічного, політехнічного, трудового виховання, а в результаті – освоєння виробництва.

Практика показує, що участь учнів у продуктивній праці має бути пов'язана з їх включенням у структуру демократичних та гуманістичних людських стосунків, у найпрогресивніші форми колективної трудової діяльності, де учні зможуть виявити себе виконавцями, розпорядниками й господарями засобів виробництва. Ця проблема є фундаментальним завданням функціонування системи освіти як соціального інституту. Водночас вона є найменш розробленою та дискусійною. У більшості наукових досліджень ми не знаходимо психолого-педагогічних та дидактичних аспектів, які можуть бути використані для розв'язання цієї проблеми.

На перший план висувається самовизначення і самореалізація учня, виховання та самовиховання у нього трудового способу життя. Тому в сучасних умовах основна мета трудової підготовки школярів – професійне самовизначення. Досягнення цієї мети можливе за умови наявності таких завдань:

- підготовка учнів до трудової діяльності в умовах побутування і розвитку різних форм власності та конкуренції на ринку праці, розвиток таких якостей особистості, як творче мислення, підприємливість;
- створення оптимальних умов для розвитку особистості, яка бере участь у різних видах навчальної і трудової діяльності, знаходження нею свого "Я";
- виховання у школярів працелюбності, формування потреби у праці, свідомого, творчого ставлення до неї, вміння постійно удосконалювати свою майстерність;
- формування професіоналізму (професійної компетентності) у вибраній діяльності у поєднанні з широким політехнічним кругозором та професійною мобільністю;
- включення учнів у реальні трудові (виробничі) відносини в процесі творчої діяльності;
- виховання культури особистості у всіх її проявах (культури праці, естетичної, правової тощо), самостійності, ініціативності, винахідливості;
- створення оптимальних умов для оволодіння учнями сучасними економічними знаннями, формування економічного мислення, включення в реальні економічні відносини;
- формування вмінь, які дозволяють учням швидко засвоювати нові види праці (діяльності), і готовності приймати нестандартні рішення

Школа покликана готувати господарів, які у процесі продуктивної праці навчаються володінню основами менеджменту, маркетингу, дизайну. Аналіз практики підготовки випускників до життєдіяльності свідчить про значний розрив між підготовкою в системі шкільного навчання і рівнем бажань виявляти ініціативу, підприємливість з метою самореалізації.

Ринок праці своїми специфічними умовами функціонування примушує більшість молодих людей змінювати свою поведінку у сфері професійної діяльності, по-іншому ставитися до навчання і професійної підготовки, що зумовлює потребу враховувати і організовувати продуктивну працю учнів.

Досвід вказує на наявність і розвиток протиріч між об'єктивними потребами на новому рівні економічної грамотності, нових форм, методів підготовки школярів до продуктивної праці, успішної соціальної адаптації і недостатньої підготовки значної частини навчальних закладів, педагогічних колективів до ефективної діяльності в даному напрямі. По-перше, велике значення має характер продуктивної праці. Там, де учням нав'язується виконання одноманітної роботи, шанси на успіх незначні. По-друге, коли організуються виробничі підрозділи, успіх можливий, якщо: а) учителі впевнені в їх доцільності; б) учителі отримують підготовку з методів управління без відриву від роботи; в) виготовлений продукт знаходить збут, тобто питання реалізації повністю продумане [200, 29].

Велике значення в забезпеченні підготовки школярів до самостійної економічної та підприємницької діяльності, в практичному оволодінні підприємницькими вміннями мають різні форми трудової діяльності на госпрозрахунковій основі: учнівські кооперативи, виробничі бригади, шкільні заводи тощо. Безпосередньо залучаючи учнів до підприємницької діяльності, потрібно знайти можливість показати дітям, що будь-яка продуктивна праця в умовах ринкової економіки, якщо до неї ставитися відповідально, може задовольнити матеріальні потреби людини. Сучасна продуктивна праця покликана однаковою мірою повноцінно задовольняти і матеріальні, і духовні потреби особистості.

Позитивною тенденцією масової та передової педагогічної практики підготовки школярів до підприємництва є розвиток даного процесу в Англії. У школах Англії розроблено 4 моделі підприємницького навчання в навчальних планах:

а) діяльна модель – учні 15–16 років наприкінці навчального року два тижні організують міні-підприємства (імітаційні та реальні);

б) підприємництво як предмет – обов'язковий та факультативний курс у старших класах;

в) модульний підхід – модулі з підприємництва включаються в інші предмети: “Вивчення бізнесу”, “Ремесло, дизайн, технологія”, “Домашня економіка” (2–3 години в тиждень);

г) загальношкільний підхід – усі вчителі розвивають підприємницькі вміння, знання в учнів через свої предмети.

У школах Великобританії із предметом “Технологія” та вивченням ремесел (продуктивною працею) поєднується дизайн. Він посідає важливе місце в навчальному процесі базової, а також старшої середньої школи: “... він є саме тим елементом навчальної діяльності, який надасть змогу учням не лише захоплюватися технічною досконалістю створюваної людиною “другої природи”, а й дбати про її красу, загальнолюдську цінність та культуровідповідність [57, 42].

Зарубіжний досвід підтверджує, що підготовку учнів до підприємництва необхідно здійснювати в процесі реальної трудової діяльності на міні-

виробництвах, у кооперативах, магазинах. Пряме перенесення зазначеного досвіду на національний ґрунт у навчальний процес української школи неможливе через специфіку соціально-економічних умов, психології та національно-історичних традицій, особливостей перехідного періоду. Проте їх вивчення й трансформація може не тільки збагатити педагогічну теорію, а й надати допомогу педагогічній практиці, спроектувати подальші пошуки розробки власної моделі трудової підготовки учнів.

Реалізація повною мірою всіх поставлених перед загальноосвітньою школою завдань у справі організації продуктивної праці в умовах ринкової економіки вимагає змін у підготовці вчителів трудового навчання. Організацію продуктивної праці школярів з великою віддачею може здійснювати лише педагогічно підготовлений вчитель. Потрібно формувати новий тип учителя школи, в тому числі й сільської, вчителя майбутнього, якому, крім класичних якостей (професійна компетентність, навички спілкування, організаторські здібності), мають бути властиві й творчий пошук, індивідуальний стиль роботи, почуття власної гідності і такту, педагогічний оптимізм – віра в обдарованість кожного учня, віра в себе, в свої сили та можливості. І.П. Підласий зазначає: “Педагогіка в ринковому світі переживає бурхливий період переосмислення підходів, відмови від усталених традицій і соціалістичних стереотипів. Підштовхувана технологізацією і ринковими потребами, вона впритул підійшла до розуміння того, що педагогічна праця у своєму загальному вигляді тільки специфікою відрізняється від інших видів суспільно корисної праці, має свій продукт, свої технології і їхню ринкову вартість. ... На ринок педагогічних послуг учитель виставляє свій високий професіоналізм, в основі якого доскональне знання педагогічних технологій. Неодмінна умова розвитку ринкових відносин у сфері педагогічних послуг – гарантії високої якості продукту. Вкладаючи гроші, споживачі захочуть одержувати саме те, що вони замовили...” [178, 12–13].

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини на технолого-педагогічному факультеті готує фахівців із трудового навчання та основ інформатики (вчителів технічної праці, основ виробництва, основ інформатики, креслення, безпеки життєдіяльності, автотракторної справи, народних ремесел; трудового навчання). Навчальний план передбачає вивчення дисципліни “Основи теорії трудової і професійної підготовки школярів”, де виділений цілий розділ “Основи теорії організації продуктивної праці в сучасних умовах”, у якому розкривається характер і зміст продуктивної праці в сучасних умовах, історія виникнення великої промисловості в умовах фабрично-заводського виробництва, подаються відомості про НТР та НТП і їх вплив на розвиток виробництва, нових технологій. У розділі розкривається зміст понять з господарсько-трудова діяльності, нових форм власності, підкреслюється необхідність розвитку виробництва всіх форм власності, їх конкурентності, інтенсифікації і підвищення якості виготовлюваної продукції. Важливою дидактичною задачею цього розділу є розкриття залежності характеру і змісту продуктивної праці від технологічних способів виробництва та форм поєднання засобів виробництва з робочою силою, тенденцій його розвитку, наукових понять про кваліфіковану працю, регіональних і галузевих особливостей характеру та

змісту праці [268, 99].

У цьому курсі розкриваються поняття і умови допуску учнів до продуктивної праці, її офіційне оформлення, характеризується техніка безпеки праці, визначається рівень підготовки школярів до праці, мотивація праці, розкривається сутність підготовки учнів до включення їх в продуктивну працю та суспільно-трудова відносина, а також форми та методи такого включення. При вивченні цієї дисципліни значну увагу приділено підготовці вчителя до керівництва продуктивною працею в трудових об'єднаннях школярів, застосування в ній принципів демократизму і гласності, характеризується досвід планування діяльності трудових об'єднань школярів, подається структура плану, описується практика нормування праці учнів, її основні компоненти (тривалість робочого дня залежно від віку учнів, зниження норм праці, відношення до норм праці дорослих), досвід управління цими процесами, розкривається поняття обсягу праці і наводиться її розрахунок. Навчальним планом передбачено проходження студентами навчально-виробничої практики в сільськогосподарському виробництві та педагогічної практики в трудових об'єднаннях школярів.

Реалізувати здобуті знання на практиці дає можливість робота гуртка "Народні майстри", створеного на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Гурток було створено у 1997 році з метою вирішення навчально-виховних завдань. Членами гуртка є учні 8–11 класів загальноосвітніх шкіл міста. З 1999 року гурток перейшов на госпрозрахунок. Він зацікавив вихованців своєю відносно нескладною організацією, економічною самостійністю, реальною користю праці. На відміну від малопривабливих уроків трудового навчання, гурток має гнучкий господарський механізм. Учні спонукає також можливість отримання матеріальної винагороди за результати своєї праці. Працюючи в гуртку, вихованець включається в реальний процес виробничих відносин, у нього формується нове економічне мислення, вміння розпоряджатися отриманими коштами.

Для початку виробничої діяльності гуртка кошти були надані Уманським державним педагогічним університетом імені Павла Тичини (див. додаток Л).

Важливе значення має нормування праці учнів, яке є основою організації і планування будь-якого виробництва. Нормування дає можливість: по-перше, порівнювати результати праці та найбільш об'єктивно оцінювати успішність учнів; по-друге, активізувати трудову діяльність, визначити початкові дані для планування продуктивної праці учнів, привчати їх цінувати час тощо. При нормуванні необхідно виходити з термінів, відведених на виконання замовлень, і відповідно орієнтувати учнів на ці терміни, враховувати їх в процесі планування окремих етапів роботи. До нормування і планування продуктивної праці потрібно залучати самих учнів, оскільки при цьому у них значно підвищується інтерес до праці, що дозволяє досягти значних результатів. Робота в гуртку показала, що норми виробітку для учнів не повинні бути занадто високими чи заниженими. Планування і нормування є необхідними педагогічними умовами підвищення ефективності організації продуктивної праці школярів на сучасному етапі розвитку ринкової економіки в нашій країні.

При виборі видів продуктивної праці важливо апробувати орієнтовний план гуртка поступового ускладнення трудової діяльності.

Таблиця 3.2

План гуртка

П/П №	Тема	Кількість годин	
		Практичні заняття	Самостійна робота
1.	Вступне заняття. Вишивка як вид народної художньої творчості.	2	-
2.	Основні мотиви українського народного орнаменту.	4	4
3.	Загальні відомості про ручне вишивання, основні вимоги до умов вишивання; асортимент тканин та ниток; бракування, маркування та упакування вишитих виробів; початкові шви.	4	4
4.	Техніки прозоро-рахункової групи.	10	2
5.	Поверхнево-нашивні рахункові техніки.	14	4
6.	Поверхнево-нашивні нерахункові техніки.	8	-
7.	Складні рушникові шви.	4	-
8.	Крайові шви.	8	2
9.	З'єднувальні шви.	4	2
10.	Мережки: одинарний прутик, подвійний прутик, схрещений прутик, черв'ячок.	2	-
11.	Ажурна вишивка.	4	-
12.	Аплікація.	2	-
13.	Вишивка бісером, стеклярусом, лелітками.	2	-
14.	Вишивання гладдю: полтавська гладь, художня гладь, біла гладь, вишивання золотою ниткою.	2	20
15.	Кінцева обробка вишитих виробів	2	-
Усього		72	38

Об'єкти виробничої праці школярів повинні відповідати певним вимогам, а саме: нести знання про елементи техніки, основи економіки та організації виробництва, мати товарність, звертати увагу на необхідність використання знань з трудового навчання та основ наук; формувати потребу пізнання, забезпечувати умови для творчої праці, раціоналізації трудового процесу, відповідати віковим особливостям і фізичному розвитку учнів; бути посильними, комплексними, мати різну складність тощо. Об'єкти праці повинні нести елементи новизни, оригінальності, мати суспільно корисну значущість, оскільки саме це підвищує зацікавленість школярів у праці,

розвиває мотиваційну сферу їхньої діяльності. Важлива вимога до об'єктів праці – це наявність творчості. Насамперед, необхідно створювати такі умови, які акумулюють творчий підхід до виконуваної роботи. Наприклад, при масовому виготовленні серветок одним із завдань, які ставляться перед учнями, є різноманітність дизайну та оздоблення. Так, учасники гуртка постійно добирають та вдосконалюють малюнок вишивки чи аплікації, кольорову гаму та спосіб виконання того чи іншого оздоблення, узгоджують свої пропозиції з керівником. На основі особистісного підходу перед кожним учнем ставиться мета – здобути певні знання і набути необхідних навичок, тому формуються творчі риси особистості і досвід конструктивно-технічної й конструктивно-художньої діяльності.

Виконання всіх цих вимог до об'єктів продуктивної праці залежить від багатьох факторів:

- а) стану матеріально-технічної бази та забезпечення високопрофесійними кадрами шкіл технічного профілю;
- б) кількісного складу і рівня підготовки учнів до продуктивної праці в ході профільної підготовки;
- в) глибини та різнобічності вивчення попиту населення продукцією тих чи інших профілів;
- г) координації дій та встановлення тісної взаємодопомоги виробництва, навчальних закладів, сім'ї в роботі з трудової підготовки школярів;
- г) фінансово-економічного, юридичного, законодавчого забезпечення розвитку трудової підготовки школярів;
- д) участі у здійсненні трудової підготовки державних органів, підприємств, приватних осіб.

Так, матеріально-технічна база трудової підготовки школярів повинна відповідати цілям та задачам, враховувати варіативність навчання, бути економічно доцільною, відповідати технічним, санітарно-гігієнічним вимогам. Створення матеріально-технічної бази для трудової підготовки школярів із врахуванням нових соціально-економічних умов можливе за рахунок держави, бізнесу тощо. Кожна школа має можливість отримувати допомогу від виробничих, комерційних та інших організацій для створення бази трудової підготовки, організації, наприклад шкільного виробництва і комерційної діяльності з метою отримання додаткових коштів для розширення цієї бази.

Готова продукція гуртка “Народні майстри” реалізується в магазині “Кирилиця” та на ярмарках. Участь у ярмарках значною мірою допомагає вивчити попит на ту чи іншу продукцію. Учні, продаючи свої вироби, можуть робити висновки щодо планування роботи і підвищення якості виробів, внаслідок чого намагаються творчо підходити до розв'язання поставлених завдань, виготовляти вироби нових пластичних форм. В основу організації та оплати праці школярів були покладені принципи бригадного підряду: застосування колективної форми оплати праці за кінцевими результатами, розподіл колективного заробітку між учнями з урахуванням особистого вкладу кожного у цей загальний результат.

Отже, в сучасних умовах розвитку ринкової економіки у державі гостро постає проблема підготовки відповідного потенціалу, який матиме належну

економічну освіту та володітиме певною сумою професійних знань, умінь і навичок.

Основну роль у вихованні такого потенціалу відіграє загальноосвітня школа, зокрема, наявність у неї трудової освіти. Остання включає й продуктивну працю, яка безпосередньо і формує ті самі вміння та навички. В умовах переходу до ринкових відносин особливої актуальності набуває проблема праці міських підлітків. Дослідження соціологів, вивчення матеріалів відділів освіти та навчальних закладів показали, що дитяча праця в міських умовах організовується за наступними напрямками: праця безпосередньо в школі; праця дітей в сім'ї; праця поза домом, поза сім'єю з метою заробітку.

У сучасних умовах школа вимушена залучати підлітків до таких видів праці, як ремонт приміщень, меблів, вирощування овочів на пришкольних ділянках тощо. Це необхідно в умовах кризи фінансування та скорочення бюджетних надходжень у школу. У багатьох міських школах переважає малозмістовна примітивна праця (чергування по школі та в класі, прибирання приміщень і території школи та ін.), уроки праці забезпечуються убогою матеріальною базою, епізодично виконуються трудові завдання, при яких практично відсутнє матеріальне стимулювання, що формує негативне ставлення учнів до такої праці.

У наш час відсутня інформація про можливі роботи, немає системи організованого працевлаштування дітей на тимчасову роботу, праця дітей носить стихійний характер, ніким не контрольований. Така праця призводить до нервового, фізичного перевантаження дитини, негативно впливає на її фізичний та моральний розвиток. Поряд з цим оплачувана праця має певну педагогічну цінність – вона активізує відповідальність за свою трудову діяльність, сприяє набуттю власного трудового досвіду. З цієї причини необхідним сьогодні є створення спеціальної служби працевлаштування неповнолітніх (як на тимчасову, так і на постійну роботу). Така служба має об'єднувати діяльність навчальних закладів, виробничих колективів, організацій з правового забезпечення праці підлітків, враховувати їх профорієнтацію у відповідності до інтересів, нахилів особистості та потреб держави; допомагати підростаючому поколінню адаптуватися до умов ринкових відносин.

Врахування зазначених факторів і особливостей продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл сприятиме їхній повноцінній трудовій підготовці, забезпечить належну економічну освіту і оволодіння практичними вміннями, створення сучасних зразків української матеріально-художньої культури.

Висновки до III розділу

1. Трудове виховання, важливим складником якого є продуктивна праця, тісно пов'язане із навчальним процесом сучасної школи. Сьогодні воно вимагає ширшого пропагування та впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл будь-якого профілю з опорою на досвід функціонування МНВК.

2. Однією з ефективних форм здійснення продуктивної праці в школі є позакласна гурткова робота, яка створює умови не лише для професійно-фахової підготовки учнів до дорослого життя, а й носить творчий характер, забезпечує

практичну реалізацію природних задатків особистості з наукових досліджень, технічного і художнього конструювання.

3. Найвищого рівня трудової вихованості школярів можна досягти за умови їх залучення до виробничих ситуацій з акцентуванням уваги на продуктивній праці як основному засобі виховання і профільної підготовки старшокласників. Продуктивна праця повинна стати основою для організації профільного навчання старшокласників у відповідності до місцевих потреб.

В наш час важливо модернізувати ідею педагогів 60–70-х років ХХ століття про поєднання продуктивної праці із політехнічною освітою, розумовим розвитком учнів, забезпечити взаємозв'язок утилітарно-промислової і художньо-промислової продуктивної праці учнів профільних шкіл.

4. Вивчення педагогічною громадськістю України вимагає досвід організації продуктивної праці у сучасних школах Закарпаття, Івано-Франківщини, Миколаївщини де утилітарно спрямовані види продуктивної праці органічно поєднуються з продуктивною працею художньо-промислового спрямування, що ефективно позначається на повноцінній профорієнтації і самовизначенні учнів.

5. Виявлена тенденція до відродження традицій української національної школи і етнопедагогіки і, зокрема, до українських національних традицій з трудового виховання, де продуктивна праця була професійно і художньо-промислово спрямованою та політехнічною.

6. Посилення уваги до навчання учнів за допомогою народних ремесел та декоративно-прикладного мистецтва є своєчасним з таких міркувань: по-перше, художня обробка деревини, металів або тканини не вимагає складного обладнання і значних витрат матеріалів, оскільки практичні роботи тут не пов'язані з постійною зміною предметів праці, як це буває, наприклад, у слюсарній, столярній чи швейній справі; по-друге, декоративна діяльність сприяє прилученню школярів до надбань національної і світової культури, формує їхні естетичні смаки, створює умови для природної гуманізації шкільної освіти.

7. Основною метою занять з художніх промислів є навчання виготовленню різних виробів, які мають ціну і є товароспроможними. При цьому передбачаються, плануються результати роботи, координуються дії, використовуються раціональні прийоми праці, розвиваються творчі здібності, загальнотрудові вміння і навички, інтерес до технічної творчості (адже роботи, які найбільш цікаві за своїм змістом, мають більшу цінність). На заняттях із художніх промислів необхідно виховувати ставлення до праці як до потреби, повернути людині відчуття господаря, переконуючи учнів теоретично та практично в тому, що праця у нових умовах господарювання є основою особистого та суспільного добробуту (чим більше людина працює, тим більшим буде її матеріальний достаток); стимулювати вибір робітничих професій, суспільно-трудова активність, дисциплінованість, працелюбність, відповідальність, вміння переборювати труднощі тощо.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Продуктивна праця учнів в педагогічній теорії і практиці загальноосвітньої школи протягом кількох поколінь вітчизняних педагогів розглядалася, як один із найважливіших засобів різнобічного гармонійного розвитку підлітків і юнацтва.

У ході історико-педагогічного дослідження досягнута його мета: актуалізована теорія та узагальнено емпіричний досвід організації продуктивної праці в загальноосвітніх школах України 60–70-х років ХХ століття та суміжних періодів розвитку української освіти. Визначено шляхи використання педагогічного досвіду 60–70-х років з продуктивної праці учнів для організації профільного навчання в сучасній українській школі. У відповідності до мети у повному обсязі вирішені завдання дослідження.

1. На основі теоретичного узагальнення ідей вітчизняних та зарубіжних педагогів стосовно поєднання навчання з продуктивною працею учнів визначено, що характерними особливостями емпіричного досвіду організації продуктивної праці в українській трудовій школі є спрямування на професіоналізм і профорієнтацію, збереження національних цінностей української етнопедагогіки, поєднання утилітарних й естетичних характеристик у результатах продуктивної праці.

Встановлено, що основними причинами гальмування розвитку продуктивної праці в українській школі радянського періоду були: русифікація української школи і нав'язування ідеї “політехнізму”, ігнорування традиційної зорієнтованості української трудової школи на “професіоналізм”, ліквідація особливостей української освітньої системи і централізація командно-адміністративного стилю управління трудовою політехнічною школою з єдиним директивним центром у Москві.

2. Виходячи з періодизації розвитку української педагогічної думки (за О.В. Сухомлинською), встановлено основні етапи організації продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл.

I. 1920–1933 рр. – етап романтизму продуктивної праці.

II. 1933–1958 рр. – етап авторитарної політехнізації продуктивної праці.

III. 1958–1990 рр. – етап гуманізації продуктивної праці в окремих школах педагогів-новаторів.

Новітній IV етап починається з 1990 р. і характеризується пошуком шляхів профілізації старшої школи та визначенням місця продуктивної праці у профільному навчанні старшокласників.

3. У процесі дослідження проблеми було вивчено та узагальнено новаторські підходи до організації продуктивної праці в авторських школах В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, О.А. Захаренка в становленні і розвитку трудового навчання та виховання молоді.

Суть специфіки організації продуктивної праці у школі-лабораторії В.О. Сухомлинського полягає у дотриманні принципу наступності і неперервності – від вступу до завершення навчання у школі; у використанні міжпредметних зв'язків природничих дисциплін із продуктивною працею учнів; у використанні виховного і розвивального потенціалу продуктивної праці.

У процесі здійснення наукового пошуку нами встановлено, що розробка І.Г. Ткаченком змісту та форм системи трудового виховання школярів у Богданівській школі мала новаторський характер. Особливість продуктивної праці в ній характеризується професійною орієнтацією на сільськогосподарські спеціальності. Тут апробувалася цілісна система професійної підготовки учнів із нахилом до сільськогосподарської праці, було закладено основи проектно-цільового планування майбутнього працівника сільськогосподарського регіону; успішно реалізувалася ідея поєднання продуктивної праці учнів з різними рівнями виробничих досліджень; продуктивна праця використовувалася як ефективний засіб виховання колективізму та почуття інтернаціоналізму у спеціально створених педагогічних умовах інтернаціонального табору праці та відпочинку “Дружба”; перша учнівська виробнича бригада в Україні була створена в Богданівській школі.

У школі-толоці О.А. Захаренка організація продуктивної праці забезпечувалася різнобічним спрямуванням, орієнтацією на різні профілі підготовки старшокласників: сільськогосподарський, технічний, будівельний, обслуговуючий. Особливістю продуктивної праці у школі була участь старшокласників у розбудові школи спільно з учителями та батьками, у зміцненні взаємозв’язків із соціальним і господарським середовищем села Сахнівки. Гармонія розумових і фізичних сил особистості досягалася колективною продуктивною працею, що є актуальним для сучасних профільних шкіл України.

За основу організації продуктивної праці учнів у названих педагогічних системах українських педагогів-новаторів було взято досвід А.С. Макаренка, нові педагогічні технології (школи-господарства, школи-толоки, школи з елементами сезонної праці).

У досвіді шкіл України 60–70-х роках ХХ століття мала місце значна перевага організації продуктивної праці за професійними напрямками “людина – природа” і “людина – техніка” порівняно з такими професійними напрямками, як “людина – людина”, “людина – знакові системи”, “людина – художні образи”.

4. У досліджуваній період розвитку української школи науково обґрунтовано перспективи трансформації досвіду продуктивної праці в сучасну профільну підготовку старшокласників. В умовах ринкової педагогіки особливого значення буде набувати праця школярів як навчальна так і продуктивна, оскільки вона готуватиме майбутнього громадянина до життя і праці в умовах ринкової держави. Встановлено, що не тільки утилітарно-матеріальна, але й художньо-промислова продукція може бути результатом продуктивної праці, і це зумовлює актуалізацію нового напрямку продуктивної праці учнів – “людина – художні образи”, яка вимагає розробки теорії і практики художньо-промислової освіти, пов’язаної з українськими народними ремеслами і промислами.

Науково обґрунтовано перспективи трансформації досвіду продуктивної праці 60–70-х роках ХХ ст. у сучасну профільну підготовку учнів загальноосвітніх шкіл і міжшкільних навчально-виробничих комбінатів. Воно пов’язане з методологічною настановою, що продуктивною є праця не лише в матеріальній сфері, але й у сфері послуг, духовній. Згідно сказаного, перспективним є залучення учнів до продуктивної праці за різними напрямками, а

саме: “людина – художні образи”, актуалізація предметно-перетворювальної діяльності продуктивного типу різного змісту й характеру. Сучасна продуктивна праця, модернізована етнодизайном і профільним навчанням, може стати ефективним засобом профорієнтації і професіоналізму, проектної творчості і політехнізму, забезпечення суспільних потреб у компетентних працівниках, а також основою для розвитку ідеї ринкових освітніх послуг.

З переходом на 12-річний термін навчання актуальності набуває профільне навчання старшокласників, а тому перспективним може бути дослідження педагогічних умов організації профільного трудового навчання в умовах МНВК з урахуванням національних особливостей продуктивної праці. Окремих досліджень потребує організація продуктивної праці старшокласників, пов’язаної з профільним навчанням за напрямками “людина – природа”, “людина – техніка”, “людина – людина”, “людина – знакові системи”, “людина – художні образи”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверичев Ю.П. Трудовая подготовка школьников в 50–80-х гг. // Школа и производство. – 1996. – №1. – С. 3–9.
2. Акимов В.В., Неустроев Н.Д. Производительный труд сельских школьников: педагогические аспекты. – М.: Academia, 2001. – 136 с.
3. Ананьїн С.А. Трудове виховання: Його минуле й сучаснісне. – К.: Книгоспілка, 1924. – 148 с.
4. Андрияшин В.И. Дидактические основы нормирования труда учащихся восьмилетней школы на занятиях в учебных мастерских: Дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1974. – 162 с.
5. Андрущенко В.П. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / В. Андрущенко (заг. ред.). – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.
6. Атутов П.Р. Трудовая подготовка школьников. – К.: Радянська школа, 1978. – 224 с.
7. Ахияров К.Ш. Трудовое воспитание в сельской общеобразовательной школе на современном этапе: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / НИИ общ. пед. АПН СССР. – М., 1974. – 44 с.
8. Батышев С.Я. Трудовая подготовка школьников: Вопросы теории и практики. – М.: Педагогика, 1981. – 192 с.
9. Бебель А. Шарль Фур'є. – М.: Изд-во ВЦСПС, 1923. – 194 с.
10. Бердар М.Т. З історії розвитку художніх ремесел, вишивки, ткацтва і художньої обробки деревини та штрихи з досвіду збереження цих традицій у Тернівському МНВК Тячівського району Закарпатської області. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – 27 с.
11. Березівська Л.Д. Ткаченко Іван Гурович // Українська педагогіка в персоналіях. – К.: Либідь, 2005. – С. 485–491.
12. Березівська Л. Ідеї В.О. Сухомлинського і Закон про школу 1959 р. // Рідна школа. – 2003. – №9 – С. 9–12.
13. Бех И.Д. Труд как фактор нравственного развития личности. – Кировоград: КГПИ, 1989. – 35 с.
14. Биковська О.В. Трудове виховання в позашкільних закладах у сучасних економічних умовах (на прикладі гуртків науково-технічного профілю): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – К., 2000. – 19 с.
15. Біблюк М. А. Макаренко і польський педагогічний Олімп // Педагогіка і психологія. – 1998. – №1 (18). – С. 208–215.
16. Блонский П.П. Педология детского труда // На путях к новой школе. – 1931. – №3. – С. 50–56.
17. Блонский П.П. Трудовая школа // Избранные педагогические и психологические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1. – С. 86–164.
18. Бондар В.І. Теорія і технологія управління процесом навчання в школі / АПН України, Національний педагогічний університет ім. М.П.

Драгоманова. – К., 2000. – 192 с.

19. Бурштрук В.І. Ткаченко І.Г. про систему трудового виховання в практиці Богданівської СШ №1 // І.Г. Ткаченко: навчання, пізнання, творчість. – Знам'янка, 1999. – С. 15–18.
20. Бухалов Б.Н. Педагогические условия включения учащихся 4–6 классов в производительный труд: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1981. – 17 с.
21. Вавілов І.С. Піонерська МТС // Піонерія України 1917–1941: Збірник. – К.: Молодь, 1979. – С. 191–197.
22. Василенко В.А. Творческое использование педагогического наследия В.А. Сухомлинского в практике учебно-воспитательной работы / Методические материалы. – Кировоград, 1981. – 24 с.
23. Ващенко Г. Методи навчання. – Освіта, 1996. – 256 с.
24. Верещак Є.П. Продуктивна праця: проблеми вчителя і учня старшокласника // Практична психологія і школа. – Ч. 1 / Ред. кол. І.Д. Бех та ін. – К. – Луцьк, 1992. – С. 26–33.
25. Видро Є.Д. Учнівська навчально-виробнича бригада в сільському господарстві. – К.: Радянська школа, 1961. – 88 с.
26. Виробниче навчання – найважливіша форма трудового виховання школярів // Київська правда. – 1958. – 20 квітня. – С. 4.
27. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи): Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 – К., 1994. – 473 с.
28. Вихрущ А. Система трудового виховання: закономірності становлення і розвитку // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1998. – №3. – С. 28–34.
29. Войтко В.И. Психологические вопросы трудового воспитания. – К.: Радянська школа, 1979. – 119 с.
30. Волков В.Г. Истоки и горизонты прогресса: социологические проблемы развития науки и техники. – М., 1976. – 215 с.
31. Волков И.П. Цель одна – дорог много. Проектирование процессов обучения: Книга для учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1990. – 159 с.
32. Воробьёв А.И. Теория и практика производительного труда учащихся 4–8 классов: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1985. – 33 с.
33. Гастев А.К. Трудовые установки. – М.: Экономика, 1973. – 343с.
34. Гильбух Ю.З., Верещак Е.П. Психология трудового воспитания школьников. – К.: Радянська школа, 1987. – 252 с.
35. Головченко В. Виховати в учнів любов до праці // Київська правда. – 1955. – 31 серпня. – С. 3.
36. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
37. Гореславский С.И. Ученическая производственная бригада в системе трудового политехнического обучения учащихся сельской

- школы: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 – М., 1978. – 39 с.
38. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР: 1917–1965. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
39. Гуревич Р.С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 . – К., 1998. – 415 с.
40. Гусак П.М. Підготовка учителя: технологічні аспекти. – Луцьк: Вежа, 1999. – 277 с.
41. Гушулей Й.М. Теорія і практика загальнотехнічної підготовки учнів у процесі трудового навчання: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. – К., 1994. – 36 с.
42. Дем'янчук С.П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх школах України (1945–1999 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Тернопіль, 2000. – 163 с.
43. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 1, од. зб. 177, арк. 65.
44. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 1, од. зб. 198, арк. 21.
45. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 1, од. зб. 199, арк. 6, 42, 77.
46. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 11, од. зб. 145, арк. 14.
47. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 2, од. зб. 519, арк. 7.
48. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 9, од. зб. 119, арк. 74.
49. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 9, од. зб. 150, арк. 19.
50. Дискусія про єдину трудову школу 29–30 червня 1919 р. – ЦДАЖР, ф.166, оп. 1, од. зб. 382, арк. 17–18.
51. Дідух В. Історично перший досвід організації продуктивної праці учнів // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – №3. – С. 22–47.
52. Дічек Н.П. З галереї портретів українських педагогів 20-х років ХХ століття: Степан Ананьїн // Шлях освіти. – 2002. – №3. – С. 38–43.
53. Дубровский А.А. Школа над Росью // Педагогіка толерантності. – 2002. – №2 (20). – С. 93–100.
54. Духнович А. Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских. – Ч. 1. – Львов, 1857. – 111 с.
55. Духнович О.В. Краткий землепес для молодых русинов // Твори: В 4-х т. – 1967. – Т. 2. – С. 273–305.
56. Європейська соціальна хартія // Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – 1998. – №1. – С. 19–25.
57. Єгоров Г.С. Тенденції розвитку змісту базової освіти у країнах Заходу. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. – С. 42.

58. Жарков С.М. Подготовка учащихся к сельскохозяйственному труду как социально-педагогическая проблема: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – М., 1980. – 53 с.
59. Журавель С., Шепотько В. Розвиток трудового навчання у сільських школах України // Рідна школа. – 2001. – №9. – С. 75–79.
60. З максимальною працездатністю // Серп і молот. – 1986. – 9 липня. – С. 1, 4.
61. З протоколів засідань I Всеросійського з'їзду працівників освіти – ЦДАЖР, ф.166, оп.1, од. зб. 7, арк.13, 25.
62. Загравенко А. 30-річчя бригади, 20-ліття Дружби / Репортаж із Богданівської середньої школи №1 імені В.І. Леніна // Серп і молот. – 1986. – 25 червня. – С. 1.
63. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 43 с.
64. Зайченко І.В. Проект єдиної школи на Україні // Шлях освіти. – 1998. – №4. – С. 39–44.
65. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К.: Радянська школа, 1959. – 26 с.
66. Захаренко О.А. Гордієві вузли сучасної школи. Як їх розв'язати? // Педагогіка толерантності. – 1999. – №3–4. – С. 12–15.
67. Захаренко О.А. Найболючіше – сільська школа // Педагогічна газета. – 2000. – №10. – С. 2.
68. Захаренко О.А. Поспішаймо робити добро ... – Черкаси, 1997. – 28 с.
69. Захаренко О.А. Суперечливі думки // Освіта. – 2001. – №№69–70. – С. 2.
70. Іванович К.А. Труд как средство воспитания // Сов. педагогика. – 1940. – №7.
71. Иващенко Ф.И. Труд и развитие личности школьника: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 94 с.
72. Иващенко Г.М., Плоткин М.М., Ширинский В.И. Труд детей в условиях рынка // Школа и производство. – 1996. – №6. – С. 2–7.
73. Іванко А. Педагогічна спадщина І.Г. Ткаченка і актуальні проблеми управління школою // Рідна школа. – 2001. – №3. – С. 47–50.
74. Іванко А. Педагогічні системи В.О. Сухомлинського та І.Г. Ткаченка на тлі епохи: Взаємодія і взаєморозвиток (1950–1970 рр.) // Наукові записки. – Вип. 52. Ч. 2. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. – С. 82–88.
75. Іванов О. Слово про вчителя // Вечірня газета. – 1999. – 12 лютого. – С. 2.
76. Іонова О., Черновол-Ткаченко Р. Гуманістична спрямованість вальдорфської педагогіки // Початкова школа. – 2000. – №1. – С. 32–34.

77. Йовайша Л.А. Проблемы профессиональной ориентации школьников. – М.: Педагогика, 1983. – 128 с.
78. Кавецький В.Є. Підготовка учнів загальноосвітніх шкіл до професійного самовизначення в сучасних умовах: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – Тернопіль, 2000. – 20 с.
79. Калініченко Н.А. Використання педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського з трудового виховання школярів у практиці роботи сільської школи // Василь Сухомлинський і сучасність: Матеріали третіх Всеукр. пед. читань. – К. – Черкаси – Умань, 1996. – Вип. 3. Ч. 1. – С. 79–81.
80. Калініченко Н.А. Про трудове виховання школярів у сільській школі // Початкова школа. – 1998. – №9. – С. 24–25.
81. Кампанелла Т. Город Солнца. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 520 с.
82. Караман А.С. Формирование профессиональной направленности старшеклассников в процессе производительного труда. – М.: Просвещение, 1984. – 175 с.
83. Катханов К.Н. Педагогические основы производительного труда. – М.: Высшая школа, 1987. – 359 с.
84. Керівні матеріали про школу. – К.: Радянська школа, 1962. – 44 с.
85. Кершенштейнер Г. Избранные сочинения / Под ред. М.М. Рубинштейна. – М.: Кн-во К.И. Тихомирова, 1915. – 322 с.
86. Кершенштейнер Г. Основные вопросы школьной организации. – М.: Кн-во К.И. Тихомирова, 1911. – 242 с.
87. Kerschteinер G. Neugestaltung des Gewerblichen Schulwesens in Munhen // Gundfragen der Schulorganisation. 7. Aufl. – Munhen; Dusseldorf, 1954. – S. 119–121.
88. Клименко С. Шлях до хліборобської майстерності // Рідна школа. – 2000. – №6. – С. 19–21.
89. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи від 24.09.1957 р. – (ПВ 13012). (інв. №9). – Протокол №2.
90. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи на 30.08.58 – 24.08.59 (інв. №10). – Протокол №10.
91. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської середньої школи див. 13014. – 1956–1957 н.р. (інв. №8). – Протокол №11, 15.
92. Книторов А.Ф. Организация производительного труда учащихся в УПК. – М.: Педагогика, 1986. – 150 с.
93. Коберник А.Н., Стеценко Н.Н. Организация производительного труда студентов в агропромышленном объединении. – К.: ГП ППО “Укрвузполиграф”, 1989. – 30 с.
94. Коберник А.Н., Щеколдин А.Г., Стеценко Н.Н. Подготовка студентов к руководству производительным трудом школьников // Школа и производство. – 1990. – №6. – С. 92–93.

95. Коберник О.М. Організація життєдіяльності учнів сільської школи. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова організація”, 1998. – 92 с.
96. Коломієць Ю.В. Трудове виховання учнів 8–9 класів на традиціях і звичаях українського народу: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 191 с.
97. Коменський Я.А. Велика дидактика // Вибрані педагогічні твори – К.: Радянська школа, 1940. – Т. 1. – 248 с.
98. Концепції загальної середньої освіти / 12-річна школа // Початкова школа. – 2002. – №2. – С. 3–5.
99. Концепція профільного навчання в старшій школі // Освіта України. – 2003. – №88. – С. 4–5.
100. Концепція трудової підготовки учнів сільських загальноосвітніх навчальних закладів // Сільська школа. – 2003. – №23–24 (130). – С. 4–6.
101. Концепція трудової підготовки школярів України // Освіта . – 1993. – №28. – С. 2–3.
102. Королёв Ф.Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики 1921–1931. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 508 с.
103. Крупська Н.К. Комуністичне виховання дітей і підлітків (Доповідь на III з'їзді по охороні дитинства // Вибрані твори: В 10-ти т. – К., 1964. – Т. 4. – С. 230–242.
104. Крупська Н.К. Про політехнізм // Вибрані твори: В 10-ти т . – К., 1964. – Т. 4. – С. 188–191.
105. Кузь В.Г. Кадри для “школи нового покоління” // Вища освіта України. – 2002. – №3. – С. 31–36.
106. Кузь В.Г. Сільська школа, сільський вчитель ХХІ століття // Збірник наукових праць УДПУ. – К.: Науковий світ, 2000. – С. 145–155
107. Кузь В.Г. Учитель, школа – пріоритети ХХІ ст. // Педагогічна газета. – 2002. – Жовтень–листопад. – С. 6–7.
108. Кузь В.Г. Школа ХХ століття // Авторська школа О.А. Захаренка: Матеріали конференції. – К.: Науковий світ, 2000. – 43 с.
109. Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937–1954 рр.): Дис. ... канд. пед. наук – Тернопіль, 1995. – 174 с.
110. Левківський М.В. Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект): Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 1994. – 346 с.
111. Левківський М., Ковирьов А. Трудова спрямованість старшокласників // Рідна школа. – 1995. – №12. – С. 26–29.
112. Левченко Г.Е. Трудовое воспитание учащихся IV–VIII классов в процессе производственного труда: Дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1982. – 202 с.
113. Левченко Г. Іван Ткаченко – фундатор продуктивної праці // Педагогічна газета. – 2004. – №7. – С. 1–2.

114. Лісова С.В. Педагогічні основи формування культури праці учнів основної школи у процесі трудового навчання і виховання: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 385 с.
115. Локк Дж. Мысли о воспитании // Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1988. – С. 145–179.
116. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. / Под ред. И.С. Нарского, А. Л. Субботина. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
117. Лосюк П. Гуцульщинознавство в українській національній школі. – Косів: Писаний Камінь. 2001. – 166 с.
118. Лосюк П.В. Гуцульська школа. – Косів: Писаний Камінь, 1997. – 121 с.
119. Луначарский А.В. О воспитании и образовании / Сост. Э.Д. Днепров, К.С. Еринова, Ф.С. Озерская; Под ред. А.М. Арсеньева, Н.К. Гончарова, И.П. Каирова. – М.: Педагогика, 1976. – 636 с.
120. Луначарский А.В. О народном образовании. – М.: Просвещение, 1958. – 559 с.
121. Лупич В.І., Пічкач В.М. Тернівський міжшкільний навчально-виробничий комбінат Тячівського району. – Ужгород: Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, 2000. – С. 10.
122. Лучечко Р.І. Формування готовності старшокласників сільської школи до трудової діяльності в умовах ринкових відносин: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1994. – 147 с.
123. Люлька В.С. Формування професійної спрямованості учнів 8–9 класів сільської школи на сферу сільськогосподарського виробництва в процесі трудового профільного навчання: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – К., 2003. – 19 с.
124. Мадзигон В.Н. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом: Дисс. ... д-ра пед. наук. – К., 1992. – 356 с.
125. Мадзигон В.М. Крок у майбутнє – продуктивність освіти // Педагогічна газета. – 2000. – №10. – С. 1.
126. Мадзигон В. та ін. Наш дорогий і незабутній Іван Гурович / В. Мадзигон, Г. Левченко, В. Моцак // Педагогічна газета. – 1999. – Лютий. – С. 3.
127. Мадзигон В., Левченко Г. Талант, освячений мудрістю і любов'ю // Освіта України. – 2004. – 3 лютого. – С. 3.
128. Мазуренко С.Г. Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (1920–1937 рр.): Дис. ... канд. пед. наук. – Чернігів, 2004. – 222 с.
129. Мазуренко С. Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917–1937) // Шлях освіти. – 2001. – №3. – С. 45–49.
130. Макаренко А.С. Деякі висновки з педагогічного досвіду // Твори: В 7 т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т. 5. – С. 209–298.

131. Макаренко А.С. Лекції про виховання дітей // Вибрані твори: В 7 т. – К., Радянська школа, 1954. – Т. 4. – С. 335–418.
132. Макаренко А.С. Марш 30 року // Твори: В 7 т. – К.: Радянська школа, 1953. – Т. 2. – С. 9–137.
133. Макаренко А.С. Методика виховної роботи. – К.: Радянська школа, 1990. – 366 с.
134. Макаренко А.С. Педагогические произведения 1922–1936 гг. // Избранные произведения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 1. – 368 с.
135. Макаренко А.С. Педагогічна поема // Твори: В 7-ми т. – К.: Радянська школа, 1953. – Т. 1. – 710 с.
136. Макаренко А.С. Педагогічні статті і виступи // Твори: В 7-ми т. – К.: Радянська школа, 1955. – Т. 7. – С. 223–261.
137. Макаренко А.С. Проблеми шкільного радянського виховання // Твори: В 7-ми т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т. 5. – С. 97–205.
138. Максимчук О.В. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І.Г. Ткаченка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Кіровоград, 2002. – 234 с.
139. Маркс К., Енгельс Ф. Праця дітей і підлітків (однієї і другої статі) // Вибрані твори: В 3-х т. – К.: Політ. літ. України, 1984. – Т. 2. – С. 75–76.
140. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. – К.: Держполітвидав УРСР, 1966. – 286 с.
141. Матюша И.К. Трудовое воспитание в средней общеобразовательной школе (на материалах школ Украины): Дисс. ... д-ра пед. наук.: 13750. – Чернигов, 1972. – 391 с.
142. Мачуський В.В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – К., 2001. – 16 с.
143. Медвідь З. Трудове виховання в учнівських об'єднаннях // Рідна школа. – 2000. – №6. – С. 24–26.
144. Мельников С.В. Організаційні форми і методи залучення сільських школярів до підприємницької діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 178 с.
145. Миргородський П. Почин величезного державного значення // Радянська освіта. – 1958. – №44. – С. 2–3.
146. Моляко В.А., Смульсон М.Л. Психологическая готовность к труду на современном производстве. – К., 1985. – 16 с.
147. Мор Т. Утопия. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 300 с.
148. Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації. – Полтава, 1997. – 15 с.
149. Моргун В.Ф. Школа – хозяйство после А.С. Макаренко: забвение или возрождение? // Пост-методика. – 1998. – №4. – С. 21–25.

150. Мороз О.Г. Особистість майбутнього педагога (Управління підготовкою вчителя: психолого-педагогічний аспект) // Вища школа України. – 2002. – №3. – С. 50–54.
151. Моторний О. Гомін літ // Радянська освіта. – 1971. – №59. – С. 1.
152. Моторний О. Щедре серце. Нарис. – К.: Радянська школа, 1963. – 39 с.
153. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К.: Радянська школа, 1967. – 481 с.
154. Народне господарство України у 1992 році. – К.: Техніка, 1993. – С. 46.
155. Неверов В.В. Союз труда и красоты: О трудовом, нравственном и эстетическом воспитании в сельской школе: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1979. – 152 с.
156. Ничкало Н.Г. Теоретико-методологічні проблеми реформування професійно-технічної освіти // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С. 105–115.
157. Ніколаєнко С.М. Зірка першої величини // Педагогіка толерантності. – 2004. – №1. – С. 39–43.
158. Ніколаєнко С.М. Підтримка освіти визначає подальший поступ нашої держави // Освіта України. – 2004. – №№66–67. – С. 6.
159. Об организации межшкольных учебно-производственных комбинатов трудового обучения и профессиональной ориентации учащихся // Справочник партийного работника. – Выпуск 15. – М.: Политиздат, 1975. – С. 369–371.
160. Обговорюємо нормативні документи // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2001. – №1. – С. 19.
161. Оніпко А. Як у Менському районі турбуються про політехнізацію школи // Радянська освіта. – 1955. – 12 листопада. – С. 4.
162. Организация общественно полезного, производительного труда школьников (И.А. Сасова, П.Р. Атутов, З.А. Клепина и др.). – М.: Педагогика, 1989. – 160 с.
163. Организация производительного труда студентов в агропромышленном объединении. – К.: УГПИ, 1989. – 29 с.
164. Організація продуктивної праці школярів: Нав.-метод. посібник / В.М. Оржеховська, В.М. Мадзігон. – К., 1989. – 96 с.
165. Оршанский Л.В. Трудовое воспитание подростков в процессе внеурочных занятий народными промыслами: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1991. – 24 с.
166. Осипов О.В. Формування в учнів 8–9 класів інтересу до технічних професій у процесі трудової підготовки: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 1999. – 19 с.
167. Отчет о работе школ Украинской ССР в 1960–61 учебном году. – Архів Міністерства освіти УРСР. – С. 74.

168. Оуэн Р. О новом нравственном мире. О новой классификации общества в соответствии с возрастом и опытом его членов // Избранные сочинения: Произведения 1836–1849 гг. – Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – Т. 2. – С. 58–86.
169. Павлова М.П., Карманов В.Ф. Педагогическая система А. С.Макаренко и коммунистическое воспитание учащихся: Учеб.-метод. пособие. – М.: Высшая школа, 1988. – 287 с.
170. Павлова Т.А. Джон Беллерс и английская социально-экономическая мысль второй половины XVII в. – М.: Наука, 1979. – 246 с.
171. Павлютенков Э.М. Педагогические основы преемственности в профориентационной работе между общеобразовательными школами, профессионально-техническими училищами и производством: Дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1974. – 298 с.
172. Падалка Г.М. Учитель, музика, діти. – К.: Муз. Україна, 1982. – 144 с.
173. Пасічник Н.О. Формування інтересу старшокласників до підприємницької діяльності у процесі вивчення предметів соціально-економічного циклу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – Кіровоград, 2000. – 205 с.
174. Пашинский А.М. Производительный труд как средство воспитания у старшекласников готовности к трудовой деятельности в сельскохозяйственном производстве: Дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1986. – 196 с.
175. Пашко Л.Ф., Бардінова В.Д. Потаємна філософія педагогіки А.С. Макаренка // Пост-методика. – 1996. – №3 (13). – С. 46.
176. Педагогические идеи Роберта Оуэна. – М., 1940. – 264 с.
177. Песталоцци И.Г. Трудовая народная школа // Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 1. – С. 249–321.
178. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2004. – 618 с.
179. Подготовка учителя труда и профессионального обучения сельской одноклассной школы: Метод. реком / А.Н. Коберник, А.Г. Щеколдин, М.Т. Мартынюк и др. – К.: ГП ППО “Укрвузполиграф”, 1989. – 24 с.
180. Положение об организации общественно полезного, производительного труда учащихся общеобразовательных школ: (Утв. М-вом просвещения СССР) // Учительская газета. – 1985. – 6 июня. – С. 1–2.
181. Поляков В. Производительный труд школьников. – М., 1986. – 173 с.
182. Поляков В. Трудове виховання молоді в умовах складної екологічної ситуації // Рідна школа. – 2001. – №5. – С. 22–25.

183. Попов Б.О. Трудове виховання в загальноосвітній школі України в перші роки перебудови системи народної освіти (1956–1961 рр.): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1962. – 337 с.
184. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про хід виконання Закону зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” // Радянська освіта . – 1962. – 7 липня. – С. 4.
185. Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням // Радянська Україна. – 1964. – 13 серпня. – С. 1.
186. Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій // Київська правда. – 1958. – 20 квітня. – С. 1–2.
187. Про скасування викладання праці як самостійного предмета // Комуністична освіта. – 1937. – №3. – С. 161–162.
188. Продуктивна праця // Економічний словник – довідник. – К.: Феміна, 1995. – С. 265–266.
189. Продуктивна праця // Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – К.: УРЕ, 1987. – Т. 3. – С. 29.
190. Просвіріна В.Б. Взаємозв’язок вивчення основ наук з виробничою діяльністю учнів (Досвід Богданівської середньої школи Кіровоградської області) // Радянська школа. – 1974. – №11. – С. 74–76.
191. Протасова Н.Г. Гуманізація післядипломної освіти педагогів / Державна академія керівних кадрів освіти. – К., 1998. – 152 с.
192. Профільне навчання: Методичні рекомендації. – Х.: ХОНМІБО, 2003. – 32 с.
193. Пустовіт Р.Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – К., 1997. – 24 с.
194. Пушкаренко П. Проблеми соціального відродження села // Економіка України. – 2002. – 2 лютого. – С. 58–63.
195. Рак В.І. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (на прикладі західних областей 1900–1939 рр.): Дис. ... канд. пед. наук. – Тернопіль, 1997. – 184 с.
196. Ратушна Н. Сильна творча особистість // Освітнянське слово. – 1999. – січень. – С. 5.
197. Резолюції XX з’їзду комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 112 с.
198. Ривес С.М. О воспитании социалистического отношения к труду // Сов. педагогика. – 1940. – №2.
199. Ричалка М.І. О.В. Духнович – педагог і освітній діяч. – Братіслава, 1959. – 490 с.
200. Розелин Р. Гиллеспи и Колин Б. Коллинз. Производителный труд школьников: международная оценка // Перспективы. – 1988. – №2. – С. 20–33.

201. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения: В 3-х т. – М.: Госкомиздат, 1961. – Т. 2. – 851 с.
202. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. – М., 1896. – 324 с.
203. Савченко О.Я. Розвиток Сухомлиністики за десять років (1993–2003) // Педагогічна газета. – 2003. – Жовтень. – С. 2–3.
204. Савченко О.Я. Стан і завдання реформування змісту загальної шкільної освіти // Педагогіка і психологія. – 1999. – №4 (25). – С. 6–17.
205. Сергієнко Д.Л. Перші кроки запровадження на Україні трудового політехнічного навчання в сільських школах (1917–1921 рр.) // Педагогіка: Респ. науково-метод. збірник. Вип. 4. – К., 1966. – С. 29.
206. Сергієнко Д.Л. Політехнічна освіта і трудове навчання в сільській школі. – К.: Радянська школа, 1975. – 168 с.
207. Сергієнко Д.Л. Суспільно корисна праця учнів у сільському господарстві. – К.: Радянська школа, 1960. – 92 с.
208. Сидоренко В.К. Інтеграція трудового навчання і креслення як засіб розвитку технічних здібностей школярів: Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 1995. – 435 с.
209. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
210. Скаткин М.Н., Костяшкин Э.Г. Трудовое воспитание и профориентация школьников. – М.: Педагогика, 1984. – 286 с.
211. Сковорода Г.С. Твори: В 2-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – 639 с.
212. Сметанін Д.А. Теорія і практика трудового навчання в Українській РСР: Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 1971. – Т. 1. – 730 с.
213. Сойчук Р.Л. Реформування змісту трудового навчання в об'єднаній школі Великої Британії в 70–90-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2003. – 20 с.
214. Соколовская А.С. Общественно полезный, производительный труд учащихся в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского: Дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1990. – 172 с.
215. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 312 с.
216. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навч.-метод. пос. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
217. Сухомлинська О. Василь Сухомлинський і Іван Ткаченко – провісники нинішніх перетворень у педагогічній теорії і практиці // Педагогічна газета. – 2004. – №7. – С. 2.
218. Сухомлинська О.В. Випереджуючи час... Василь Олександрович Сухомлинський: До 85-річчя від дня народження // Рідна школа. – 2003. – №9. – С. 6–9.
219. Сухомлинська О.В. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія / Л.Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – 418 с.

220. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Педагогічна газета. – 2002. – Жовтень – листопад – С. 3–4.
221. Сухомлинська О.В. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / О.В. Сухомлинська (ред.); АПН України, Центр інформації та документації Ради Європи в Україні. – К., 1997. – С. 3–8.
222. Сухомлинский В.А. Воспитание коммунистического отношения к труду: Опыт воспитательной работы в сел. школе / Под ред . Н.И. Болдырева. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 439 с.
223. Сухомлинський В.О. З чого починається громадянин // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 359–366.
224. Сухомлинский В.О. Педагог – коллектив – личность // Литературная газета. – 1970. – 28 октября.
225. Сухомлинский В.А. Подготовка учащихся к трудовой деятельности: Из опыта работы // Правда Украины. – 1955. – 1 ноября.
226. Сухомлинский В.А. Практика учащихся в колхозном производстве // Советская педагогика. – 1955. – №1. – С. 29–40.
227. Сухомлинський В.О. Розум і руки // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 69–80.
228. Сухомлинський В.О. Розумова праця і зв'язок школи з життям // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 53–69.
229. Сухомлинский В.А. Роль производительного труда в воспитании учащихся моральной зрелости // Сов. педагогика. – 1956. – №1. – С. 12–22.
230. Сухомлинский В.А. Трудовое воспитание в сельской школе: Из опыта работы педагогического коллектива Павлышской средней школы. – М.: Знания, 1957. – 32 с.
231. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 7–390.
232. Сухомлинський В.О. Трудове виховання і всебічний розвиток особистості // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 166–176.
233. Сухомлинський В.О. Як же виховати любов до праці // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 96–108.
234. Тарнопольский Д.М. Исследование процесса политехнического трудового обучения в общеобразовательной школе: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – М., 1978. – 55 с.
235. Тименко В.П. Безперервна система загальної дизайн-освіти: стан і перспективи розвитку // Збірник наукових праць. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 108–110.
236. Тименко В.П. Пріоритетні принципи трудового навчання у 3 класі: орієнтація на світ професій // Початкова школа. – 2004. – №1. – С. 33.

237. Тименко В.П. Сенсомоторна цілісність як ознака дитячої природності // Початкова школа. – 2003. – №5. – С. 17.
238. Тименко В.П. Художня праця // Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – С. 258–271.
239. Тименко В.П. Художня праця // Програми для середньої загальноосвітньої школи 1–4 класи. – К.: Початкова школа, 2001–2003 рр. – С. 119–174.
240. Тименко М.П., Закатнов Д.О. Соціально-педагогічні аспекти підготовки учнів до підприємницької діяльності // Педагогіка і психологія – 1994. – №1. – С. 84–92.
241. Тименко М.П., Мельник О.В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах ринку праці // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С. 109–116.
242. Ткаченко І.Г. Науково-педагогічні основи виховання комуністичного ставлення до праці у старшокласників сільської школи: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1973. – 177 с.
243. Ткаченко І.Г. Богданівська середня школа ім. В.І. Леніна. – К.: Радянська школа, 1975. – 276 с.
244. Ткаченко І.Г. Деякі питання організації і методики виробничого навчання в сільській школі // Радянська школа. – 1963. – №1. – С. 12–19.
245. Ткаченко І.Г. Керівництво навчально-дослідним господарством // Радянська школа. – 1964. – №10. – С. 71–76.
246. Ткаченко І.Г. Моральне виховання учнів в учнівській бригаді // Збірник “Продуктивна праця учнів в сільській школі”. – К.: Радянська школа, 1962. – С. 36–44.
247. Ткаченко І.Г. Первая борозда: Разговор в учительской // Правда. – 1968. – 29 июня.
248. Ткаченко І. Планування та організація праці в учнівській бригаді // Трудове навчання: Збірник статей. – К.: Радянська школа, 1978. – С. 43–50.
249. Ткаченко І.Г. Політехнічне навчання на уроках і в позакласній роботі з фізики в ІХ–Х класах // Радянська школа. – 1956. – № 7. – С. 20–27.
250. Ткаченко І.Г. Прапор планети // Радянська освіта. – 1977. – 2 квітня. – С. 3.
251. Ткаченко І.Г. Трудове виховання старшокласників. – К.: Радянська школа, 1971. – 144 с.
252. Ткаченко І. Трудове навчання в сільській школі // Радянська освіта. – 1968. – 24 серпня. – С. 4.
253. Ткаченко І.Г. Учнівська бригада – лабораторія передового досвіду // Радянська школа. – 1962. – №8. – С. 34–37.
254. Ткаченко І.Г. Шкільний молодіжний табір в колгоспі // Радянська школа. – 1957. – №5. – С. 52–54.

255. Ткаченко Л. Проект Національної доктрини розвитку освіти України ХХІ століття // Педагогічна газета. – 2001. – №5. – С. 5.
256. Ткачук С.І. Організаційно-педагогічні умови залучення учнів 8–11 класів до продуктивної праці в учнівських кооперативах: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 170 с.
257. Ткачук С.І., Сак П.В. Удосконалення форм і методів організації продуктивної праці учнів в учнівських кооперативах // Удосконалення трудової підготовки учнів сільської школи. – Черкаси – Умань, 1991. – С. 29–30.
258. Токарева Т.С. Педагогічна діяльність та педагогічна спадщина Георга Кершенштейнера (1854–1932): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Кіровоград, 2002. – 188 с.
259. Толстой А.Н. Ромену Роллану // Педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1989. – С. 497–503.
260. Тополь О.В. Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 24 с.
261. Тураев А.Х. Производителный труд как средство трудового воспитания сельских школьников (На примере ученических бригад Узбекской ССР): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1992. – 175 с.
262. Тхоржевський Д. Концепція “Трудового навчання” у 12-річній загальноосвітній школі (Проект) // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2001. – №2. – С. 3–5.
263. Тхоржевський Д.О. Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін. – К.: Вища школа, 1992. – 384 с.
264. Тхоржевський Д.О. Методика трудового та професійного навчання. – К.: РННЦ “ДІНІ”, 2000. – Ч. 1. – 248 с.
265. Тхоржевський Д.О. Система трудового навчання. – К.: Радянська школа, 1975. – 200 с.
266. Україна за роки незалежності. – К.: Нора-прінт, 1999. – С. 201.
267. Устименко Г.О. Природничий кабінет // Радянська освіта. – 1940. – 30 червня. – С. 4.
268. Учитель трудового обучения сельской школы: Монография / А.Г. Щеколдин, Л.П. Заречная, А.С. Осадчий, Ю.Н. Краснобокий; За ред. А.С. Осадчего. – К., 1997. – 236 с.
269. Ушинський К.Д. Необхідність ремісничих шкіл у столицях // Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 2. – С. 185–191.
270. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні // Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – С. 104–120.
271. Федоришин Б.О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. – К., 1996. –

383 с.

272. Франко І.Я. Педагогічні статті і висловлювання. – К.: Радянська школа, 1960. – 300 с.
273. Франко І.Я. Філософські, економічні та історичні статті // Твори в 20-х т. – К.: ДВХЛ, 1956. – Т. 19. – 803 с.
274. Хижняк Б. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І.Г.Ткаченка // Освітнєське слово. – 2000. – №2. – С. 3.
275. Хільковець В.У. Форми і методи професійної орієнтації старшокласників сільської школи в процесі навчально-трудої діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1996. – 23 с.
276. Хуторский А.В. Школа продуктивного образования // Престижное воспитание. – 2000. – №3. – С. 7–10.
277. Чавдаров С.Х. Агрономізовані 7-річні школи Київської округи // Шлях освіти. – 1928. – №11. – С. 82–96.
278. Чавдаров С.Х. Середня школа і підготовка її випускників до практичної роботи // Комуністична освіта. – 1939. – №2. – С. 3–20.
279. Шабалов С.М. Политехническое обучение. – М.: АПН РСФСР, 1956. – 728 с.
280. Шацкий С.Т. Статьи, доклады, выступления, 1930–1934 гг. Статьи разных лет // Педагогические сочинения: В 4-х т. – М.: АПН РСФСР, 1965. – Т. 2. – 328 с.
281. Шевченко І. У лабораторії педагогічного досвіду // Кіровоградська правда. – 1971. – 30 грудня. – С. 2.
282. Шиповский С. Лаборатория Ивана Гурьевича // Народное образование. – 1970. – №5. – С. 93.
283. Щолокова О.П. Основи професійної художньо-естетичної підготовки майбутнього вчителя / Український державний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 1996. – 172 с.
284. Шушківський О.О. Суспільно корисна праця учнів. – К.: Радянська школа, 1963. – 120 с.
285. Янцур М.С. Практикум з теорії і методики трудового й професійного навчання: Навч. посібник для студентів спеціальності “Педагогіка і методика середньої освіти” / Рівненський держ. гуманітар. ун-т. – Рівне, 2000. – 162 с.
286. Ярмаченко М. Антон Макаренко – класик української педагогіки ХХ століття // Педагогічна газета. – 2003. – №2 (103) – С. 3.
287. Ярмаченко М.Д. Від Я.А. Коменського до А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського // Педагогіка і психологія. – 2000. – №4. – С. 5–13.
288. Ярмаченко М. Продуктивна праця учнів // Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 379 с.
289. Ярмаченко М.Д. Сучасність педагогічної спадщини А.С. Макаренка: До 100-річчя з дня народження. – К.: Т-во “Знання УРСР”, 1988 – 48 с. – (Сер. 7 “Педагогічна”. – №3).

290. Ярошенко О.Г. Проблеми групової навчальної діяльності школярів: дидактико-методичний аспект. – К.: Станіца, 1999. – 245 с.

Меморіальний музей В.О. Сухомлинського.

1957–1958 навчальний рік (ЛВ 13012)

Інв. №9. Протокол №2

Засідання педагогічної ради Павлівської середньої школи, яке відбулося
24.09. – 1957 р.

Повістка дня:

2. Про виховання поваги до праці і людей праці.

Заслухавши доповідь директора школи члена-кореспондента Академії педагогічних наук РРФСР товариша В.О. Сухомлинського, педагогічна рада відмічає, що питання про виховання поваги до праці і людей праці є одним з найважливіших в системі виховної роботи школи. Учні всіх класів залучаються до суспільно корисної праці радянських людей у будівництві соціалізму. Проте у вихованні працьовитості є ще серйозний недолік – недостатній особистий досвід учнів у процесі повсякденного шкільного життя. Для учнів старші роблять незрівнянно більше, ніж учні роблять для себе. В деяких випадках учні звикають до того, що їх обслуговують старші: вдома батьки, а в школі – технічні працівники. Це породжує споживацькі тенденції, прищеплює байдужість до колективних інтересів.

Однією з найголовніших передумов виховання глибокої поваги до праці і людей праці є те, щоб з самого раннього дитинства учень виконував роботу для колективу – роботу по самообслуговуванню і задоволенню найперших потреб. Треба домагатися розуміння учнями того, що ця робота полегшує працю дорослих

Педагогічна рада вважає за першочергове зобов'язання кожного вчителя і класного керівника те, щоб діти в школі повсякденно виконували таку роботу: витирати пил на партах та вікнах, мити скатерті (5–10 кл.), збирати папірці на подвір'ї, доглядати за квітами, витрушувати доріжки і інше. Всі гроші, зароблені колективно, мусять використовувати для задоволення потреб колективу (на придбання квітів, доріжок, занавісок).

Виключну увагу кожен учитель і вихователь повинен приділити виконанню учнями тривалої роботи (вирощування сіянців і саджанців, догляд за плодовими деревами).

У кожного учня обов'язково мусить бути свій робочий куточок.

Класний керівник всю систему виховної роботи мусить спрямовувати на те, щоб вихованці морально готувалися до буденної праці робітника й колгоспника. Крім регулярних зустрічей з робітниками й колгоспниками, треба час від часу проводити бесіди про творчий характер різних спеціальностей.

Меморіальний музей В.О. Сухомлинського.
30.08.58. – 24.08.59. Протокол №10 (інв. №10).

1. Про створення бригади комуністичної праці з учнями 8–9-х кл. (Лисак Л.І.)

Обговоривши інформацію Лисака Л.І. про патріотичний почин ленінського комсомолу – створення бригади комуністичної праці – педагогічна рада постановляє:

1. Рекомендувати комсомольській організації створити бригаду комуністичної праці до складу якої включити членів учнівських навчально-виробничих бригад, що працює при колгоспі ім. Комінтерну.
2. Питання про створення бригади комуністичної праці обговорити на комсомольських зборах.
3. Рекомендувати секретареві комсомольської організації винести на обговорення такі зобов'язання бригади комуністичної праці.

Зобов'язання бригади комуністичної праці Павлиської СШ.

Ідучи назустріч XXI з'їздові КПРС і бажаючи внести свій вклад в будівництво комунізму в нашій країні, ми комсомольці і учні 8–10 класів Павлиської СШ реорганізували нашу учнівсько-виробничу бригаду при колгоспі імені Комінтерну в бригаду комуністичної праці. Ми будемо керуватися слідуючими принципами комуністичного суспільства в своєму повсякденному житті і праці:

1. Свідомо, по-комуністичному ставитися до праці. Пам'ятати, що своєю продуктивною працею ми закладаємо і змінюємо матеріальну основу комуністичного суспільства. На площах колгоспної землі, закріплених за бригадою, вирощувати зернових і технічних культур в 1,5–2 рази вищі, ніж середній урожай по колгоспу. Зобов'язуємося здобувати знання свідомо, осмислено. Кожен з нас буде вчитися не нижче своїх здібностей.

2. В роки навчання в школі кожен з нас буде виконувати крім оплачуваної праці, також і безвідплатну працю – працю для всього суспільства, для майбутнього. Ця праця за обсягом мусить бути такою ж, як і оплачувана. Ми будемо закладати плодові сади й полезахисні смуги, працювати на спорудженні господарських і культурно-побутових будівель, підвищувати родючість ґрунту шляхом внесення місцевих добрив, боротися проти ерозії ґрунту.

Створюючи матеріальні цінності для майбутнього, цінності, які не можна споживати, ми цим самим будемо виховувати в собі моральні якості людей комуністичного суспільства.

3. Продуктивну працю виконують всі без винятку. Обов'язки бригадирів, ланкових, обліковців не даватимуть ніякого права на звільнення від продуктивної праці. Праця для нас буде не тільки засобом для існування, а й фізичною і духовною потребою.

4. Дотримуватися правил комуністичного співжиття: один за всіх і всі за одного. Колектив несе повну відповідальність за успіхи кожного свого члена; кожен член бригади зобов'язаний свято берегти честь колективу.

5. На протязі 3 років навчання в школі кожен член бригади комуністичної праці зобов'язаний досконало вивчити такі машини, як трактор, комбайн, автомобіль, мотоцикл, оволодіти слюсарною та токарною справою. Дівчата, крім того, оволодівають на момент закінчення школи умінням кроїти і шити, щоб кожна з них своїми руками вмiла пошити плаття, сорочку.

Протокол №13.

Обговорення проекту положення про середню загальноосвітню політехнічну трудову школу з виробничим навчанням, педагогічна рада відмічає, що проект правильно і повно у відповідності з настановами партії й уряду, визначає цілі й завдання загальноосвітньої школи, характеризує її матеріальну базу, склад педагогічного колективу. Поруч з цим проект потребує доробки, удосконалення, більш чіткого визначення окремих положень.

Не чітко, на думку всіх членів педагогічної ради, не зовсім правильно визначено шляхи здійснення політехнічного навчання в середній загальноосвітній школі. В проекті говориться, що в місцевій школі будуть вивчатися машинозавод і електротехніка, основи рослинництва, тваринництва, механізації й електрифікації сільського господарства. Робити такий поділ – це значить посилювати відрив села від міста, обмежувати кругозір сільських школярів, до деякої міри закривати перед ними дорогу в промислове виробництво. Коло політехнічних знань єдине для міста й села, це треба відбити в проекті.

Слід також чітко визначити орієнтований перелік масових робітничих спеціальностей, які будуть даватися учням. Потреба в такому уточненні виходить з того, що не всі робочі спеціальності можуть даватися учням, окремі з них дозволено давати тільки особам, що досягли 18 віку. Крім того, масові робочі спеціальності, які будуть даватися в політехнічних школах не повинні бути вузькими. Вони мусять бути побудовані на широкій політехнічній основі

Меморіальний музей В.О. Сухомлинського.
13014 1956–57 н. р.
Протокол № 15 (інв №8).

I. Про організацію плодоовочевої учбової бригади.

Педагогічна рада постановляє:

1)З учнями, що оволодівають масовою робочою спеціальністю агротехніка-плодоовочевника, створити при колгоспі Комінтерну учнівську плодоовочівницьку бригаду. Включаючи також добровільних учнів, які закінчили 7 класів і в час літніх канікул виявляють бажання вирощувати овочі і картоплю в колгоспі.

2)Прийняти до відома, що колгосп імені Комінтерну закріплює за учнями 15 га землі і парникове господарство. Учням доручалося вирощування помідорів, капусти, картоплі, а також догляд за плодоовочевими деревами і вигодовування шовкопрядів.

3)Керівництво роботою учнівської бригади покласти педагогу т. Куріньову З.Г. (викладач виробничого навчання).

4)Зобов'язати т. Куріньову З.Г. чітко спланувати роботу шкільної плодоовочівницької бригади з тим, щоб брати участь у всіх роботах по вирощуванні овочів, картоплі, плодкових дерев, а також вигодовували шовкопрядів.

II. Про організацію учнів молодіжної ланки на тваринницьких фермах.

1)Схвалили ініціативу класних керівників 10-х класів про підготовку до створення ланки на тваринницьких фермах колгоспу імені Комінтерну. З учнями, які закінчують нині 10-ті класи, створити ланку в складі 10–15 членів, яка б повністю обслуговувала одну з ферм.

2)За організацію та діяльність молодіжної ланки відповідальність покласти на класних керівників 10-х класів т. Коломійченко Е.Е. і Філіпова О.О.

Протокол №11.

II. Про підготовку учнів 10-х класів до трудової діяльності після закінчення школи.

Заслухавши інформацію класного керівника 10-го класу Коломійченко Е.Е. про підготовку учнів до трудової діяльності, педагогічна рада відмічає, що класний керівник проводить велику роботу, спрямовану на підготовку учнів до праці. Всі 29 учнів проходять виробниче навчання, оволодіваючи робочими спеціальностями: тракториста-слюсара (11 чол.), майстра тваринництва по догляду за великою рогатою худобою (4 чол.), майстра тваринництва по догляду за свинями (2 чол.), агротехніка по вирощуванні городніх культурних плодкових дерев (8 чол.), агротехніка по вирощуванні зернових і технічних культур (4 чол.). Ці учні вже на протязі 4–8 р. входять до складу трудового колективу майстерні МСТ, тваринницької ферми. Вони беруть участь у виконанні важливих трудових завдань (наприклад, в заготівлі місцевих добрив, в заготівлі та переробці кормів для худоби, в ремонті тракторів і інших машин). Значна частина учнів уже твердо

вирішила після закінчення школи піти працювати механізаторами МТС і рядовими колгоспниками.

III. Про суспільно корисну працю учнів – участь у заготівлі насіння кукурудзи.

Даты из истории ученической учебно-производственной бригады Богдановской средней школы №1 им. В.И. Ленина (из семейного архива).

1. Апрель 1956 года – создание бригады.
2. Июнь 1956 года – организация лагеря труда и отдыха “Дружба”.
3. Апрель 1957 года – постановление бюро Кировоградского обкома Компартии Украины об опыте работы ученической бригады Богдановской СШ №1 им. В.И. Ленина Знаменского района и Новопржаской средней школы Александрийского района и внедрение этого опыта в сельских школах области.
4. Август 1957 года – Республиканский семинар на базе ученической бригады.
5. Сентябрь 1957 года – создание учебно-опытного поля ученической бригады (площадь 50 га).
6. Май 1958 года – создание бригадной песни и девиза бригады “Змолоду честь трудову бережи!”. Слова В. Сторожука и В. Овчаровой. Музыка Т. Шевченка.
7. Сентябрь 1958 года – введение в школе производственного обучения по промышленному и сельскохозяйственному профилю.
8. Октябрь 1958 года – награждение бригады переходящим Красным Знаменем Кировоградского обкома Компартии Украины, обисполкома и обкома ЛКСМУ за победу в социалистическом соревновании.
9. Март 1960 года – заседание учебного совета НИИ педагогики и психологии УССР по обобщению опыта работы ученической бригады.
10. Апрель 1964 года – выход в свет книги И.Г. Ткаченко “Учебно-производственная и воспитательная работа в ученической бригаде”.
11. Октябрь 1965 года – награждение бригады призом “Юный маяк”.
12. Сентябрь 1966 года – награждение бригадира ученической бригады Вурсало Н.П. медалью “За трудовое отличие”.
13. Декабрь 1967 года – выход в свет книги И.Г. Ткаченко “Растим молодых хлеборобов”.
14. Октябрь 1968 года – награждение бригады грамотой Министерства просвещения УССР.
15. Июнь 1970 года – создание школьного интернационального лагеря труда и дружбы.
16. Май 1972 года – выход в свет книги И.Г. Ткаченко “Трудовое воспитание старшеклассников”.
17. Январь 1975 года – создание нового варианта учебно-опытного поля ученической бригады на площади 437,4 га с восьмипольным севооборотом.
18. Октябрь 1976 года – юбилейный слет ученических бригад Знаменщины, посвященный 20-летию ученической бригады Богдановской СШ №1 им. В.И. Ленина и колхоза “Родина”.
19. Июнь 1977 года – фестиваль “Наша Родина – СССР” с участием интернационального лагеря труда и дружбы.

20.Июнь 1978 года – поездка интернационального лагеря труда и дружбы в Киев на ВДНХ УССР.

21.Декабрь 1978 года – награждение бригады дипломом ЦК ВЛКСМ за успехи по трудовому воспитанию.

22.Июнь 1979 года – поездка интернационального лагеря труда и дружбы в музей им. А.С. Пушкина и П.И. Чайковского (г. Каменка на Черкащине).

23.Декабрь 1979 года – награждение ученической бригады грамотой Кировоградского облоно и обкома профсоюза работников просвещения Высшей школы и учебных заведений по итогам социалистического соревнования трудовых объединений школьников.

24.Декабрь 1980 года – награждение ученической бригады переходящим Красным Знаменем Кировоградского обкома Компартии Украины, облисполкома и обкома ЛКСМУ за первое место по итогам социалистического соревнования трудовых коллективов школьников области и дипломом Всесоюзного штаба летней трудовой четверти под девизом “Мой труд вливается в труд моей республики”.

25.Декабрь 1981 года – награждение ученической бригады вымпелом и грамотой ЦК ЛКСМУ.

26.Декабрь 1982 года – награждение ученической бригады вымпелом ЛКСМУ.

27.Декабрь 1983 года – награждение ученической бригады грамотой обкома ЛКСМУ и грамотой отделом Кировоградского народного образования.

28.Декабрь 1984 года – награждение ученической бригады грамотой обкома ЛКСМУ и обкома Кировоградского народного образования.

29.Декабрь 1985 года – награждение ученической бригады грамотой обкома ЛКСМУ, грамотой обкома Кировоградского народного образования. Ученик IX класса, член звена “Юные гиталовцы” Платонов Николай завоевал звание чемпиона области среди юных механизаторов во время соревнования молодых пахарей.

1986 года – 30 – летие бригады.

КОШТОРИС № 2

на добудову господарського приміщення для утримання свиней, овець та кролів при Яворівській СШ Косівського району Івано-Франківської області.

Таблиця Ж. 1

№п/п	Підстава та № єдиної розцінки	Назва робіт та витрат	Од. вим.	К-ть од. вим	Кошторисна вартість		Заробітна плата	
					од.	заг.	од.	заг.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	8-236	Влаштування карнизу	М ²	62	2,92	181	0, 473	29
2.	7-139	Встановлення брами	М ²	5	0,47	2,0	0,35	2
	ЦММ п.38	Вартість брами	М ²	5	39,0	195		
3.	8-224	Влаштування настилу для проходу по шиферній покрівлі	М ²	30	2,87	85	0, 318	10
4.	7-103	Заповнювання дверних отворів блоками	М ²	12	2,31	28	0, 605	7
	ЦІ ч II п.39 МММ п.213	Вартість дверних пристроїв.	м ² шт.	12 5,88	13,7 29	164		
5.	7-118	Припасовування дверних пристроїв	М ²	12	0,12	1	0,12	1
6.	7-84	Заповнювання віконних отворів блоками в цегляних стінах	М ²	10	2,04	20	0, 449	4
	ЦММ чII п.161	Вартість віконних пристроїв	М ²	10	14,7	147		
7.	7-102	Припасовування віконних пристроїв	М ²	10	0,29	3	0,29	3
	ЦММ чII п.231	Вартість виконаних пристроїв	к-ть	10	6,83	68		
8.	15-43	Скління вікон	М ²	10	1,79	18	0, 335	3
9.	5-82	Ущільнення грунту щебенем	М ²	236	0,06	14	0,04	9
10.	5-86	Влаштування підстиляючого шару із бетону	М ²	24	19,05	457	1,65	40
11.	5-116	Влаштування бетонної стяжки	М ²	236	1,02	241	0,10	24

Продовження таблиці Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
---	---	---	---	---	---	---	---	---

12.	9-69	Влаштування металевої огорожі	M ²	51	2,72	139	0,155	8
13.	3-159	Мурування стовпів	M ³	2,8	25,31	71	4,88	14
14.	5-127	Укладання лігарів	M ²	155	1,14	177	0,20	31
15.	5-135	Влаштування підлоги із дощок	M ²	155	3,42	530	0,50	78
16.	10-74	Влаштування основи	M ³	1,2	16,47	20	2,76	3
17.	10-84	Мурування печі	M ³	1,2	28,05	34	7,17	9
18.	10-88	Тинькування печі по сітці	M ²	4	1,52	6	0,21	1
19.	10-85	Мурування димових труб	M ³	1,8	24,61	44	5,96	11
20.	3-128	Шалювання каркасних стін з одного боку	M ²	47,5	1,36	65	0,14	7
21.	11-92	Високоякісне тинькування стін, фасадів вапняно-цементним розчином	M ²	127,7	1,89	241	1,25	160
22.	14-89	Фарбування фасадів силікатними фарбами	100 м ²	1,3	18,81	24	9,191	13
23.	14-106	Фарбування олійними фарбами	100 м ²	0,5	73,51	37	30,8	15
24.	14-318	Теж вікон	100 м ²	0,40	92,8	37	61,35	25
25.	14-317	Теж дверей	100 м ²	0,34	73,48	25	38,3	13
26.	11-265	Покрашене тинькування стін вапняним розчином по цеглі	M ²	201	0,78	157	0,34	68
27.	11-316	Ліпкування стелі	M ²	180	0,26	47	0,11	20
28.	11-266	Покрашене тинькування стелі вапняним розчином	M ²	180	0,97	175	0,36	65
29.	14-121	Вапняне фарбування у середині приміщення	100 м ²	3,8	5,57	21	4,992	19
30.	14-358	Фарбування металевої огорожі лігвищ	100 м ²	0,4	54,8	22	29,0	12

Продовження таблиці Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
---	---	---	---	---	---	---	---	---

31.	22-153	Влаштування лісів для тинькування стелі	М ²	180	0,60	108	0,363	65
32.	14-410	Вогнезахисне фарбування конструкції кроків та мацерлатів	М ³	16,0	3,64	58	0,39	6
33.	14-411	Теж конструкції оборога	М ³	4,5	6,63	30	1,18	5
34.		Разом:				3721		780
35.		Накладні витрати	9%			335		
36.		Разом				4056		
37.		Планові нагромадження	8%			324		
38.		Разом				4380		
39.		Тимчасові споруди	2,9%			127		
40.		Разом				4507		
41.		Затрати на виконання робіт в зимовий час	0,7%			32		
42.		Транспорт привізних матеріалів	0,11%			5		
43.		Акордна оплата праці	1,8%			81		
44.		Разом				4625		
45.		Резерв на передбачені роботи та витрати	3%			139		
46.		Разом				4764		
		Усього з коефіцієнтом	1,22			5812		780

Склав В. Балдук

Додаток 3

Затверджена зборами уповноважених колгоспу “40-річчя Жовтня” с. Яворів Івано-Франківської області Косівського району від 20 жовтня 1985 року.

УГОДА

с. Яворів 19 жовтня 1985 року.

колгосп “40-річчя Жовтня”, що іменується далі “Господарство”, в особі голови Мартищука М.В. з однієї сторони і Яворівська середня школа, що іменується “Школа”, в особі директора школи Лосюка П.В. з другої сторони, уклали дану угоду:

Господарство зобов’язується:

1. Продовжувати сприяти і надавати практичну допомогу в трудовому вихованні, навчанні, організації суспільно корисної, продуктивної праці учнів I–XI класів.

З цією метою:

1.1. Створити з 1 січня 1998 р. і організувати роботу шкільної комплексної бригади як структурного підрозділу господарства.

1.2. У рослинництві:

а) закріпити за школою 7 га сінокосу і 1 га ріллі;

б) виділяти необхідну кількість органічних і мінеральних добрив та насіння.

До 1.04.1986 р.

1.3. У тваринництві:

а) закріпити за школою 100 голів молодняка для інтенсивної відгодівлі на період з 1 червня до 30 вересня 1986 р., закріпити необхідне пасовище і виділяти концкорми згідно раціону;

б) побудувати приміщення навчально-дослідного вівчарника на 50 голів овець до 1 вересня 1986 р.;

в) виділяти необхідну кількість грубих, соковитих і концкормів та мінеральної підкорми для овець (щороку протягом стійлового періоду);

г) силами провідних спеціалістів колгоспу і за допомогою науковців Українського науково-дослідного інституту фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин здійснювати навчання учнів передовим методам ведення вівчарства і проведення дослідницької роботи (постійно).

1.4. У механізації:

а) сприяти трудовому навчанню учнів X–XI класів по профілю тракторна справа (постійно);

б) головним спеціалістам колгоспу проводити окремі заняття з учнями, створювати необхідні умови і здійснювати керівництво виробничою практикою учнів у господарстві (постійно);

г) сприяти максимальному поєднанню практичної їзди учнів на тракторах з виконанням суспільно корисної, продуктивної праці в колгоспі, виділяти горючо-мастильні матеріали, запчастини для шкільних тракторів (постійно);

д) забезпечувати старшокласників виробничими завданнями мех. майстерні і автомобільного, і тракторного парків: виготовлення болтів, гайок, нескладних деталей, технічне обслуговування тракторів. Для виконання цих робіт своєчасно

поставляти матеріали, напівфабрикати, заготовки, необхідні інструменти (постійно);

е) атестувати випускників школи на присвоєння кваліфікації тракториста-машиніста і трудовлаштувати їх в господарстві (травень – червень щороку).

1.5. В допоміжних галузях, художніх промислах:

а) надалі сприяти трудовому навчанню старшокласників по профілю ліжникарство, своєчасно забезпечувати навчально-виробничий цех ліжникарства доброякісною вовною, основою, барвниками, продовжувати оплату майстра-ліжникарки для навчання учнів атестовувати випускниць школи на присвоєння кваліфікаційного розряду, трудовлаштувати їх в господарстві (постійно, травень – червень щороку);

б) надавати допомогу в роботі міжшкільної навчально-виробничої майстерні для учнів V–XI класів з трьома цехами: столярним, бондарським і художньої обробки дерева (різьба, випалювання). Для виготовлення столярних, бондарських і художніх (промислів) виробів, тари забезпечувати деревиною, іншими матеріалами, інструментами, верстатами, забезпечувати виробничими завданнями, направити і оплачувати за рахунок господарства майстра-бондаря для навчання учнів бондарства, атестувати випускників на присвоєння кваліфікаційного розряду, трудовлаштувати їх у господарстві;

в) надавати допомогу в роботі майстерні обслуговуючої праці, забезпечувати виробничими завданнями на виготовлення виробів в'язання, пошиття спецодягу і ін., забезпечувати матеріалами, напівфабрикатами.

2. Вести облік виробленої учнями продукції і її реалізацію як виробничого підрозділу колгоспу, плату праці майстрів, які проводять професійне навчання в школі, проводити у встановленому порядку, зберігаючи за вказаними працівниками середній заробіток (лист Мінфіна СРСР від 20 грудня 1984 р. №187 “Про витрачання коштів базовими підприємствами”).

Оплату праці школярів проводити згідно “Тимчасового положення про порядок оплати праці школярів у народному господарстві...” / затверджено постановою Держкомпраці СРСР від 25 грудня 1984 р. №374/.

3. Забезпечувати роботу табору праці і відпочинку “Явір” в канікулярний час (щороку).

4. Організовувати в школі роботу таких гуртків:

а) моделювання сільськогосподарських машин (керівник інженер-механік);

б) сільськогосподарській (керівник зоотехнік по селекційній роботі);

в) доручати учням школи раціоналізаторську роботу по механізації тваринницьких приміщень і проведення племінної роботи у вівчарстві.

5. Проводити спільно з школою роботу по орієнтації учнів на професії свого господарства (постійно, згідно спільного плану).

6. Забезпечити професійну підготовку учнів V–XI класів, суспільно корисну, продуктивну працю учнів II–XI класів у відповідності з правилами по техніці безпеки і виробничої санітарії в шкільних майстернях і цехах, а також при виконанні всіх сільськогосподарських робіт.

7. Надавати допомогу школі в підготовці до нового навчального року, виділяти кошти для обладнання навчальних кабінетів, необхідного оформлення і

ремонт шкільних приміщень (щороку).

8. Продовжувати роботу спільно з школою по створенню і зміцненню соціально-ідеологічного комплексу:

- а) провести реконструкцію шкільного приміщення, провівши добудову другого поверху для музичної школи, планетарію і обсерваторії (1987–1988 р.);
- б) придбати й встановити розбірно-збірний басейн (1986–1987 р.).

9. Виділяти для учителів і учнів путівки в санаторії і туристські путівки (щороку).

Школа зобов'язується:

1. Здійснювати організаційно-виробниче й педагогічне керівництво діяльністю шкільної комплексної бригади, трудовим вихованням, навчання, професійною орієнтацією учнів, їх суспільно корисною, продуктивною працею з врахуванням профілів господарства і його потреби в кадрах (постійно).

2. Забезпечити облік і збереження виділених господарством для трудової підготовки учнів обладнання, техніки, інструментів і інвентарю, економне витрачання електроенергії, палива і матеріалів, виховувати учнів в дусі бережливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання трудової і виробничої дисципліни, високої культури виробництва і поведінки (постійно).

3. Виконувати силами учнів такі роботи для господарства:

У рослинництві:

- а) заготовляти по 30–40 т зеленої маси з неужитків (щороку);
- б) збирати із закріпленої площі урожай сіна, не нижчий середнього по колгоспу (щороку);
- в) одержувати урожайність картоплі й коренеплодів не нижчу, ніж середня по колгоспу (щороку);
- г) очищати по 10–15 га сінокосів від і чагарників (щороку);
- д) направляти 3–40 учнів 7–10 класів на постійну роботу в бригади колгоспу (щоліта).

У тваринництві:

- а) здійснювати повне обслуговування навчально-дослідного вівчарника (постійно);
- б) вирощувати вдома по договору з колгоспом в середньому по 40–50 телят і 180–200 ягнят (постійно);
- в) направляти по 10–15 учнів на роботу в полонини (щоліта).

У механізації:

- а) виконувати в процесі практичної їзди на тракторах корисну роботу в колгоспі, відпрацьовувати по 120–150 тракторозмін (щороку);
- б) виготовляти продукцію на замовлення мехмайстерні і технічне обслуговування тракторів на погоджену щороку суму (постійно).

У допоміжних галузях і художніх промислах:

- а) виготовляти біля 100 ліжників за рік (постійно);
- б) виготовляти столярних, бондарських і художніх виробів та тари щороку на погоджену суму (постійно);
- в) виготовляти виробів в'язання, спецодягу щороку на погоджену суму (постійно).

7. Організувати систематичні заняття з питань педагогіки і методики трудового навчання з майстрами і спеціалістами колгоспу, направлених для навчання і керівництва працею учнів (щомісяця, постійно).

8. Вести пропаганду педагогічних знань серед колгоспників у таких формах:

а) університет педагогічних знань;

б) консультпункти на фермах і присілках сіл (щомісяця, постійно);

в) творчі звіти школи перед базовим господарством, громадськістю сіл (22 квітня, щороку).

9. Систематично вести ідейно-виховну роботу в трудових колективах господарства в таких формах:

а) лекційна пропаганда;

б) агітмасова робота;

в) проведення масових заходів (конференції, усні журнали, тематичні вечори);

г) виступи художньої агітбригади, святкові концерти;

д) масові спортивні змагання, широкий розвиток гірськолижного спорту серед молоді колгоспу.

10. Правління колгоспу “40-річчя Жовтня” і дирекція школи спільно з профспілковими і комсомольськими організаціями організують дійове соціалістичне змагання між однопрофільними учнівськими і трудовими колективами господарства за успішне виконання взятих зобов’язань (постійно).

Відповідальність за організацію трудового виховання і навчання, професійної орієнтації і професійної підготовки учнів, їх суспільно корисної, продуктивної праці у відповідності з цією угодою покладається:

у господарстві – на голову колгоспу М.В. Мартищука;

у школі – на директора школи П.В. Лосюка.

Дана угода укладена строком до 31 грудня 2003 року. У відповідності з цією угодою на кожний рік складається угода між однопрофільними, учнівськими ланками і виробничими підрозділами колгоспу, які затверджуються головою колгоспу і директором школи.

Угода віддрукована в чотирьох екземплярах. Один екземпляр зберігається в господарстві, другий – в школі, третій – в райпо, четвертий – райвно.

Адреса сторін:

Правління колгоспу “40-річчя Жовтня”,

с. Яворів Косівського району Івано-Франківської області.

Яворівська середня школа, с. Яворів Косівського району

Івано-Франківського області.

Голова колгоспу М.В. Мартищук

Директор школи П.В. Лосюк

УГОДА

м. Косів 30 грудня 1986 року

Косівський міжколгоспний лісгосп, що іменується далі “Господарство”, як базовий Яворівської середньої школи згідно рішення виконкому Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів від 28.09.1984 р. №233 в особі директора Мартинюка П.А. з однієї сторони і Яворівська середня школа, що іменується далі “Школа”, в особі директора школи Лосюка П.В. з другої сторони, уклали дану угоду.

Господарство зобов’язується:

1. Надавати практичну допомогу в трудовому вихованні, навчанні, організації суспільно корисної, продуктивної праці, профорієнтації учнів на професії, необхідні лісовому господарству.

З цією метою:

- 1.1 Яворівському лісництву (відповідальний лісничий) спільно з директором школи забезпечити належну роботу шкільного лісництва згідно діючого положення про шкільне лісництво (постійно).
- 1.2 Організовано проводити теоретичні заняття з членами і керівним складом лісництва (більшість занять проводити взимку, проводить лісничий).
- 1.3 Забезпечити належну роботу членів шкільного лісництва згідно вимог ведення лісового господарства в кварталах, закріплених за шкільним лісництвом згідно виготовленої документації на площі 308 га
- 1.4 Щороку виділяти шкільному лісництву площу для очистки і посадки лісу, обжинок, вирощування саджанців в шкільках, виготовлення шпаківень, проведення дослідницької роботи, виходячи з конкретних умов; оплату праці школярів проводити згідно “Тимчасового положення про порядок оплати праці школярів в народному господарстві...” (затвердження постановою Держкомпраці СРСР від 25 грудня 1984 р., №374).
- 1.5 Організовувати силами шкільного лісництва природоохоронну роботу, зокрема зелених і голубих патрулів.

2. Обладнати в школі кабінет лісоводства за кошти господарства (1986–1987 р.).

3. Пошити форму для юних лісників (1986–1987 р).

Школа зобов’язується:

1. Своєчасно і якісно виконувати завдання, доведені Яворівським лісництвом на кожний рік: очистка і посадка лісу, обжинки, вирощування саджанців, виготовлення шпаківень, природоохоронна робота і інші види робіт, посильні для учнів.

2. Направляти на роботу необхідну для господарства кількість випускників (щороку).

Проводити ідейно-виховну і культурно-масову роботу серед працівників господарства і колгоспників колгоспу “40-річчя Жовтня”, які мають відношення до лісу (лекції, бесіди, концерти художньої самодіяльності і ін.).

Відповідальність за організацію трудового виховання, навчання і профорієнтації, суспільно корисної, продуктивної праці, суворе дотримання техніки безпеки, недопущення травматизму і збереження життя дітей у відповідності з цією угодою покладається: в господарстві – на лісничого Яворівського лісництва; у школі – на директора школи.

Дана угода укладена на строк до 1990 року. Виробничі показники конкретизуються угодою між шкільним і Яворівським лісництвом на кожен рік. Угода віддрукована в чотирьох екземплярах. Один екземпляр зберігається в господарстві, другий – в школі, третій – в Яворівському лісництві, четвертий в райвно.

Бізнес план

Організація діяльності гуртка “Народні майстри” Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Практична реалізація підприємницької ідеї щодо виготовлення товарів народних ремесел (рушники, серветки, скатертини) має бути здійснена започаткуванням діяльності по організації гуртка “Народні майстри” (далі Гурток) в аудиторії №308 Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (далі УДПУ) за адресою вул. Садова, 31 м. Умані.

Гурток є заново створюваним підрозділом УДПУ у сфері виготовлення товарів народних ремесел.

Метою створення нашого гуртка є дослідження впливу продуктивної праці на розвиток особистості. Аналізуючи діяльність конкурентів та беручи до уваги значний контингент потенційних клієнтів, можна зробити висновок про перспективність організації Гуртка з даного виду діяльності.

Конкурентними перевагами проекту можна вважати швидку адаптацію до зміни кон’юнктури ринку та гнучку систему цін.

2. Компанія, вид продукції.

Виходячи з ситуації на ринку виробництва та продажу виготовлення товарів народних ремесел, було прийнято рішення про створення гуртка. З метою прискорення процедури оформлення, виробництво та реалізація товарів народних ремесел буде здійснюватися учнями 8–11 класів школи №5, №9, що не суперечить статуту УДПУ.

У початковий період свого функціонування Гурток буде займатися виготовленням технологічно не складних виробів (рушники, серветки, скатерки), які користуються попитом населення м. Умані. Надалі планується виготовляти технологічно більш складні вироби.

До основних конкурентних переваг гуртка належать:

- зручне місцерозташування;
- помірні ціни;
- можливість часткового перепрофілювання виду діяльності.

Для визначення конкретної потреби гуртка у персоналі за необхідною категорійністю було побудовано спеціальну матрицю, що її представлено в таблиці Л.1. З таблиці видно, що до складу персоналу новостворюваного гуртка включатимуться: 1) керівник (педагог-організатор); 2) 15 учнів. Крім того, для здійснення налагоджувальних і ремонтних робіт в аудиторії будуть періодично залучатися відповідні спеціалісти з інших підрозділів університету.

Таблиця Л.1

Матриця для визначення потреби в персоналі

№ п/п	Види робіт	Необхідна категорія персоналу	Фахівець, що виконує роботу за трудовою угодою
1.	Загальне керівництво діяльністю товариства	Курівник гуртка – 1 чол.	Лаборант каф.

2.	Організація та здійснення виробництва	Учні – 15 чол.	
3.	Вирішення юридичних питань		Консультант
4.	Ремонтні роботи		Слюсар

3. Маркетинговий аналіз і стратегія.

Основними потенційними покупцями продукції гуртка буде населення м. Умані та туристи. Загальна їх кількість становить приблизно 1,0–1,5 тис. чол.

Як основні конкуренти створюваного гуртка у процесі розробки даного бізнес-плану розглядалися такі фірми:

1. Художній салон “Мальва” (вул. Леніна, 16).

2. Художня майстерня “Сувенір” (вул. Урицького, 73).

У процесі техніко-економічного обґрунтування доцільності започаткування діяльності гуртка враховані певні недоліки існуючих конкурентів.

Так, наприклад, в художньому салоні “Мальва” обмежений асортимент даного виду продукції (рушники, серветки, скатерки), ціна на яку на 15-20% вища ніж на товари-субститути гуртка. Художня майстерня “Сувенір” не має зручне місце розташування.

Про достатню здатність гуртка конкурувати на внутрішньому ринку свідчать підсумкові показники складеної матриці конкурентного профілю (табл. Л.2).

Таблиця Л.2

Матриця конкурентоспроможності

Фактор успіху	Гурток		“Сувенір”		“Мальва”	
	рейтинг	оцінка	рейтинг	Оцінка	Рейтинг	Оцінка
Місце розташування	I	9	III	7	I	9
Ціна на вироби	II	8	II	8	III	6
Якість	I	10	I	10	I	10
Загальна оцінка	I	27	II	25	II	25

При розробці маркетинг-плану враховувалися потенційні порівняно добрі можливості гуртка, пов’язані з відпрацьованістю процесу виготовлення товарів народних ремесел, наявністю приміщення, що відповідає вимогам необхідним для здійснення цього виду діяльності, а також енергійної команди.

Оскільки обсяг виготовлення товарів народних ремесел та величина валового прибутку значною мірою залежать від рівня ціни на продукцію, цінова політика має передбачати такі варіанти ціноутворення:

перший – для продукції, що зараз відсутня на внутрішньому ринку, ціна формується з урахуванням власних валових витрат (повної собівартості) і мінімально прийнятної для виробника прибутку (рентабельності 50–60%);

другий – за наявності конкурентів мають враховуватися ціни на послуги конкурентів;

третій – за умови існування постійних клієнтів може передбачатися гнучка система знижок (табл. Л.3.).

Система знижок

Загальний обсяг купленої продукції, грн.	Розмір знижки рівня ціни, %
від 100 до 150	3
Понад 150	5
Понад 700	4

Необхідно зазначити, що попит на товари народних ремесел є еластичним показником, тобто збільшення чи зменшення ціни впливає на коливання обсягу попиту на конкретні вироби. Тому Гурток використав метод ціноутворення на власну продукцію, що є поєднанням трьох варіантів ціноутворення. Базова ціна за 1 серветку становить – 30 грн., 1 рушник – 150 грн., 1 скатертину – 250 грн.

Передбачається здійснення достатньо активної рекламної діяльності: встановлення на території міста - обслуговування яскраво оформленого рекламного щита; відповідні об'яви у міських засобах інформації.

4. Виробничий план.

Організація виробництва товарів народних ремесел не потребує придбання та монтажу відповідного обладнання. На основі аналізу пропозицій постачальників сировини та матеріалів для даного виду діяльності, як вихідні дані для подальших розрахунків взяли матеріали, реалізацією яких займається ТОВ “Ольвія” (вул. Леніна, 31).

Приміщення для організації виробничої діяльності гуртка, загальною площею 38 м² знаходиться в аудиторії №308 УДПУ по вул. Садова, 31. Орендна плата за використання приміщення не стягується, оскільки Гурток є дослідним структурним підрозділом університету.

Приміщення має вікно, двері та перебуває у стані, що відповідає сучасним санітарним нормам. Воно є достатньо сухим; діють усі системи електропостачання, вентиляції та опалення.

З метою дотримання санітарних норм буде провадитися щоденне вологе прибирання приміщень.

5. Управління і організація.

Створюваний Гурток є дослідним структурним підрозділом УДПУ згідно пункту 8.2.1 статуту зазначеного університету.

Заробітна плата персоналу гуртка (15 учнів) залежатиме від особистого трудового внеску й кінцевих результатів господарювання. Тому особистий трудовий дохід учня (плата за працю) складатиметься з двох частин:

1) постійної (основної заробітної плати);

2) змінної (додаткової оплати праці, що обчислюється залежно від отриманого чистого прибутку).

Для гуртка найбільш доцільним є спрощений варіант лінійно-функціональної організаційної структури управління, графічне зображення якої подано на рис. Л.1.

Рис. Л.1. Організаційна структура управління гуртка

Вона має дещо інтегральний характер, поєднуючи позитивні якості лінійної та функціональної структур управління. Запроваджувана організаційна структура управління відрізняється значними перевагами, зокрема: чіткістю й простотою взаємовідносин між керівником та підлеглими; вузькою спеціалізацією здійснення функцій організації виробництва та управління; швидкою практичною реалізацією управлінських рішень; можливістю маневрування ресурсами.

6. Оцінка ризиків.

У процесі практичної реалізації бізнес-плану Гуртка вкрай важливо враховувати можливість виникнення кількох критичних ситуацій, які можуть справити негативний вплив на ефективність започаткованої діяльності. Серед них можна назвати: ризик погіршення кон'юнктури місцевого ринку; ризики втрати часу й невиконання власних зобов'язань, пов'язані зі зниженням дієздатності засобів праці й персоналу, ризик втрати власних майна й грошових коштів через ускладнення криміногенної ситуації у місті; фінансові ризики (передусім інфляційно-дефляційний та інвестиційний); політично-інституційний ризик.

Найбільш імовірні ризики у сфері організації виробництва товарів народних ремесел й необхідні заходи для мінімізації (нейтралізації) негативного впливу на започаткований вид діяльності у м. Умані наведено в табл. Л.4.

Таблиця Л.4

Ймовірні ризики та заходи для зменшення їхнього впливу на діяльність Гуртка

Види ризиків	Заходи для зменшення негативного впливу ризиків
1. Ризик появи нових конкурентів, часткової втрати ринків збуту.	1.1 Пошук нових ринків збуту. 1.2 Запровадження цінової конкуренції. 1.3 Здійснення нецінових методів конкуренції. 1.4 Розширення видів діяльності.
2. Вихід із ладу технологічного устаткування.	2.1 Готовність терміново скористатись послугами ремонтних фірм.
3. Ризик можливого звільнення персоналу.	3.1 Примусове звільнення недбайливих працівників та прийом на роботу нових робітників.
4. Ризик втрати майна та грошових коштів через навмисний підпал і крадіжку.	4.1 Облаштування приміщень надійними засобами пожежегасіння; охорона приміщення.

З неї видно, що програма зменшення ризиків діяльності Гуртка не охоплює заходів для захисту від інфляційно-дефляційних, інвестиційних і політично-інституційних ризиків. Зазначені ризики, пов'язані між собою і практично не, залежать від якості господарської діяльності керівництва новоствореного Гуртка. До того ж варто сподіватися, що тенденції економічного зростання суспільного виробництва сприятимуть зниженню темпів інфляції, "пом'якшення" її наслідків, а також стабілізації економічного та соціально-політичного розвитку країни. Саме вони мають створити належні умови для подальшого розвитку індивідуального й колективного підприємництва в Україні.

План прибутків і збитків Гуртка за 2004 рік

№ П/ П		2004 рік												Всього за рік
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1.	Заг. обсяг продажу	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	1840	22080
2.	Собівартість:	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	1641,7	19700,4
3.	Мат. витрати	617	617	617	617	617	617	617	617	617	617	617	617	7404
4.	Прямі витрати праці	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	1024,7	12296,4
5.	Валовий прибуток	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	2380
6.	Рента	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	Чистий прибуток до сплати податків	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	2380
8.	Податок на прибуток	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	Чистий прибуток	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	198,3	2380

У табл. Л.5 наведені основні показники, що характеризують фінансово-господарську діяльність гуртка.

Для подальших розрахунків ми взяли такий обсяг виготовленої та реалізованої продукції:

Доріжка – 5 шт. за місяць (ціна за одиницю продукції – 140 грн.);

Рушник – 12 шт. за місяць (ціна за одиницю продукції – 90 грн.);

Серветка – 20 шт. за місяць (ціна за одиницю продукції – 3 грн.).

Витрати на сировину та матеріали складають – 617 грн.

Дані про загальний обсяг наданих послуг у натуральному вираженні використані для складання плану прибутків і збитків гуртка (табл. Л.5) за перший